19 AUG 2011
24 JAN 2005

Ր. ՋՈՒԹՅԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՐԱՆ

ՀԱՅ.

ԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԷՊԻ
ՔԷՕՄԻՒՐՃԵԱՆ

ԿԵԱՆՔՆ
ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ
ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

9(47.925)
Ա-38

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1933

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱՊԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՃԼԹ·

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND CXXXV

EREMIA ČELEBI
KÖMÜRDJIAN

SEIN LEBEN UND SEINE LITERARISCHE TÄTIGKEIT

EINE LITERARISCH-HISTORISCHE STUDIE

VON

P. NERSES AKINIAN
MECHITHARIST

WIEN
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI
1933

Կ(47.925)
Ա-38

ԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԷՊԻ

ՔԷՕՄԻՒՐՃԵԱՆ

ԿԵԱՆՔԻՆ
ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐՆԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

Մխիթ. Ուխտէն

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1933

5 FEB 2013

33078-61

ԱՐԱՄ Վ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

ԲԱԶՄԱՎԱՍՏԱԿ

ԵՒ ԳՐԱԳԷՏ ԲԺԻՇԿԻՆ

ԴՐ. ՎԱՀՐԱՄ Ց. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆԻ

ՑԱՆՄՈՒԱՑ ՑԻՇԱՏԱԿ

ԻՐ ՎԱՂԱՄԵՌԻԿ ՈՐԴԻՈՑՆ

ԱՐԱՄ Վ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆԻ

ԾՆԱԾ 22 ՕԳՈՍՏՈՍ 1891 Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

† 9 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1933 Ի ԼԻՈՆ

ԿԸ ՀՕՆԷ ՍԳԱԶԳԱԾ

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Դոկտոր վ. ահլամ Թորգոմեան հրապարակի վրայ դնելով Երեմիա Չէլէպիի Ստամպօլոյ պատմութիւնը՝ առաւել ուշադրութեան արժանի ըրաւ ժէ· դարու վաստակաւոր մատենագիր մը, որ այնքան արդիւնաւոր եղած էր ազգային պատմութեան եւ հայ գրականութեան մատուցած իր ծառայութիւններով:

Թորգոմեան մեղուաջան աշխատասիրութեամբ հաւաքած էր իւր յիշեալ աշխատութեան մէջ Երեմիայի կեանքին եւ գրական վաստակներուն հայող բազմաթիւ հին եւ նոր նիւթեր: Բայց անոնք որովհետեւ յընթացս երկար տարիներու հասած էին իր ծանօթութեան, այս պատճառաւ ալ իր երկհատոր աշխատութեան մէջ տեղ գտած էին երկու եւ երեք խումբերով: Որչափ ալ պրպտող եւ հարցասէր եղած է Թորգոմեան, բայց եւ այնպէս անմատչելի մնացած են իրեն կարգ մը ձեռագրական ատաղձներ, որոնց օգտագործումը պիտի նպաստէր Երեմիայի կեանքին եւ գրական գործունէութեան առաւել լուսաւորութեան:

Ի սկզբան իմ մտադրութիւնս էր այս նոր նիւթերը համադրել եւ իբրեւ յաւելուած կցել Թորգոմեանի աշխատութեան Բ. հատորին: Մերձենալով գործին նկատեցի շուտով, թէ օգտակար ծառայութիւն պիտի չմատուցանէի գիտութեան ատաղձներու կցկտուր համա-

դրութեամբ· աւելի նպատակայարմար համարեցայ ծանօթ նիւթերու յօրինուածական դասաւորութեամբ ամփոփ տեսութիւն մը տալ Երեմիա Չէլէպիի կեանքին եւ գրական գործունէութեան մասին:

Այս մտածմունքս տուաւ աշխատութեանս ներկայ ծաւալը: Երբ լոյս կը տեսնէր այն՝ երեք մասով Հանդէս Ամսօրեայ[1] էջերու մէջ, Նշանեան Մեսրոպ Սրբազան յերուսաղէմ իմ ինքնաբերաբար հանած էր հաղորդել ինձ մանրամասնութիւններ Երեմիայի գործերու երուսաղեմեան ձեռագիրներու մասին: Այս հաղորդագրութիւնները մեծապէս նպաստեցին լրացնելու Երեմիայի գրուածքներու ցանկը: Ջաղցր պարտք կը զգամ այս տեղ ալ յայտնելու Սրբազանին իմ խորին շնորհակալութիւնս:

Շնորհիւ թէ՛ այն յաւելուածական տեղեկութիւններու, զորոնք ընդունեցայ Մեսրոպ Սրբազանէն, եւ թէ՛ այն նոր անդրադարձութիւններու, զորոնք ունեցայ յօդուածաշարքին հրատարակութենէն ետքը, հարկ համարեցայ ինչ ինչ փոփոխութիւններ՝ ուղղումներ եւ լրացուցումներ ներմուծել արտատպութեանս մէջ:

Յաւելուածները, զորոնք գետեղած եմ գործիս վերջը, նպատակն ունին մասամբ հրապարակի վրայ դնել Երեմիայի անտիպ գործերը, եւ մասամբ ծանօթացնել ընթերցողնե-

---

[1] Հանդէս Ամսօրեայ, 1932, էջ 510—536, 624—677· 1933, էջ 94—114:

րուս Երեմիայի ոճը՝ չափական եւ արձակ գրութեանց մէջ: Այն տեղ տուած եմ նաեւ տեղեկութիւններ Երեմիայի մէկ քանի ձեռագիրներու մասին: Որովհետեւ Երեմիա հետաքրքրուած է Ապրոյեանց Ազգաբանութեամբ, փափագեցայ առանձին գլխով ներկայացնել այս տոհմին ազգաբանութիւնն ալ մինչեւ ԺԸ· դարու վերջը:

Ձեմ համարիր, թէ հատորս լրիւ կը ներկայացնէ Երեմիա Քէօմիւրճեանի կեանքն եւ գրական գործունէութեան պատկերը: Եթէ գրգիռ ըլլար աշխատութիւնս ուրիշներուն, երեւան բերելու Երեմիայի անծանօթ կամ քիչ ծանօթ գործերը, ինձ հետ ուրախ պիտի ըլլայ նաեւ հայ բանասիրութիւնը:

Եթէ գրուածքս իւր ընդարձակութեան պատճառաւ չկրցաւ մասը կազմել Դկտ· Թորգոմեանի աշխատութեան, պիտի փափագէի որ գոնէ առանձին հատորով լոյս տեսած ժամանակ կապուած ըլլար մտերիմ բարեկամիս ազնիւ Անուանի հետ· այս պատճառաւ ալ երկու կը նուիրուի բազմավաստակ Բժիշկին՝ բարեկամական յարգանաց հաւաստեօք:

Երբ կը յանձնէի տողերս թղթի, անակնկալ բօթ մը կու գար գուժել յարգոյ Բարեկամիս սիրասնուն որդւոյն Արամի մահը: Ծնողաց սուգին սգակից թոյլ կու տամ ինձ արձանագրել հանգուցեալոյն անունն ալ Յուշարձանիս վրայ, յանմոռաց յիշատակ անոր բարեհամբաւ Անձին:

Վիեննա, 16 Նոյեմբ· 1933:

ՅԱՆԿ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱՆ

	Էջ
Յառաջաբան	7—9
1· Աղբիւրներ	11—13
2· Քէօմիւրճեան ընտանիքը	14—29
3· Երեմիայի կեանքը	29—58
4· Երեմիայի նկարագիրը	58—73
5· Երեմիայի գրական վաստակները	73—190

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Ա· Գանձ ի վերայ Յակոբ կաթողիկոսի	193—202
Բ· Ողբ ի մահն Յակոբ կաթողիկոսի	203—218
Գ· Էջմիածնի Թ· 348ի Յիշատակարանը	219—224
Դ· Վերջաբան Հրկիզութեան Պատմութեան..	225—231
Ե·—Է· Նկարագրութիւն Երուսաղէմի Թ· 33, 605բ· 892 ձեռագրաց	232—238
Ը· Ազգաբանութիւն Ապրոյեանց	239—263
Աշխատութեանս մէջ նկատի առնուած ձեռագիր աղբիւրներ	265—266
Յանկ անուանց	267—275
Ամփոփումն բովանդակութեան (գերմաներէն)	276—280

ԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԷՊԻ ՔԷՕՄԻՒՐՃԵԱՆ
ԿԵՆՑՔՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

1· ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Երեմիա Քէօմիւրճեան ինքնին ապրիւրն է իւր կենսագրութեան համար իւր ինքնապիր աշխատութիւններուն մէջ: Այդ աշխատութիւնները ասկայն, մժրախտաբար, ըստ էութեան մասին կը մնան պետութեան անմատչելի, պահուած Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց եւ Վենետիկի Մխիթարեանց Մատենադարաններուն մէջ: Այս պատճառաւ ալ թերեւս վաղաժամ է դեռ փորձը ձեռնարկել գրել ամբողջական կենսագրութիւն մը: Առձեռն նիւթերը ասկայն, զորոնք ի մի հաւաքած է Թորգոմեան Երեմիայի Սամսօլոյ պատմութեան կցած Ներածութեան եւ Վերջաբանին, նաեւ Մանօթագրութիւններուն մէջ, եւ գրձեալ անոնք, որոնք այլ եւ այլ տպագիր եւ ձեռագիր ապրիւրներէ ծանօթ են ինձ, կուտան համարձակութիւն գոնէ ամփոփ տեսութիւն մ'ընելու հեղինակի մը մասին, որ կէս դար չարունակ ապրեցաւ հայ կեանքի բազմավրայ մէկ միջավայրի մէջ, ոչ միայն իբրեւ դիտող, այլ եւ իբրեւ գործօն անդամ: Իբրեւ

այսպիսի արդէն իսկ հրաւիրած է Երեմիա ուշադրութիւն իր վրայ եւ այսպէս չատերն ունեցած են առիթ ի մերձաւոր եւ ի հեռաւոր ըբաղելու անով :

Ունիմ աչքի առաջ հետեւեալ գրութիւնները, որոնք խօսած են Երեմիայի վրայ ընդարձակ կամ համառօտ.

1. *Հ. Մ. Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Գ. (Վենետիկ 1784), էջ 723 եւն :*
2. *Ավքէրեանց Գերապայծառ Սահիաննոս վարդապետ, Ալլահըն ապիզ քուլու Փէօմիւրճեանց տէր Կոմիտաս քահանայնըն վարքը վէ նահատակութիւնու : Թրեաստէ 1798, էջ 9—11 :*
3. Mons. Placido Sukias Somal, Quadro della storia letteraria di Armenia. Venezia 1829, p. 159—160.
4. C. F. Neumann, Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur. Leipzig 1836, *էջ* 251—252 :
5. *Հ. Մատթէոս Վ. Մաղաք-Թէոփիլեան, Կենսագրութիւն Երեւելի ազգաց. Հատոր Ա. Վենետիկ* 1839. *Համառ. Թորգոմեան, էջ* 731—732 :
6. *Հ. Գ. Զարպհանելեան, Պատմութիւն հայերէն դպրութեան, Բ. Վենետիկ* 1878, *էջ* 442—444. *Բ. տպ.* 1905, *էջ* 360—362 :
7. *Տրդատ Վ. Պալեան, Երեմիա Փէօմիւրճեան. Բիւրակն* 1898, *էջ* 611—613 :

8· Հ· Ղ· Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ 1901, Մասն Ա·, էջ 336—337:
9· Հ· Ս· Երեմեան, Երեմիա Չէլէպի, Տաբեգրական պատմութիւն. Բազմավէպ, 1902, էջ 367—369, 473—479:
10· Լէօ, Հայկական տպագրութիւն. Ա· հատոր, Բ· տպ· Տփղիս 1904, էջ 366—378:
11· Յ· Գ· Մրմրեան, Սասունք հին գէմքերու. Կ· Պոլիս 1908, էջ 5—11:
12· Երեմիա Չէլէպի. Անահիտ, 1903, էջ 188—192:
12ա. Մեսրոպ Վ· Նշանեան, Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի. Ձեռագիր Ս· Էջմիածնի, հայագիտական ժողովածու. Գիրք Ա· Վաղարշապատ, 1913, էջ 47—65:
13· Մաղաքիա արքեպ· Օրմանեան, Ազգապատում, Բ· Կ·Պոլիս 1914, էջ 266—267:
14· Ո· Կ·, Ծանօթութիւնք ինչ գլխոց Երեմիայ Չէլէպւոյ յերանելւոյն Կոմիտասայ յեղբօրէ իւրմէ: Բազմավէպ, 1926, էջ 197—198:
15· Դոկտ· Վ· Թորգոմեան, Երեմիա Չէլէպիի Քէօմիւրճեան Ստամպօլոյ պատմութիւն: Վիեննա, Ա· հատոր, 1913· Բ· հատոր, 1932: Արտատպուած Հանդ· Ամսօրեայ ուսումնասիրութեան· 1908—1931: Մկրտիչ եպ· Ազաւնունի, Մխիթարեանք եւ այլեալք հայ երուսաղէմի· Երուսաղէմ 1929, էջ 135—137:

2. ՓԻՕՄԻՒՐՃԵԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Փիօմիւրճեան տոհմին ծագումը այսպէս կը ներկայացնէ Երեմիա իւր հօրը՝ Տ. Մարտիրոսի վրայ երգած Գանձին մէջ[1].

Սեռից տեսակից սա ի մեծ գարմից
յաղնուականից.
Նախ յԱրեւելից, ի պատանց տոհմից
գան յԱրեւմտիս,
Ի Դարանաղիս բնակեալք ի չինիս
անուամբ Խօճայից.
Անդ յորդւոց յորդիս գարմ եւ զաւակից
ըստ ժամանակից.
Յետոյ ճէլալից, նեղութեանց վշոից
չուեալ հայրն անտից.
Գայ ի կողմանիս, ի Կեղիպոլիս
տեսեալ զծնունդն արուիս:
Մինչ նոր հանգստիւ, նոր օթեւանից,
տրոհեալ եւ յաստից:

Դժբախտաբար ցանկալի պայծառութեամբ չէ բացատրած Երեմիա իւր մխքը, թէ ի՞նչ կը հասկնայ «յԱրեւելից» ըսելով. Պարսկաո՞ն Հայաստանն ընդհանրապէս, թէ Աղուանից աշխարհը մասնաւորապէս կամ Գանձակ քաղաքը: Յամենայն դէպս Տաճկահայաստանը Արեւմուտք համարելով՝ Արեւելքը Պարսկական իշխանութեան տակ դըս-

---

[1] Թորգոմեան, էջ 750:

նուաճ հայկական գաւառներու համար բաւած ընդհանուր բացատրութիւն մ'առնելու է:

Անոնք «յԱրեւելից» գաղթած են Դարանաղիք եւ հաստատուած Խօճայից գիւղը: Այս անուամբ չէն կամ գիւղ ի Դարանաղիս ծանօթ չէ ինձ: Ավքէրեան, եւ իրեն հետեւելով ուրիշներ՝ Քէօմիւրճեան ընտանիքին նախահայրերու բնակավայրը ցոյց կու տան Ակն (Էկին) քաղաքը: 1640ին Սարգիս գրիչ Մահտեսի Ամրակումի յանձնարարութեամբ եւ ծախքով կ'օրինակէ ի Կ. Պոլիս Յայսմաւուրք մը «ի դրան սրբոյն Սարգսի զօրավարին եւ որդւոյն նորա Մարտիրոսին». ուր կը խնդրէ յիշել յաղօթս «զԿամխայ երկրէն ի գեղջ(էն) Ապուշտայ զտէր Մարտիրոս քահանայն, որ բազում աշխատանք ունի վասն Այսմաւուրքիս եւ վերակացուն նա էր[2]»: Ծօսքը առանց տարակուսի Քէօմիւրճեան տէր Մարտիրոսի, Երեմիայի հօրը մասին է. ուստի պիտի հետեւցնենք թէ Քէօմիւրճեան ընտանիքի իսկական հայրենիքն էր Դարանաղեաց Ապուշտայ գիւղը:

Կ'երեւայ թէ գիւղիս մէջ երկար դադար առած են Քէօմիւրճեանք. վասն զի «անդ յորդւոց յորդիս» աճած եւ բազմացած են:

ԺԶ. դարու վերջին քառորդին, երբ ձէյլաները իրենց ասպատակութիւններով եւ հարստահարութիւններով քանդեցին եւ աւե-

---

[2] Ճանիկեան, Հնութիւնք Ակնայ, էջ 97—98:

բնեցին օսմանեան պետութեան արեւելեան նահանգները, անտանելի դարձուցին հայաբնակ վայրերու մէջ կեանքը. ինչպէս չատ կամախեցիներ, նոյնպէս Ապուչատ պիւղի բնակչութիւնը Թողուցին իրենց տունն ու տեղը եւ գաղթեցին դէպի արեւմուտք՝ սուլթաններու քաղաքին հովանաւորութեան տակ հանգիստ վիտուելու: Կամախեցիները ըստ մեծի մասին հաստատուեցան ի Ռոզտաղ. ուրիշներ, որոնց թուին մէջ նաեւ Փէօմիւրճեանք գաղար առին ի Կէլիսօլի: Սիմէոն պիտի Լեհացի 1611ին, երբ կ'այցելէր Կէլիսօլի, «կացաք անդ, կ'ըսէ, ամիս մի, ի չատ հայ կայր. հաբեղայ մի եւ էրէց. եւ ի տաչխանն օտայ մի ժամ կ'ասէին»[3]:

Երեմիա Չէլէպի չի յիշեր յանուանէ Կէլիսօլի գաղթող Փէօմիւրճեան տոհմին անդամները: Ավքէրեան[4] կը պատմէ թէ ԺԸ. դարու երկրորդ քառորդին, երբ Աթանաս եպիսկոպոս եւ Երանելի Տ. Կոմիտաս Թոռնիկը՝ պարոն Կոմիտաս ի խնդիր էյան Փէօմիւրճեան ընտանիքի ճիւղաբրութեան մասին տեղեկութիւններ հաւաքելու, նոյն ընտանիքի կենդանի չառաւիղներէն լսած են թէ անոնց նախահայրն եղած է Սարգիս, որմէ ծնած է Նահապետ եւ ասկէ Մարտիրոս՝ Տ. Կոմի-

---

[3] Ուղեգրութիւն. Հանդ. Ամս., 1932, էջ 681: Համմա. եւ Գրիգոր Դարանաղեցի, ժամանակագրութիւն, էջ 484:

[4] Ավքէրեան, 9:

տասի հայրը[5]. եւ թէ անոնք 1600էն քիչ յետոյ Ակնէն գաղթած եկած հաստատուած են Կ. Պոլիս: Այս տեղեկութիւններու մէջ կան ճիշդ եւ անճիշդ կէտեր: Փլօմիւրճեանց սերումը Ակնէն ուղիղ է միայն Տ. Կոմիտասի մայրական պճին համար: Իսկ միւս կէտերու մէջ մխրանութիւն մը գտնելու համար երեմիայի տոպերուն հետ, որոնք անշուշտ աւելի հաւաստարիմ են, պէտք է ըսել, թէ Սարգիս Դարանագիքէն հեռացած է իր 1590ին. եկած է Կէլիպօլի եւ հոն վախճանած: Իր որդին՝ Նահապետ մնացած է հոն մինչեւ իր կնոջ մահը, որմէ ետքը միակ որդւոյն Մարտիրոսի հետ տեղափոխուած է Կ. Պոլիս:

«Փլօմիւրճեան» անշուշտ գաղթականութեան մէջ ժառանգուած տոհմանուն է, Սարգսի գործադրած արուեստէն այսպէս կոչուած: Նահապետ կ'երեւայ թէ երէց էր. եւ թերեւս նա ըլլայ Սիմէոն գրչի 1611ին տեսած երէցն ի Կէլիպօլի: Իւր Սամպօլոյ պատմութեան մէջ կը յիշէ Երեմիա «Փլօ-

---

Տէր Կոմիտասի խոսքերէն գրուած վարքի մը մէջ, զոր ունիմ աչքիս առաջ ձեռագիր, կ'ըսուի թէ «Nahabiet figlio di Sergio fu il primo degli Ascendenti di Der-Comidas, che abbandonato Eghin, si trasfesi in Costantinopoli circa l'anno 1623 e quivi abitando nel quartiere detto Vlanga, ebbe per prote un figlio e quattro figlie, cioè Mardiros, Ascghin, Choran, Sofia e Gariane». *այսինքն Նահապետ ունեցած է մէկ ուսոր եւ չորս դուսոր, որոնք են՝ Մարտիրոս, Աշխէն, Խորան, Սոփիա եւ Գայիանէ: Այլուստ անծանօթ:*

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀԱՍՏ-ի ԽՄ.ՍՍՀ
Н.А. Машинова
Ա ՄՅ 'ԱՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

միւրճի պապա» մը, որ երէց կ'ներեւայ եւ կարող է նոյնացուիլ Երեմիայի պապին՝ Տ. Մարտիրոսի հօրը (Նահապետի) հետ. կ'ըսուի[6].

«Իրիցներն օր մի միտքան
Ի ծովս ինչ չրջիլ խնդրեն,
Հետ տարեալ զՓիօմիւրճի պապան...

Ծովասէր նաւորդները կը հանդիպին «Պօտանճու պաչուն» բարկութեան, որ կը հրամայէ զանալից ընել երէցները կարպաս.

Գայ կարդ Փիօմիւրճի պապին,
որ սկսաւ զմօրուան զօվսական,
Բայաթ արա՛ ալեացս իմ՝
զի գալն իմ ընդ այց յակամայն:
Ճկվսալ տայ թէ դու ծեր ես,
Ի խրատել զդոսա պարտական.
Պարտալ մի գնար յինէն,
քեզ պաղչիշ բերք իմ չորս մխայն»:

Որ Փիօմիւրճի պապան երէցներու հետ խառն իւր ծովպանաց պատյալ կ'ընէ, կը հետեւի թէ նա եւս երէցներու թուին մէջ էր, սպիտակացեալ ալեօք:

Ի կէլիպօլի կը ծնանի Մարտիրոս, Երեմիայի հայրը: Դեռ չորս տարեկան էր Մարտիրոս, երբ կ'որբանայ. Երեմիա կը պրէ[7].

---

[6] Թորգոմեան, 104:
[7] Թորգոմեան, 750:

Եղեւ որբացեալ հայրս մեր անուանեալ
Մարտիրոս կոչեալ.
Զորս տարւոյ մնացեալ, յարհեաս չատ
փոխեալ,
մինչ յարքունս հասեալ:

Այս տողերէն որոշ չի հասկցուիր, թէ ո՞վ է մեռնողը, Մարտիրոսի հա՞յրը թէ մայրը. հաւանօրէն մօրը մահուան մասին է հոս խօսքը:

Ընտանեկան յարկին տակ տեղի ունեցած այս փոփոխութիւնը պատճառ կ'ըլլայ, որ Մարտիրոս, անչուչտ իւր հօրը հետ, հեռանայ կէլիպօլիէն: Կը տեղափոխուի Կ. Պոլիս. ուր կը ձեռնարկէ այլ եւ այլ գործերու: Թէ իր աշխատասիրութեան եւ թէ բարեկրթութեան պատճառաւ «չաուշլուն սիրելի» կ'ըլլայ: Երբ յարքունս կը հասնի, կ'ամուսնանայ բարեկամներու յորդորմամբ. Երեմիա կը պրէ [8].

Բազում աչերեցեալ եւ յոմանք ժտեալ
կարդ յաշխարհ մտուցեալ.

Կին կ'առնէ Ակնեցի հայազուրծ Ամբակումի քրոջ դուստրը՝ Յուդիտան [9]: Այս նկատմամբ կը պրէ Մարտիրոս ինքնին [10]՝ խօսելով Ամբակումի բարեգործութիւններու

---

[8] Անդ:
[9] Ավքէրեան, 11. այլուր անյիշատակ թողուած:
[10] Թուրս Ակլար, Բ. 403:

մասին. «Եւ զհարսդատ քեռն իւրոյ զղուսարն եառ ինձ՝ Մարտիրոս երէցիս հրամանաւն Աստուծոյ ի կնութիւն»:

Ծանօթանանք հոս մահտեսի Ամբակումի հետ:

Ժամանակակիցները մխաբերան կը հիւանն մահտեսի Ամբակումին զուարթիւնը [11], որ իւր բարեգործութիւններով բազմաւիշտ ժամանակին հայ ժողովրդեան մխիթարութիւնն եղած է եւ իրրեւ այսպիսի հռչակը հնչուած նաեւ շատ հեռուներ: Նա հովանաւորած է Տ. Մարտիրոսը, Երեմիայի հայրը. իսկ զԵրեմիա նոյն իսկ որդեգրած է: կարելւոր կը համարիմ այս տեղ ի մերձաւոր նկատի առնել անոր անձը:

Տ. Մարտիրոս կը գրէ անոր մասին.

«Մահդասի Ամբակումս բարեմիտ եւ հաւատարիմ այրս էր ի բնիկ յԱկնայ ձորակէն՝ ի գեղջէն որում Նաւրէր կոչիւր, ի մանկութենէ որբացեալ ի ծնողաց, որոց տէր Քրիստոս ողորմեացի. եւ յաղագս անճարակութեան եւ աղքատութեան եկեալ ի քաղաքս Ստամբօլ եւ բազում վշտաց եւ տառապանաց տարեալ, ի գործս հացեվաճառութեան օտարաց ծառայելով, մինչ յարբունս ի կարդ աշխարհս ամուսնացեալ, եւ այլ իմիք ոչ կարաւոցաւ՝ բայց յանդաւակութենէ: Զի հաւատամ որ Աստուած էր վերակացու տան

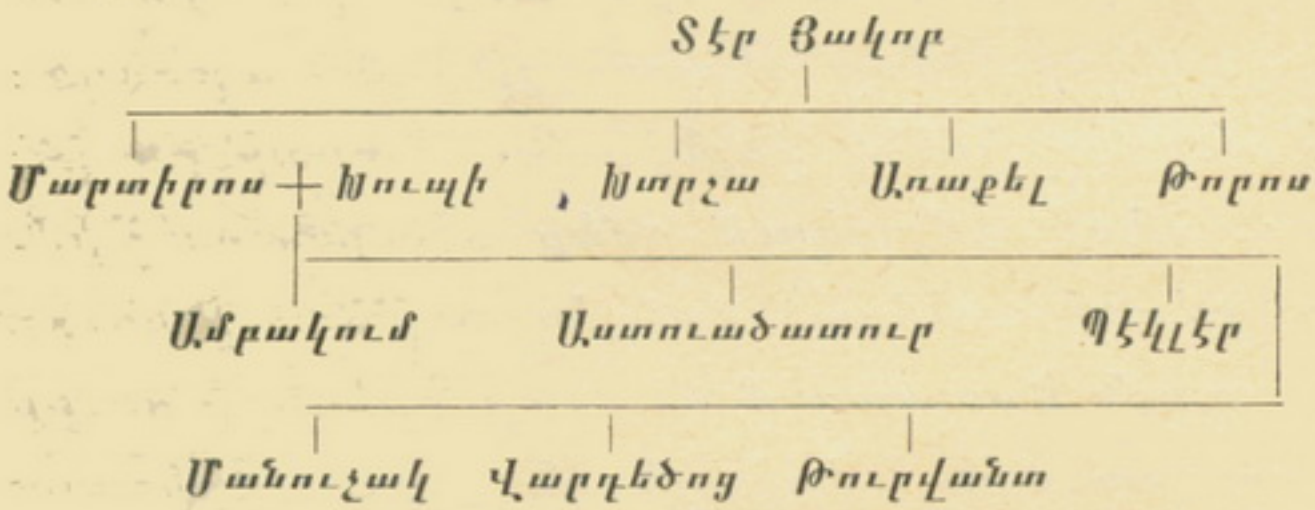
---

[11] Աղաւնունի, 14—15:

սրա ըստ Աբրահամու, պի ձրի ընկալեալ եւ ձրի չնորհէը եկեղեցեաց, վանօրէից, աղքատաց եւ կարօտելոց, զոր եւ ամէն ամենայնի ընկալցի» [12]»:

Իակ Երեմիա կը գրէ [13]. «*Սա ի ժամանակի ճելալոց հարը իւրով գայ յայս աշխարհ (Կ. Պոլիս) մտեալ ի հացապործուքիւն պետ լինէը նոցա եւ երեւելի ի քաղաքիս: Զիք վանք որ գլիշատակ նորա ոչ վայելէ: . . . Յաւուրս սորա փոքր մանն քաղաքիս պակասաւորք սփոփէին ի ձեռս սրոց սորա: . . . Պատուեցաւ ի մեծէն Փիլիպպոսէ եւ հրաւիրեցաւ թէ եկեսցես յԵրուսաղէմ, գի ի մեսին արասցուք զուխտն»:*

Էջմիածնի թ. 348 Աստուածաչունչը [14], *զոր Ամբակում օրինակել տուած է Փիլիպպոս կաթողիկոսի համար, յիշատակարանին մէջ այսպէս կը ներկայացնէ Ամբակումի տոհմագիծը.*

---

[12] *Թորոս Աղբար, բ. 403:*

[13] *Տարեգրուքիւն, հմմտ. Թորգոմեան, 145:*

[14] *Տեսած եմ 1925ին. յիշատակարանը, զոր օրինակած եմ քաղուածարար, տե՛ս էջ 219—224. հմմտ.* M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique, St.-Pétersbourg 1849, t. I, p. 34—35:

Մանուչակ, Վարդենոյ եւ Թուրվանտ Ամբակումի քոյրերն են. թէ ո՞ր քրոջ դուստրն է Ծուղիտա, Մարտիրոսի կինը եւ Երեմիայի մայրը, ծանօթ չէ:

Մարտիրոսի ամուսնութիւնը տեղի ունեցած է 1636ին: Ամբակում 1634ին ուխտադնացութիւն մը կատարած էր Երուսաղէմ. վերադարձէն ետքը, «յետ ամաց պհարապատն (պհայրն) մեր առաքէ առ հայրապետան (Երուսաղէմի առ Գրիգոր Պարոն-Տէր յԵրուսաղէմ)՝ առնելով քահանայ». այսպէս կը գրէ Երեմիա իւր Տարեգրութեան մէջ[15]: Իսկ Օրագրութեան մէջ[16] աւելի կը ճշդէ այս դէպքին ժամանակը. «Այս աստուածծաւէր (Ամբակում) առաքէ պհարապատն իմ յԵրուսաղէմ յետ ծննդելոյ Յուսուխս ամաց երից. եւ գրէ առ Հայրապետան, զի ձեռնադրեայ քահանայ: Եւ յորժամ եկն՝ զամենայն ընթրիսն տեսեալ (Ամբակումայ, ասէ) թէ յանուն ննջեցելոց իմոց մատուցի պատարագ»: Նոյնը կը կրկնէ ինքնին Տ. Մարտիրոս թէ մահտեսի Ամբակում «մեր անարժանութիւն (արժանի առնելոյ) քահանայութեան ի տուրբ քաղաքն Երուսաղէմ ձեռամբ Գրիգորի տուրբ հայրապետին վոխեցելոյն առ Քրիստոս († 1648), մահտեսի հայրս ինքն եղեւ (պատճառ), որոյ մասն չնորհաց հոգեպէս յինքն

---

15 Թորգոմեան, 145:
16 Թորգոմեան, 754:

կրեացէ. ամէն»[17]: Երեմիա երբորդ անգամ կ'անդրադառնայ այս դէպքին իւր հօրը մահուան առթիւ երգած Գանձին մէջ[18].

«Ի Սաղիմ յղեալ, տէր Գրիգորն ընտրեալ,
հայրապետեան յարեալ,
Նա եւս ընկալեալ, երկու ամս պահեալ,
ընտրեալ եւ վարձեալ,
Էրէց ձեռնադրեալ եւ նամակ չնորհեալ,
եւ խղճս իւր պրեալ.
Ամանաթ իմ լեալ հազարապատուկեալ,
պնորընծայդ պատուեալ,
Զի ըստ Աստուծոյ է իմ պղա օրհնեալ,
այսպէս ծանուցեալ»:

Այս տուեալներու համաձայն Մարտիրոս ամուսնացած է 1636ին. անդրանիկը ծնած է 13 Մայիս 1637ին. մեկնած է Երուսաղէմ 1637 Յուլիսին եւ ձեռնադրուած է 1638/39ին[19]:

Տէր Մարտիրոս կ'ունենայ երեք արու եւ մէկ աղջիկ զաւակ. անդրանիկն է Երեմիա (ծնած 13 Մայիս 1637), միջինն է Գէորգ եւ կրտսերն՝ Կօմիկ. իսկ զաւեր անունն է Երիցեկ, այն է Իրեճէ:

---

[17] Թորոս Ազբար, 403:

[18] Անդ, 750—751: Երեմիա կ'երեւայ թէ աչքի առջեւ ունեցած է Գրիգոր պատրիարքի ձեռնադրութեան կոնդակը:

[19] Պալեան, Բիւրակն, 1897, էջ 611 կը գրէ. «Տէր Մարտիրոս անուամբ քահանայ ձեռնադրուած է Ս. Երուսաղէմի մէջ 1638ին, ձեռնադրութեամբ Գրիգոր Պարոն–Տէր... պատրիարքին Երուսաղէմի»:

Գէորգ կ'երեւայ թէ հօրը մահէն ետքը քահանայացաւ եւ կոչուեցաւ Մարտիրոս [20]. ըստ Ավքէրեանի Մարտիրոս կարգուած է Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ աւագ քահանայ [21]: Իսկ Կոմիկ, այն է Կոմիտաս, նոյնպէս քահանայացաւ եւ նշանակուեցաւ Սուրբ Մանասսիրի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ աւագերէց, որ եւ ապա նահատակուեցաւ (1707):

Տէր Մարտիրոս կը քահանայապետէր Վլանկայի Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ մէջ [22]: 1651ին, երբ Եղիազար Այնթափցի Կ. Պոլիս կու գայ եւ «յոյժ հոչակեալ դուքեցաւ քաղցրաբան վարդապետութիւն եւ անձանձիր քարոզութիւն եւ գեղեցիկ ըստ Աստուծոյ քաղաքավարութիւն վարդապետիս, մինչ զի հարկեալ յիշխանաց եւ ի ռամկաց նաեւ յայլազգի երեւելեաց քաղաքիս բռնութենէ՝ տարի եւ

---

[20] Ավքէրեանի անձանօթ մնացած է Գէորգ. բայց դիտէ Տէր Կոմիտասի մէջին եղբայրը Մարտիրոս անուն: Հոս անպատճառ անուանափոխութիւն մը պէտք է ենթադրել՝ Գէորգ = Մարտիրոս: 1664ին որովհետեւ տակաւին չէր քահանայացած Գէորգ, յիշուած է աւազանին անուամբ. բայց հօրը՝ Տ. Մարտիրոսի մահէն յետոյ երբ հրաւիրուած է ձեռնադրութեան, կ'երեւայ թէ իւրացուցած է հօրը անունը: Պէտք չէ շփոթիլ Երեմիայի «հարազատն իմ» աստուածենէն եւ ուր խօսքը իւր «Տէրտէրի», այն է հօրն մասին է՝ մերձեցնել համանուն եղբօր: Ըստ այսմ իմանալու է Թորգոմեան, 140 եւ 729—730: Տես վարը էջ 142:

[21] Ավքէրեան, 9:

[22] Թորգոմեան, 719—720, ուղղելով էջ 139 յայտնուած կարծիքը, թէ «ի Սամաթիա, Ս. Գէորգ պատրիարքանիստ եկեղեցւոյ մէջ» կը պաշտօնավարէր: Հմմտ. եւ Ավքէրեան, 10, ուր Տ. Կոմիտասի ծննդեան «Վլանկա սէմթինտէ» կը նշանակուի:

կէս ի պատիւ պատրիարքութեան հոգեւոր առաջնորդ եկաց ի քաղաքս: Եւ զբաղում պէսպէս եղծեալ եւ ապականեալ զկարդ եկեղեցւոյն վերստին պայծառացոյց. ընդ նմին եւ զպարտք պատրիարքարանին եւ այլ նորադիւտ չարիք որ ի վերայ ժողովրդեան եւ եկեղեցւոյն ի բաց բարձան յաւուրս առաջնորդութեան վարդապետիս, եւ համոզեալ զամենեսեան պահեաց խաղաղութեամբ ոչ կարօտացեալ այլազգեաց հրամանի կամ իշխանութեան, այլ իւրովի կարողութեամբ եւ հանճարովն վարէր զամենայն. այսքան սիրեցեալ եղեւ ի բազմաց: Եւ մեք Ս. Սարգիս եկեղեցւոյս տէր Մարտիրոս եւ տէր Ովանէս քահանայքս... հարեալ էաք ի տէր վարդապետիս եւ միշտ ընդ նմա չրջէաք զցայգ եւ զցերեկ անանջատ կալով յեկեղեցական եւ յայլ ծառայական գործ [23]»:

Տողերս գրուած են տէր Մարտիրոսի [illegible] 1651ին «ի դուռն Ս. Սարգսի գործավարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին» ի Կ. Պոլիս, ի ձեռն Յովհաննէս գրչի, մահտեսի Ամբակումի յանձնարարութեամբ Տիգրանակերտի Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնին վանքին համար օրինակուած Յայտ[illegible]ին յիշատակարանին [24] մէջ, որուն առաջին[illegible] ելլար Եղիազար վարդա-

---

[23] Թորոս Աղբար, [illegible]

[24] Տես ամբողջութեամբ [illegible] Աղբար, Բ. 398—402:

պետ, առաջնորդը յիշեալ վանքին: Տէր Յովհաննէս եւ Տ. Մարտիրոս երկու հաւատարիմ եւ մաերիմ ընկերներ էին, նոյն գաղափարներով ոգեւորուած:

Նոյն տարին Աշխատուր, Յովհաննէս եւ Մարտիրոս քահանաները կ'օրինակեն եւ կը մանրանկարեն ուրիշ Յայսմաւուրք մ'ալ Փիլիպպոս կաթողիկոսի համար: Յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի. «Արդ դրեցաւ սա ի մեծ... քաղաքն Կ. Պոլիս, ի դուռն Ս. Սարգսի զօրավարին եւ որդոյ նորա Մարտիրոսին ի թվականիս մերում Ռ եւ Ճ. ի սոյն ամի լրացելոյ, ի հայրապետութեան տեառն Փիլիպպոսի, արժանապէս բազմեցելոյն ի նոյնում աթոռի, որոյ գլնծայս նուիրեցաք»: Ձեռագիրը կը պահուի այժմ Էջմիածին, թ. 1502:

Յաջորդ տարին, երբ Փիլիպպոս կաթողիկոս Կ. Պոլիս եկաւ, անուանուեցաւ Տ. Մարտիրոս «մեծ երէց», ինչպէս կը գրէ Երեմիա, իւր գանձին մէջ[25].

Մեծն ի կարգն յարգեալ, Փիլիպպոսն գովեալ,
հայրապետն ընտրեալ,
Յորժամ աստ եկեալ, մեծ էրէց կարգեալ
եւ պատուասիրեալ.
Հայր հանուրց եղեալ, բարեացս աղեալ,
եւ այնք ընկալեալ.
Իշխանք սիրեցեալ, ժողովուրդ բերկրեալ,
ամիկք մեծարեալ:

---

[25] Թորգոմեան, 749—753:

Այս նկատմամբ աւելի բացայայտ են Երեմիայի տողերը Օրագրութեան մէջ, ուր յառաջ բերելով Փիլիպպոս Կաթողիկոսի 1653 Մարտ 26ին Ս. Նիկողայոս Եկեղեցւոյ մէջ խօսած հրաժեշտի քարոզին բովանդակութիւնը կը գրէ[26] *«...եւ վասն հարազատին իմոյ ասաց թէ Տէր Մարտիրոսն Ս. Սարգսայ՝ ինձ վէքիլ եւ աւագերէց Ս. Էջմիածնայ, որպէս զի ի վերայ գանձանակին լիցի եւ նորին ձեռամբն հասանիցէ ինձ»:*

Անշուշտ նախ եւ յառաջ մահուանի Ամբակումի վերան էր որ կը պատուէր կաթողիկոսէն. բայց Տ. Մարտիրոս ալ իւր բարի համբաւով ձգած էր իւր վրայ կաթողիկոսին եւ ժողովրդեան վստահութիւնն եւ սէրը:

Երեմիա, որ այնպէս մանր դէպքերու եւ դիպուածներու արձագանգն ու ժամանակը կ'արձանագրէ իւր Տարեգրութեան եւ Օրագրութեան մէջ, ինչպէս կ'երեւայ դիտամտի լռութիւն պահած է իւր հօրը մահուան ժամանակի մասին. որ պէտք է պատահած ըլլայ 1664ին եռքը եւ 1666ին յառաջ. վերջին թուականիս գրած Յիշատակարանի մը մէջ, զոր Ապրօ Զէլէպիի խնդրանքով կցած է հնադիր Աւետարանի մը վերջը, իւր ծնողքը արդէն մեռած դիտէ[26].

---

[26] Անդ. էջ 77.

Զծընօղս իմ ասեն մեռաւ
և զծնունդս եղեն ի տապան,
Զհամայն եկեալսն պիտացի,
զի այնպէս յաչխարհէս անցան:

Հօրը մահուան տաթիւ երդած է Երեմիա գանձ մը, ուր այսպէս կը դրուատէ Տ. Մարմրոսի առաքինութիւնները[27].

Քաջքաջան կանգնեալ, ամենայնք հաճեալ,
համայնից ճոխ պտեալ.
Զի անուն առացեալ, յաչխարհ տարածեալ
և փառաւորեալ.
Որդոց հայր եղեալ, այրեաց նպաստեալ,
պանդխտաց օգնեալ.
Զօտարս ժողովեալ, պաշտօնատրեալ,
իրրու պատեալ:
Ի վարձան հասեալ, յաչխարհ համբուեալ
Քէմուրճիս կոչեալ...

Երիցուհին Յուլիտա մեռած էր արդէն՝ 1663ին: Այս մասին կը դրէ Երեմիա[28].

Ես Երիսաւսան (1663) թուական հասեալ,
Եւ մեր այսրէն որ ի քարաքըս ճնացեալ,
Մեռս սիրեցեալ պատահելոց յոյժ վշտացեալ,
Եւ բօթ մահու կսկծաբեր մեզ հանդիպեալ,
Ծնողիս մերոյ յանկարծ ուրեմն վախճանեալ,
Անասանելի սուգ եւ ազէտ մեզ պաշարեալ:

---

[27] Թորգոմեան, 750—751:

[28] Վիպասանութիւն յԱպրօ Չէլէպի. տե՛ս Թորգոմեան, 721:

Զայս կ՚ակնարկէ նաեւ Տ. Մարտիրոս 1664, *Սեպտ.* 14*ին առ Եղիազար կաթողիկոս յԵրուսաղէմ թղթին մէջ*[29]. «...*ի ֆեզ յանձնեմ զդատաստանն իմ. զերեխայն* կօմիկ *ո՞րպէս թողում, եւ զպակասաւորն* երիցեկ *ո՞րպէս յետս ընկրկեմ, եւ որ զայն՝ զայլսն յաչաց կորուսանեմ, զի վրան նոցին տառապեցաւ որ պահէրն ի ջերմութենէ եւ սայվանն ի ծըէնս հերճաւ, զի ծածկէրն ի ցրտոյն եւ անդառնալին ճանապարհ յերկարեցաւ եւ ի հող լուծաւ սպալից տունն արարեալ. պակասեցան որդիքն ի մօրէն եւ անտիրացան ի պորովոյ ծնողացն»: Խօսքը առանց տարակուսի Երիցուհւոյն մահուան մասին է:*

3· ԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԷՊԻ ՓԷՕՄԻՒՐՃԵԱՆԻ ԿԵԱՆՔԸ

Փէօմիւրճեան տոհմին վերջին առու չառաւիղն էր Մարտիրոս: Անիկա պանդխտութեամբ եկած էր Կ. Պոլիս բախտ որոնելու: Շատ արուեստներ փորձած էր պատանին. այս առթիւ ծանօթացած էր նաեւ հայագործ, կարողութեամբ եւ բարեգործութիւններով անուանի մահտեսի Ամբակումի հետ: Սա տեսնելով պատանւոյն ուշիմութիւնն եւ յառջողակութիւնը, կ՚առնէ զանիկա իբրեւ վեսայ իւր քրոջ դստեր՝ Յուղիտայի՝ իւր տունը: Այն տեղ երիտասարդ զոյգը կը վայելէ մահ-

---

[29] *Սիոն*, 1932, էջ 278—280. *հրտ. Մ. եպ. Նշանեան. համմտ. եւ Թորգոմեան*, 730:

*տեսի Ամբակումի սէրն եւ խնամքը առաւոտ-
թեամբ: 1658ին, Նոյեմբ. 23ին, երբ իւր մա-
հուան անկողնին մէջ էր Ամբակում, ինչպէս
կը գրէ Երեմիա[1], կ'ուղղէր անիկա իւր վե-
ասին եւ դառնիկին հետեւեալ խօսքերը.*

*Ա՛յ էֆէնաի, հոգի եւ ճան տէրտէր իմ,
Չկարես բոլոր կառարիա եւ պէլտակ իմ...
Իրիցկին դու, քաղցրիկ իմ դուստր, բարով
մնայ:*

*Տղերս ցոյց կու տան, թէ ո՛րքան ան-
ձուկ եւ սեռն էր սիրոյ կապը մահտեսի Ամ-
բակումի եւ Փէօմիւրճեան ընտանիքի մէջ:*

*Այսպիսի յարկի տակ կը տեսնէր մա-
նուկն Երեմիա արեւի առաջին լոյսը: Ծննդեան
տարին եւ օրը հաղորդած է ինքնին Երեմիա
իւր Օրագրութեան մէջ[2]. «Ռձե (1656),
Մայիս 13. օրս գիթ. տարին լցի եւ ի ի. տա-
րին մտայ. այլ այս չէ՛ պարծանք, թէ կու
մեծանամք, այլ այն լիցի՝ որ բարեխօսու-
թեամբ սուրբ Աստուածածնին զմիտս եւ
զխրատս մեր վտանեմք ի բարին եւ ի նոր ա-
ռաքինութիւնն մտանեմք, որպէս որ զհին
տարին լցաք եւ ի նորն մտաք»: Սակէ կը հե-
տեւցնէ իրաւամբ Թորգոմեան, թէ «Երե-
միայի ծննդեան ճիշդ ժամանակն է 1637*

---

[1] *Թորգոմեան, 746:*

[2] *Անդ, 719: Հմմտ. նաեւ էջ 141. 1645ին «յաւն
իննըրոդ նոր էի մտեալ» կը գրէ Երեմիա իւր Տարե-
գրակ[illegible]ութեան մէջ:*

Մայիս 13, չարաթի, ըստ նոր տօմարի 1637 Մայիս 22, երկուշաբթի»: Սոմալեան[3] *եւ ուրիշներ կը նշանակէին՝ 1635:*

Մանկան ծնողքը խնդութեամբ ողջունեց իւր անդրանկին ծնունդը. խնդաց մանաւանդ զաւակասէրը, բայց անծնունդ Ամբակում, որ ունեցաւ համարձակութիւնը խնդրելու երեւոյթ զոյգէն նորածինը իրեն որդեգիր: Իւր մօրեղբօր բարի փափաքը չուզեց մերժել տիկին Ծուղիտա, եւ առանց ընդիմանալու տուաւ իւր հաւանութիւնը պարոն Մարտիրոս: Մանկան հայրն է, որ կ'արձանագրէ 1651ին տողերս, թէ «զանդրանիկ որդեակն իմ, մերս յօժարութեամբ, զԵրեմիա զկոչեցաք, հնարհեալ եմք ինքեան (մահտեսի Ամբակումի) որդեգրութեան»[4]*: Փոխարէն այս չնորհին մահտեսի Ամբակում իւր որդեգրին ծնունդէն երեք ամիս ետքը ճանապարհ կը հանէր իւր փեսան յանձնարարական գրեթով առ Գրիգոր Պարոն–Տէր յերուսաղէմ, իրնդրանօք որ հաճի ձեռնադրել քահանայ: Երկու տարի յետոյ Տէր Մարտիրոս կը վերադառնար օծուած յիւղ անոյշ (1638/39):*

Երիցուհւոյն կաթով կը անանի Երեմիա. եւ կրկին ծնողաց խնամքին տակ կ'աճի եւ կը զարդանայ ի Վլանկայ Կ. Պոլսոյ, ուր ունէր Ամբակում իւր բնակարանը, եւ կը պաշ-

---

[3] Quadro, 159:
[4] *Թորոս Աղբար*, Բ, 403:

ոճնավարէր Տ. Մարտիրոս, իրրեւ երէց Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ:

Իննը տարեկան էր տակաւին երբ սկիզբ կ'ընէ «սովորել գիրս ի ձեւան աչխատելով»: Հետաքրքրական է լսել այս չրջանէն յիշողութիւն մը, որ գրի կ'առնէ Երեմիա իւր Տաբեգրական պատմութեան մէջ. խօսելով 1645ի Կ. Պոլսոյ մեծ հրդեհի մասին, որուն զոհ կ'երթայ նաեւ Հայոց Ս. Նիկողայոս եկեղեցին, կը գրէ Երեմիա. «Յորժամ շրջեցուցանէին զիս պապն իմ եւ հայրն իմ զձեռանէ կալեալ... Թաքնարար ընդ նոցին հեղեղացն արտասուաց եւ ես լայի, զի յաճն իննեւորդ նոր էի մտեալ. զի՞նչ եւս կարէի յայնժամ գտեալ ձեռն իմ ի գիր առնուլ տհաս մտօք, թէպէտ նոր էի սկսեալ սովրել գիրս ի ձեւան աչխատելով»[5]:

Մանուկ Երեմիայի պատմարակութիւնը կը յանձնուի ալ Յովհաննէսի խնամքին. որ բարեխանձ եւ քաջգիրիչ անձնաւորութիւն մ'էր, համախորհուրդ պաշտօնակից մը ալ Մարտիրոսին Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն մէջ[6]: 1660ին Ատուածաչունչի յիշատակարանին մէջ[7] կ'ըսուի. «Եւ նոյն ինքն Երեմիան բարի ժառանգ նորին (Ամրակումայ) եւ ուղիղաչափ չառաւելն հանդերձ հարստատ բան մարմնոյ ծնօղաւ իւրով Մարտիրոս երէցաւ եւ

---

[5] *Բազմավէպ*, 1903, էջ 368. *Թորգոմեան*, 141:
[6] *Տես վերը*, էջ 25—26:
[7] *Ձեռ.* էջմ. 348, *թղ.* 604 *բ*:

վարժապետաւն տէր Յովաննիսիւ *քահանայիւք, որ էին գործակալ ի վերայ բարի արդեանց առն Ամբակումայ*»: կը գրէ նաեւ *ինքն Երեմիա* 1670ին *Կրեատէի Ս. Յովհ. Մկրտիչ Եկեղեցւոյ կոնդակին մէջ*[8]. «*Յիշեցէք*... գմարմնաւոր ծնօղն մեր գտէր Մարտիրոս *Բահանայն*, եւ ըստ հոգեկանին գտէր Յովաննէս *Բահանայն*: Եւ եւս գստացողն մեր *Յիստեանց*՝ ի մօր ազգաւուէ գպապն եւ ծնօղ եւս հոգեպէս գմահտեսի Ամբակումն, որ բազում երկասիրութեամբ երախտաւորեցաւն ի վերայ մանկահասակ տկար տհասութեան մերում տճնեցուցանել ի մարգարեաւս գրոց մակացութեան· *որ վասն սէրոյ եւ աղօթից նոցա տէրն տեսանց՝ առատաձիրս չնորհեաց...*»:

Ուշիմ եւ աշխատասէր ի բնէ՝ արագ կը յառաջանայ Երեմիա տէր Յովհաննէսի առաջնորդութեամբ դպրոցական մէջ: 1656ին սկիզբ կ'ընէ տրվելու տաճկերէն լեզուն. իր Օրագրութեան մէջ, նոյն տարւոյն ապրիլ 15ին կ'արձանագրէ· «Եւ օրս պրծայ գՏաճկաց «էլիֆպէն» եւ մտայ ի նոր բան, որ կոչի «ամմէ» եւ «գէլիֆն» աւագ Բլի ըսկսայ ի յորդորմութիւնն Քրիստոսի ապաւինելով· գի բազում անգամ ի մանկութենէ ի հետ հարկեալ ի ծնօղաց եւ չատ նախատինս կրեալ վասն բանիս, գի պիտանի էր հանապազ· եւ

---

[8] Գրութեանս մասին պիտի խօսինք յետոյ առանձին:

այժմու ձեռս արկաք բանիս. մինչ Աստուած յառաջացուցէ»: Շ ո պ ա կ ա թ, էջ 54:

Տէր Մարտիրոս իւր 1651ի յիշատակարանին մէջ կ'անուանէր իւր որդին «պսիր»: Ուստի կ'երեւայ թէ Երեմիա ժամանակի անբարի սովորութեամբ 12—13 տարեկան հասակին արդէն ընդունած է եկեղեցական չորս փոքր կարգերը. աւելի բարձր կարգերու չմերձեցաւ Երեմիա. այս նկատմամբ լանք իր անձին խոստովանութիւնը, զրի առնուած Օրագրութեան մէջ[9]. «Ոճե (1656) ապրիլ 12 Շբ. օրս վարդապետան (եղիպարը) առէր Տէրտէրիս (տէր Մարտիրոսի) թէ 'բե՛ր որ աւագ սարկաւագ օրհնեմ, նուաստիս համար. եւ Տէրտէրս ոչ է տուեալ կամք. եւ իրիկունս ասաց ինձ Տէրտէրս եւ ես այլ չկամեցայ[10]. քանզի կարողութիւն պիտի քաչելու», այսինքն կարեւոր է արժանաւորութիւն ունենալ բառնալու քահանայական կոչման պարտականութիւնները, որուն համար անբաւական գտած է իւր ոյժերը Երեմիա:

Տասներեք տարեկանին հարիւ թեւակոխած էր Երեմիա, երբ իւր պապը՝ մահուան Ամրակում դինքը հետը առած կ'երթար ուխտի Երուսաղէմ, հոն Փիլիպպոս կաթողիկոսին պատահելու, «լուսերբայր» ըլլալու[11]:

---

[9] *Թորգոմեան*, 720:

[10] *Սխալ է հետեւարար Ամբէրեանի տեղեկութիւնը* (էջ 10) *թէ «Երեմիա Ս. Գէորգ Եկեղեցւոյ աւագ սարկաւագ» եղած ըլլայ:*

[11] *Այս ուխտագնացութեան կ'ընկերանայինկ. Պոլ-*

Իւր Տարեգրական պատմութեան մէջ այս ճանապարհորդութեան մասին այսպէս կ'արձանագրէ Երեմիա[12]. «*Պատուեցաւ (Ամրակում) ի մեծէն Փիլիպպոսէ եւ հրաւիրեցաւ, թէ եկեսցես յԵրուսաղէմ, զի ի միասին արասցուք զուխտն: Որ եւ սուրբն Փիլիպպոս յամեալ եղեւ եւ ինքն ել՝ տանելով ընդ իւր եւ զիս ի թվականին ՌՂԸ» (1649): Գրեթէ տարի մը կ'երկարի այս ուղեւորութիւնը. 1650, մայիս 27ին կը վերադառնան բարեաւ Կ. Պոլիս. «ՌՂԹ, մայիս 27, ընդ մտանել արեգական մտաք եւ մեք ի քաղաքն մեր եւ դնացեալ յեկեղեցի Ս. Սարգսի եւ անտի ի տուն ամենայն բարեկամօք»*[13]:

Փիլիպպոս կաթողիկոս չէր կրցած նոյն տարին հանդիպիլ Երուսաղէմ. երկու տարի ետքը միայն ի դլուխ հանեց իւր ուխտը. վերադարձին հանդիպեցաւ Կ. Պոլիս (1652). «*Եւ ի դառնալ Փիլիպպոսի Ռձ եւ Ա. յԵրուսաղէմէ ի Ստամպօլ՝ ատրա (Ամրակումայ)*

ոյ վեց եկեղեցիներէն 90 անձեր, ինչպէս կը պատմէ Երեմիա իւր Օրագրութեան մէջ. համմա. Աղաւնունի, 135:

[12] *Թորգոմեան, 147: Համմա. եւ Տէր-Յովհաննէսեանց. Պատմ. Երուսաղէմի. Ա. 347· «Գրէ (Երեմիա) ի տաճկաբարբառ դիրս իւր ընդդէմ Յունաց՝ այսպէս Հապէշք ի տաճարն Ս. Յարութեան ի Թափօրէն գկնի Հայոց չըլլին... եւ նա ինքն Երեմիա Զէլեպի յուխտաւորութեան անդ իւրում ինքնին բացեալ է դդուռն մատրան Ս. Աստուածածնի (յանուն Մարիամու Եգիպտացւոյ) ի ներքոյ մատրան Լատինաց, ի դաւթի տաճարին Ս. Յարութեան, եւ լուցեալ զկանթեղս նորա յեբեկոյեան ժամուն»:*

[13] *Օրագրութիւն, համմա. Թորգոմեան, 721:*

բաղում ակը եղոյց. եւ սա Աստուածաչունչ մի ոսկեզարդ ընծայ նմա չնորհեաց»: Այս թանկագին Աստուածաչունչի օրինակութիւնը հատիւ 1660ին աւարտեցաւ եւ ուղարկուեցաւ Փիլիպպոսի յաջորդ Յակոբ Կաթողիկոսին [14]:

Փիլիպպոս կաթողիկոս, որ մաերմացած էր ակը Մարտիրոսի հետ, իր աստուածաճնութենէն նաեւ Երեմիայի բաժին կը հանէ. կ'արձանագրէ Երեմիա (Օրագրութիւն, յամին 26 Ապրիլ 1653). «ինձ եւս մի վէշ չվիր մահրամա՝ չինած» (Շողակաթ, 60):

Յաջորդ օրը (27 Ապր.) կը կատարէ կաթողիկոսը փոքրիկ ծովային ճանապարհորդութիւն մը դէպի Պրուսա: Ճանապարհին իրեն հետ էր Երեմիա [15]:

1657ին յարձուն հասած էր արդէն Երեմիա. եւ կ'ամուսնանայ: Իր կնոջ անունը անծանօթ կը մնայ մեզի:

Մահտեսի Ամբակումի վիպադն էր, որ առաջին աու պատակը յանդգնեցաւ անուանակոչուէր Ամբակում: Բայց մահտեսին մեռաւ Երեմիայի անդրանկին ծնունդէն վեց ամիս յառաջ († 1658, Նոյեմբ. 23) [16]: Ի մահն

---

[14] Շեւ. էջ. թ. 348: Հմմտ. Թորգոմեան, 747, ծ. 25:

[15] Շողակաթ, էջ 60: կը յիշէ նաեւ Ստամպօլոյ պատմութեան մէջ. Թորգոմեան, 104—105. հմմտ. եւ 148:

[16] Տապանագիրն՝ Երեմիայէն յօրինուած՝ տե՛ս Թորգոմեան, էջ 739:

Մահտեսի Ամբակումի երդած Ողբին մէջ կը գրէ Երեմիա հանդուցեալոյն բերնէն[17]*.*

Ա՛յ սիրանուընդ որդեակ իմ դու Երեմիա, ...
Քեզ Աստուած որդեակ արու յորժամ տայ,
Ինդրեմ դանուընդն Ամբակում անուանեա՛,
Անզաւակիս գիշատակ միշտ պահեա՛:

Նոյն իմաստով կ'ըսուի նաեւ Աստուածաշունչի գիշատակարանին մէջ (էջմ., թ· 348)· «Այնքան էր կամք նորա առ ի սէր եւ ի ջան գիշատակի· քանզի անկարօտ գոլով յամենայնէ բաց ի մարմնական ծննդոց, որ եւ պահէր առ իւր ի տանէ զսիրատուն Երեմիաս զաւակ ըստ հոգւոյ առնելով· ուստի եւ ի նոյն փոյթ եւս ոչ չատացեալ զնոյն եւ առնէր անդարձ. Եթէ տայցէ քեզ Աստուած որդի, յանուն իմ լիցի անուն նորին· վասն զի մի ջնջեսցի անունն իմ ի միջի ձերում եւ աղգաց յաղգս առ յաղինս ձեր: Ուստի եւ ի լրանալ կենի վախճանելոյն նորին, յամսեանն վեցերորդի, եւ Աստուած արու զաւակ Երեմիայի, որ եւ Ամբակում կոչեցաւ ըստ կտակի ծերունոյն Ամբակումայ, զոր եւ տէր Քրիստոս անխորձս եւ ամբողջս պահեսցէ յերկար ամօք»: Երուսաղէմի Թ· 1042, թղ· 37 ա Գր· կեսարացւոյ ի մահն Սրապիոն կաթողիկոսի Ներբողին վերջը կը կարդամ· «Եւ զեղկելի գրոցս Ամբակում զպերիկս (յիշեցէք)· եւ որք

---

[17] *Թորգոմեան*, 748:

յիշեալ լինիցի եւ վարձս ի Քրիստոսէ առնուցուք: ամէն: ամէն: ամէն»: Զեմ կասկածիր թէ սա Երեմիայի որդին է. ուստի Ամբակում բարեաւ աճած է եւ դպրութեան հասած: Զեռագիրը, որ ըստ մեծի մասին Երեմիայի ինքնաձեռագիրն է, գրուած ըլլալու է ոչ յառաջ քան 1680:

Որովհետեւ Երեմիայի «անպրանիկ որդին» Գրիգորիս վարդապետն է, կ'երեւայ թէ Ամբակում քահանայութեան ժամանակ առնուազնախոխուած եւ կոչուած է Գրիգորիս:

Բայց ի Ամբակում–Գրիգորիսէ ունեցած է Երեմիա երկու զաւակ եւս՝ Յովսէփ, որ 14ամեայ կը կորուի սրեւէն[18], եւ Մադաֆիա, զոր 1686ին կը յիշէ Զաքարիա Սարկաւագ[19] իւր բարեկամութեանը մէջ. «զԲուզանդացի պարոն Երեմիայ գիտնականն եւ զորդի նորա զՄադաֆիա պատանի գնկարիչ պատկերաց եւ զոսկեծաղիկ արարող, որ ես բուն բարեկամք ինձ Քուառանգեալ Զաքարէիս»:

---

[18] Երեմիայի Օրագրութենէն «կ'ուսանինք, կը գրէ Թորգոմեան (էջ 726) թէ երկու արու զաւակ ունեցած է (Երեմիա) եւ նաեւ աղջիկներ: Անոր անպրանիկ զաւակն էր Գրիգորիս վարդապետ, որ Եղիսաբէ կաթողիկոսութեան ժամանակ Էջմիածին կը մնար, Հայրապետին հովանաւորութեան տակ. բայց յետոյ կը վերադառնայ ծնողացը քով՝ Կ. Պոլիս, ուր կը վախճանի ծաղիկ հասակի մէջ: Երկրորդ արու զաւակն էր Յովսէփ, որ վաղամեռիկ եղած է 14 ամսու»: Զոր նամակ ունի Երեմիա գրուած իւր որդւոյ մահուան առթիւ, որոնք չեն հրատարակուած տակաւին. համմտ. Թորգոմեան, 726—727:

[19] Զեռ. Էջմ. թ. 158, թղ. 365 ա:

կը գրէ նաեւ Երեմիա (Ալիշան՝ Այրարատ, 174)·

Էր ընդ իմ եւ որդին իմ
որ Մաղաքիա անուանեալ,
ԶԱստուածաչունչ ծաղկէր
սուրբ Յովհաննավանքս հռչակեալ:

Ճիշդ այս թուին կը յիշուի էջմիածնի մէջ Մաղաքիա մը, որ մանրանկարած է Նահապետ կաթողիկոսի գրել տուած Աստուածաչունչը (Ձեռ. էջմ. 349)· յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի. «Բայց ոսկէնկար յօրինեցաւ ի յերկիրս արեւելեան, ընդ հովանեաւ սրբոյ եւ մեծի աթոռոյս էջմիածնի եւ սրբոյն Յովհաննու կարապետի (կարբուոյ), որ ի գաւառիս Արարատեան, ձեռամբ Մաղաքիայի որ ի քաղաքէն կոստանդնուպօլսէ»: Յօսքը առանց տարակուսի Երեմիայի որդւոյն մասին է: Մաղաքիա 1686ին պատանի է տակաւին· թէ ի՞նչ եղաւ այս թուականէն ետքը իր բախտը, կը լռէ պատմութիւնը: Կայ Երեմիայի ժամանակակից, անոր «ծանօթ եւ մաեւրիմ [20]» Մաղաքիա գպիր մը «որդի Գրիգորի եւ թոռն Թորոսի, ի Զնքուշ աւանէ՝ Խարբերդ գաւառի տահմաննեւրէն» [21]: Սա հաւանօրէն կապ չունի Երեմիայի որդւոյն հետ:

---

[20] Ձամչեան, 723:
[21] Հայապատում, Ա· § 141:

Երեմիայի դուստրերու անուններըը անծանօթ կը մնան։

Մահանայի Ամբակումի մահը լացաւ Երեմիա։ Անոր բարեմիտ եւ բարեպաշտ անձնաւորութեան չատ բան կը պարտէր Երեմիա, եւ առ հասարակ Փիլոմիրճեանները սերունդը։ Ամբակում իւր կտակակատարը նշանակած էր Տ. Մարտիրոսը, որ երկար ժամանակ եղած էր իւր գործակալը։ Անշուշտ Երեմիա որպէսզի թեան իրաւունքով եղաւ ժառանգ Ամբակումի ստացուածներու, ինչպէս եւ պարտքերու։ Ի մէջ այլոց կը կտակէ Երեմիայի·

Ա՛ռ, սիրելի իմ, գնաչս սրբոյն Հռիփսիմեայ, Փեղ յօդնութիւն. ի վերայ քո լաւ պահեա՛։ ԶԱստուածաշունչն հոգեւոր Տեառն ընծայեա, *Վասն իմ հոգոյս ապօթեայ, բարով մնայ։*

Երբ Փիլիպպոս կաթողիկոս Կ. Պոլիս կը գտնուէր, խնդրած էր մահտեսի Ամբակումէն, որ իրեն համար Աստուածաշունչ մը պրեսատ. Ամբակում յանձն առած էր։ Օրինակութիւնն եւ մանրանկարումը աշխատասրութեան անհոգութեամբ — Երեմիա կ'անուանէ պատճառը «պարտաւորեցոտարք քաղաքին եւ ծաղկոցք» — երբ չորս տարի կը ձգձգուի։ Փիլիպպոսի մահէն առքը (1655) յաջորդն Յակոբ Զուղայեցի կը յիշեցնէ մահտեսի Ամբակումին իւր նախորդին տուած խոստումը. ինչպէս կը պրէ Երեմիա իւր Օրագրութեան

մէջ՝ օրինակութեան այս յետաձգութիւնը արտի ցաւ կ'ըլլայ Ամբակումին, որ մահուան անկողնոյն մէջ իւր չրջականերուն կ'ուղղէ խօսքերս. «Ո՞վ փառաւոր որդեակք իմ, ընտրե՞ր ոչ եղէ արժանի առաքել զԱստուածաչունչ յիշատակն իմ առ հոգեւոր Տէրն եւ կատարած ինացի յօրհնութենէն»[22]: Երեմիա իր վրայ դրուած պարտքը կը կատարէ, ուղարկելով 1660ին յիշեալ Աստուածաչունչը էջմիածին, Յակոբ կաթողիկոսին: Յիշատակարանը[23], ինչպէս կ'երեւայ, Երեմիայի գրչէն է: Ձեռագիրը կը պահուի մինչեւ օրս էջմիածնի Ձեռագրատան մէջ (թ. 348):

Մահտեսի Ամբակումի վախճանելէն ետքը Երեմիա իրեն հզօր պաշտպան գտաւ յանձին Աբրահամ (Ապրօ) Զէլէպիի: Սա մեծ կարողութեան տէր վաճառական մըն էր եւ իսպահայ ժամանակակից պատմութեան մէջ ազդեցիկ դեր: Ծանօթանալով Երեմիայի հետ սիրեց զանիկա եւ խառնեց իւր հարստատ որդւոց թուին մէջ: 1658ին Ապրօ Զէլէպի ձեռք կը բերէ ընտիր գրչագիր աւետարան մը, գրուած 1251ին եւ կը խնդրէ Երեմիայէն, որ կցէ անոր յիշատակարան մը: Կատարելով իւր բարերարին խնդիրը՝ կը գրէ ի վերջոյ Երեմիա հետեւեալ տողերը (Թորգ., 794—795):

---

[22] Թորգոմեան, 747:
[23] Տես վարը՝ էջ 219—224:

«Երեմիաս Դարանաղեաց Բիւզանդիէ
Եղէ ծանօթ այնմ որ զերծաց ասի տէր է,
Րոտեալ ընդ որդիան հոգիածին զմեզ հայրա-
բար,
Ինքն եւ բամբիշն ընկալեալ զմեզ ծնընօղա-
բար,
Էառ ի գիրկս ընդ գորովոյն որ անտեան է
Եղեւ տածող ի ծոց սիրոյն որ արժանն է.
Մայրն որ երկուց որդւոց էր լեալ յողնա-
վախթամ
Լինել երից զիս համատոյդ կայր ըղձակամ.
Իմ երախտեաց ո՞ւր թէ հնար է հատուսցի
Ի յերկու կեանն ի յԱրարչէն փոխատրեսցի..
Սոցուն ծառայ սի՛նա որդեակս հոգեառաքս
Սոյն չարատրող նօտար չնչին Երեմիաս»:

Նոյն իմաստով կը գրէ նաեւ 1670ին Կրետէի Եկեղեցւոյն Կոնդակին մէջ. «Դարձեալ եւ յիշեցի պարոն Աբրահամ Չէլէպին. եւ վասն իմս անարժանութեան որ նորուն բարերութեան՝ սէր ցուցեալ ընտանեցոյց»:

Թէպէտ երիտասարդական տարիքի մէջ էր այժմ (1660) Երեմիա, բայց եղաւ միջամուխ ազգային եկեղեցական–քաղաքական խնդիրներու մէջ: Մահտեսի Ամբակումի եւ Ալթո Չէլէպիի տուները, ուր ապրեցաւ Երեմիա, կ'ընդունէին իրենց յարկին տակ շատ հիւրեր, բարձր խաւերէ, ազգային եւ օտար, եւ չկար քաղաքին մէջ անցուդարձ, որուն արձագանգը չլսուէր այն տեղ: Եղիպար

վարդապետ (ապա՝ կաթողիկոս), Մարտիրոս Ղրիմեցի (պատրիարք), նոյն իսկ Փիլիպպոս կաթողիկոս, Գրիգոր Պարոն-Տէր եւն մտերիմ բարեկամներ էին այդ տուներուն: Պատանի հասակէն արդէն ականատես եւ ականջալուր էր Երեմիա ամէն անցքերու եւ խօսակցութեանց, նոյն իսկ անձամբ չօշափման մէջ այդ գործիչներուն հետ: Կը տեսնուի իր Օրագրութենէն եւ Տարեգրական պատմութենէն, որ Երեմիա ուշադրութեամբ կը հետեւէր ամէն անցուդարձերուն:

Եղիազար վարդապետի հիւացողներէն էին մահտեսի Ամբակում, Ապրօ Չէլէպի, Տ. Մարտիրոս եւ Տ. Յովհաննէս, Երեմիայի մարմնաւոր եւ հոգեւոր ծնողները. նոյն համակրութիւնը կը տածէր անոր հանդէպ նաեւ Երեմիա, առանց նուազեցնելու յարգանքը ուրիշներու հանդէպ:

1660ին, Կ. Պոլսոյ մեծ հրդեհին այրեցան Հայոց Ս. Նիկողայոս եւ Ս. Սարգիս եկեղեցիները: Ապրօ Չէլէպի հաւանութեամբ ժողովրդեան ձեռնարկեց ի հիմանց չինել Ս. Նիկողայոսը: Շինութեան հոգը կը յանձնէ Երեմիայի: Հազիւ աւարտած էր եկեղեցին, երբ Բարձրագոյն Դռնէն հրաման կ'ելլէ, որ քակուին բոլոր նոր, անհրաման կառուցուած եկեղեցիները: Հրամանը կը սպառնար նաեւ Ս. Նիկողայոսի: Ապրօ Չէլէպի, որ այս մեջոցին Մոռա կը գտնուէր գործով, որպէս զի Ս. Նիկողայոս զերծ մնայ այս հրամանէն,

պաղտնի պատուէր կը ղրկէ Երեմիայի, քա-
կել եկեղեցւոյն խորաններն եւ վերածել զայն
մեթոտիստ պըրոցի: Թէպէտ առժամապէս
ձեռք չտուին Թուրքերը պըրոցին (1662 Զա-
տիկ). բայց քիչ յետոյ ոչ միայն քրիստոնէից
ձեռքով քանդել, կործանել տուին բոլոր նո-
րակառոյց եկեղեցիները, անոնց մէջ
նաեւ Ս. Նիկողայոսը, այլ եւ սկսան փնտռել
չինողները[24]: Այս հալածանքը կ'ակնարկէ
Երեմիա Ալեւտարանի Յիշատակարանին մէջ.

Զքաղաքացիան սուրբ Յարութեան ազով ան-
ցուցեալ.
Ի յոսկիւտար ի տան միւսմ եւ մեր թաքեալ.
Տէր Մարտիրոս որ ըստ մարմնոյ հարազա-
տեալ.
Տէր Յովաննէս որ ըստ հոգւոյ վարժապետեալ.
Եւ ընդ նոսին մնացեալ անդէն յոյժ տառա-
պեալ
Զևլից երացն իմանալոյ կայաք թախծեալ.
Յաւուր արբոյ պէնտէկոստին յոր ժամանեալ
Յարեամ աւուրս արանց խուզումն առաջա-
գեալ.
Ի նոյն տանէն տուն մի յարդի մեր վոխար-
կեալ
Ուր երեքեան վարանապատ նրանմացեալ.
Զայս ոչ արեամ այլ յերաւի իմ հաստատեալ.
Գոյր անդ էշ մի որ պրտալովն ընկերացեալ...

---

[24] Համա. Հանդ. Ամս., 1911, էջ 474:

Ս. Նիկողայոսի չինութեան տարիներուն է, որ կ՚այցելէ Երեմիա իւր հօրը՝ Տ. Մարտիրոսի հետ Ամմաշի Զարխափան Ս. Աստուածածնի վանքը (1661). այս առթիւ կը նուիրէ նորակառոյց Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն Մաշտոց մը յանուն Խասկալցի Ղումբիին: Ճիշատակարանին մէջ, ուր կը պատմէ Երեմիա համառօտիւ եկեղեցւոյն չինութեան պատրաստութիւնները, ի մէջ այլոց կը գրէ[25]. «Եւ ես չնչինս ամենայնի եւ տուայ Երեմիաս հանդերձ հարտպատաս (= հարք) իմով Մարտիրոս երիցս թվին ՌՃԺ յաւուրն համբարձման եկաք ի նաւակատիս եկեղեցւոյս եւ ի պատճառս ուխտի տուրբ վանիցն Տէրտմօրն Աստուածածնի եւ գիեերին լցաք որպէս եւ ի կոնդակն բացայայտեցաք եւ զայս եւս բերաք յիստամպօլու եւ եկեղեցւոյս չնորհաւոր տեսաք, որպէս եւ գյիչատակն ի սկզբանց պատմէ»:

Երկու տարի ետքը մխանդամ եղած է Երեմիա Ամմաշ (1663, Ապր. 26). այս անգամ «առ կակիծ սրտին», որովհետեւ նոյն տարին (1663) վախճանած էր իր սիրեցեալ Մայրը, եւ կը կարօտէր սփոփանքի: Ի դարձին այցելած է Պրուսա եւ կղզիները[26]:

Եղիազար վարդապետ, որ Երուսաղէմեան գործերով հալածական կ՚ապրէր,

---

[25] Թորգոմեան 159: Այս մասին տես նաեւ վարը, էջ 120:

[26] Թորգոմեան, 723, ծան.:

1660ին եկած էր Կ. Պոլիս եւ բանտարկուած Ծանր մեղադրանքներով: Իր բարեկամները, որոնք կը հետեւէին իր քայլերուն, անկարող կը զգային իրենց ոյժերը օգնելու բանտարկեալին: Երեմիա միայն զոհուեցաւ, որ աներկիւղ համարձակեցաւ մտնել բանտ, եւ մխիթարութիւն տալ մահուան սպասուն մատնուած վարդապետին եւ առած հետը երուսաղէմ ապահովական 500 ոսկի գումարն ու կնիքները զուրս գալ բանտէն յանձնելու պատրիարքութեան իշխանին: Կը յաջողի ապահանել եղիազարը բանտէն [27]:

Այսուհետեւ առէջ կը տեսնենք զԵրեմիա ազգային խնդիրներու մէջ [28], մինչ հաչատարել մէջ:

1663ին պատրիարքը կը մշակէր եղիազար Տաճկաստանի հայկական թեմերը բաժնել էջմիածնէն եւ ինք գինքը անոնց կաթողիկոսը հռչակել: Ան այս չահած էր Սոց Խաչատուր կաթողիկոսին հաւանութիւնը, որ Կ. Պոլսէն վերադարձին ի Բերիա պիտի ձեռնադրէր զեղիազար կաթողիկոս:

Որչափ ալ Խաչատուր խոստացած էր եղիազարին իր գործակցութիւնը, բայց երբ մօտալուտ էր գործադրութեան վայրկեանը,

---

[27] Զամչեան, 682—692· Թորգոմեան, 153—154· Տէր-Ծովհաննէսեան, Ժամանակագրական պատմութիւն Երուսաղէմի, Ա., 358 եւն:

[28] Զամչեան, 688· Թորգոմեան, 156:

վարանեցաւ յանկարծ. ուզեց Կ.Պոլսէն չմեկնած՝ զաղանի խորհուրդը յայտնել երեւելի ազգայիններէն ոմանց. անոնց թուին մէջ էր նաեւ Երեմիա: Խորհուրդին ներկաները զարմացմամբ լսեցին կաթողիկոսին յայտնութիւնները. եւ մխաբերան յորդորեցին զանիկա, խափանել Եղիազարի ծրագիրները. խոստացան իրենք ալ յետոյ պահել Եղիազարը այս խորհուրդէն: Երեմիա, որուն վրայ ուներ Եղիազար վստահութիւն, եւ զոր իրեն մօտ ունենալ ուզած էր[29], անմիջապէս ճանապարհ հանուեցաւ դէպի Բերիա (14 Սեպտ. 1664), որպէս զի համոզէ Եղիազարը հրաժարիլ իր վտառապրական եւ ազգին համար վնասակար ձգտումներէ: Երեմիա մեկնեցաւ չտապով, իրեն նաեւէն ալ Խաչատուր: Զուր տեղ աշխատեցաւ Երեմիա Եղիազարը ետ

---

[29] Ի սկզբան խնդրած էր Եղիազար որ Տ. Մարտիրոս իրեն երթայ. հակառակ դէպքին թոյլ տայ, որ Երեմիա «վանն լինելոյ յաջողակ ի դիր եւ ի բան» (Ջամչ. 700) փոխանակէ զինքը: Տ. Մարտիրոս իւր առ Եղիազար թղթին մէջ այսպէս կ'արտայայտուի այս մասին. «... բայց աւասիկ ի սոյն սէր տարփացեալ եւ զո սիրուդ ոչ ժուժեալ, փոխանակ իմ առաքեցի առ Սրբութիւնդ զՈրդեանն իմ եւ զծառայ զո, զանդրանիկն իմ եւ զկրտաներն զո, զպատանեանն իմ եւ զհուսկն զո, զանճնակալն իմ եւ զինդրելին զո, զանճնածինն իմ եւ զհոգեծինն զո... եւ զորդիդ իսկ ըստ հոգւոյ, զոր սնուցեր հաւատով, զարդացուցեր յուսով, զարդարեցեր սիրով Աստուած սուրբ Հոգւոյն եւ մարդեալ ի ներքոյ ամենայն առաքինութեանց հոգւոյ եւ մարմնոյ ի լրումն կատարնութեան բարեաց դործոց ճանաչելոյ աշխարհի՝ զդա. եւն» (Սիոն, 1932, էջ 279· Թորգոմեան, 730:

կեցնել խորհուրդէն: Չհաւանեցաւ իր պղպատրաստութիւններուն նաեւ Աչառուր. 1664ին ընդունեցաւ Եղիազար կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնը [30]:

Անոնցմէ հետո հասաւ մինուհետեւ Երեմիա մնալ Բերիա. անցաւ Երուսաղէմ եւ յաջորդ տարին (1665) վերադարձաւ կ. Պոլիս [31]: Հոս հասաւ քիչ յետոյ Էջմիածնէն Յակոբ կաթողիկոս, բողոքելու Եղիազարի արարքներու դէմ: Երեմիա կ'աջակցի կաթողիկոսին [32]:

Նոր չինթուխիններ ծագեցան այժմ Հնդկաստանի Մարտիրոս Ղրիմեցւոյ Եղիազարի դէմ բռնած ընթացքին: Սա ինքնագլուխ ազգնորոգութիւն մը հիմնած էր Երուսաղէմ, հակառակ Եղիազարի. եւ ի Կ. Պոլիս պատրիարք անուանած էր Կարապետ (Կրպօ) Կեսարացին, անուս եւ ապառում մէկը: Այս կարգադրութեան դէմ ի դուր ձայն բարձրացուց Երեմիա. ոչ միայն չյաւելցաւ իր բողոքը, այլ եւ չահեցաւ իրեն դէմ Մարտիրոսի եւ Կարապետի թշնամութիւնը: Սոխակեցաւ

---

[30] Զամչեան, 700 եւ յջ.: Օրմանեան, Բ., 2554: Թորգոմեան, 163: Տ. Մարտիրոս հաւան էր Եղիազարի խորհուրդներուն. երբ վերահասու եղանք կը գրէ, «ձաձկեալ խորհրդոյն, զոր արարեր ընդ Աչառուր կաթողիկոսին, որում վտքր ի չաւէ տեղեկացաք, ցնծացաք ի յոգի եւ ուրախացաք ի մարմնի վասն խորհրդեանդ այդ ազգմամբն Աստուծոյ եւ ոչ ի քէն». Սիոն, 1932, էջ 279:

[31] Թորգոմեան, 662:

[32] Անդ, 168—169:

Երեմիա առ ժամանակ մը հետանալ հրապարակէն: Բայց անբարի ժամանակը հրաւիրեց զինքը դարձեալ հաչտարար մանել Եղիազարի եւ Մարտիրոս Ղրիմեցւոյ մէջ, առիթ առնելով Ապրօ Չէլէպիի եւ ուրիշներու[33]:

Հազիւ թէ խաղաղեցան վէճերը Եղիազարի եւ Մարտիրոս Ղրիմեցւոյ մէջ, ձեռնարկեց Երեմիա կարեւոր գործի մը, որ ոչ միայն իր ատեն մօտ էր եւ պատուարեր իր անուան համար, այլեւ պիտի ընծայէր առիթ պոլսահայ չրջաններուն, թողուցած ազգակցական վէճերը պարապելու մտքի լուսաւորութեան աշխատանքներու: Արդեօք Երեմիա բանալ հայաչատ Կ. Պոլսոյ մէջ հայկական տպարան մը: Այս մասին կարեւոր տեղեկութիւններ հաղորդած է մեզի Գրիգոր պատրիարքին 1706ին Կ. Պոլիս տպագրած Յայսմաւուրքին վերջը[34], ուր կը գրէ· «Եւ օրհնեալ հոգի Գէօմիւրճիպաշէ հռետոր ... Երեմիա Չէլէպի: Զի եւ նա յառաջադոյն բազում չանս եւ աշխատանս կրեցեալ էր վասն գործարանիս եւ յառաջ ածեալ: Եւ տպագրեալ վասն վարձարանաց գրոյն՝ վարքիկ գրքուկս երիցս· այս ինչ՝ Գովասանութեան իւրոց յարմարեալ ի սուրբ անօրինականացն

---

[33] Անդ, 170—173:

[34] Հ. Գ. Զարրանելեան, Մատենագիտութիւն, էջ 446. համա. եւ նոյն հեղինակին Պատմութիւն հայկական տպագրութեան, Վենետիկ 1895, էջ 133—134:

Ֆրխատոսի. եւ մխան տալա պեղեցիկս: Սակայն զգերա նորին էր նուագ եւ նիհար: Որոյ կաղապարն տեսանել վերծանուցի, եւ նոր լմնի ակնդրն եղի»:

Ի՞նչ խորհրդով կամ ուսկի՞ զրդեալ ձեռնարկից Երեմիա տպագրական արուեստիս եւ ընչո՞ւ այնպէս չուտ եա կեցաւ ձեռնարկութենէն: Այս մասին կը պակսի ամէն տեղեկութիւն: Երեմիայի տպագրած յիշեալ երկու տետրակներն ալ կը լուն այս նկատմամբ տալ թեթեւ բացատրութիւն նակ:

Այս կէտի լուսաւորութեան համար ազօտ նշոյլ մը կը տեսնեմ Երեմիայի Հարցմունիք եւ պատասխանիք կոչուած աշխատութեան մէջ, որուն համաձայն պոյն աշխատասիրած են Երեմիա Փլօմիրճեան եւ «Թաղէոս երէց Համատասեան որդի տէր Սարգսի Սպահանայ Երեւանցւոյ»[35] 1681ին ի կ. Պոլիս «ընդ հովանեաւ Ս. Լուսաւորչին»:

Թադէոս երէց Համատասեան 1669ին սկսեալ Եւրոպա կը գտնուէր եւ Ոսկանի հետ ընկերացած կը պարապէր տպագրական գործով: 1673ին Ոսկանի հետ ի մխասին հրատարակած էր Աւետի Ժամագիրքը: Յայտնի տարին, երբ վախճանեցաւ Ոսկան, ինքը երբեւ բաժնեկից տպարանին՝ խնդիր ունեցաւ Ոսկանի ժառանգներու՝ մանաւորապէս Սղոմոնի հետ: Թէեւ յայտնի չէ թէ ինչպէս

---

[35] Այսինքն Նոր-Ջուղայի Երեւանեան Թաղն:

լուծուեցաւ Թադէոսի եւ Սողոմոնի միջեւ ծագած վէճը, բայց դիտենք որ 1676ին՝ ի բացակայութեան Թադէոսի՝ Սողոմոն հրապարակի վրայ դրաւ յանուն Ոսկանի կեղծ կտակ մը, ուր կծու եւ թշնամական խօսքերով յարձակում կը գործէր Թադէոսի վրայ, առանց պատճառը բացատրելու [36]:

Այժմ երբ Թադէոս կ. Պոլիս, Երեմիայի հետ անձուկ յարաբերութեան մէջ կը գտնուէր, 1681ին, կրնանք ենթադրաբար մտածել, թէ Թադէոս Մարսէյլէն կ. Պոլիս եկաւ եւ յորդորեց պերեմիա ձեռնարկել ատպարանի չահարեր եւ օգտակար գործ է, ընծայելով ինք գինքը պատրաստ գործնելու գործարանը: Միջոց չէր պակաս անշուշտ Երեմիայի: Տպարանը բացուեցաւ (1676), որ այնուհետեւ մրցակից մը պիտի հանդիսանար Մարսէյլի տպարանին: Թադէոսի այս մրցակցութիւնը, որ պիտի խափանէր Մարսէյլի տպարանին արտադրութեանց վաճառումը արեւելեան չուկայի մէջ, անշուշտ ահաճութեամբ պիտի նկատուէր: Կը կարծեմ թէ այս եղած է պատճառը, որ Սողոմոն փութացած է ձերբազատիլ Քէօմիւրճեան տպարանի բացման տարուան հանել հրապարակ պարտաւորիչ մը, «Կտակ Ոսկանայ», այս ինքն բարեհամբաւ Ոսկան վարդապետի անուան վերագրուած, ուր Թադէոս Սպահանցոյ պատա-

---

[36] Հմմտ. Հանդ. Ամս., 1887, էջ 196—197:

պարտութիւնը կը բանաձեւուէր Ոսկանի բերնով:

Կա՛մ այս եւ կա՛մ ուրիշ անյայտ պատճառով երկար կեանք չունեցաւ Փիօմիւրճեան տպարանը:

Նոր տպարանին անդրանիկ երախայրիքը կ՚ըլլայ Ներսէս Կլայեցւոյ (վրիպակաւ ըսուած «Տարսոնեան», ինչպէս ունին ինչ ինչ ձեռագիրներ ալ) Բարձրացուցէքի տաղաչափութիւնը: Այս կը տեսնէ 1677 Սեպտ. 14, Խաչի տօնին, այսպիսի խորագրով.

«Գիրք որ ի մնացորդացն Յիսուս Որդւոյ որոց Տեառն Ներսէսի Կլայեցւոյ, անօրինեալ աստանօր ի տպագրութիւն Տնորհօք Տեառն, որ ի ծննդենէն Քրիստոսի ՌՈՀ եւ Ի., եւ ի Հայոց ՌՃԻ. եւ Զ. Թուականն պլ. ի սեպտեմբերի ժ եւ Դ, պիտեցելոյ տակի եւ պրուատ Խաչին Յիսուսի երախայրեցաւ ի վատս բարեբարութեանն: Եւ զայնկն պրոցս ի վերջն գտցես, եւ կամեցելոյն սիրեցելոյդ պրօնուցուս, ով ուսումնասէր հոգիս, վէտերի տալով Աստ ծէմ նովին Քրիստոսի Յիսուսի:

Ներողեանք կենսատու տուրք Խաչին, որ մեծ քահանայապետն Աստուծոյ, եւ հովիւ քաջ Տէր Ներսէս Տարսոնեան չարտայրեալ տառնատուր չափու ի տուրս հօրէն մերմէ Դաւթի Անյաղթ Փիլիսոփայի՝ որ ասէ. Բարձրացուցէք»...:

Այս տպագրութիւնէն օրինակ ծանօթ չէ:

կը յիշատակէ Գրիգոր զոքը Մարզուանցի՝ Յայսմաւուրքց յիշատակարանին[37] *մէջ։*

Երկրորդ զրոց վրայ, որ է Գովասանութիւն յարմարեալ ի սուրբ տնօրինականացն Քրիստոսի, պիտի խօսիմ յետոյ Երեմիայի զրուքնանց չարքին։

1685ին իր սրտին՝ *Գրիգորիս վարդապետի կարօտին ձգուած կ'ուզեւորի Էջմիածին։ Բայց չի գաներ հոն իր սրտին, որովհետեւ նաեւ ասիկա մղուած հօրը անձուկէն մեկնած էր դէպի Կ. Պոլիս։ Այս առթիւ կը գրէ Գրիգորիս*[38]*.*

«Ամենաթշուառ անուամբ Գրիգորիս,
Բարուն կոչիմ, եղուկ ու վայ ինս.
Չի չեմ արժանի ընդհացն որ կոչ յիս,
Չի մինչ չարչարիմ կամաւս դիսիկ դհոգիս։
Որդի եմ դոլով զՈղբս Թարգմանօղիս,
Բանաստեղծ Բնմեա կոչի մեր ազգիս.
Այժմուս բնակի ի Կաստանդնուպօլիս,
Ես վախաք առ նա, նա կարօտ առ իս.
Չի յէջմիածնոյ վանն այսքմ բանիս,
Եւ թէ առնից զմխիթար սրտիս,
Նա եռամեամաք դիմեալ գայ առ իս,
Զմխամանս ոչ առաք ի ձանապարհիս։

---

[37] Հմմտ. Զաքարեանեան՝ Մատենագրութիւն, էջ 176· Նոյն՝ Պատմութիւն հայկ. տպագրութեան, էջ 134։

[38] Ձեռագիր վիեննայի Մխիթ. Մատենադարանի, թ· 408, 115 բ—116 ա· Տաշեան՝ Ցուցակ, էջ 859—860։

Մանուըլն իմ Բիւզանդ չդաւ պսիրելիս,
Հայեցեալ մնացի տասն ՝ւ երեք ամիս,
Վտապեալ չուեցի Տեառն իմոյ Փրկչիս,
Թէ համբուրեցից զոտնակոխ տեղիս:
Ղուբսանաց զիսկեալ ի ճանապարհիս,
Թալնեցին զամէնն զինչ որ կայր ընդ իս.
Մնացաք տառապեալ խնդճ ՝ւ ողորմելիս,
Դարձաք տխրութեամբ զՍպարթ քաղաքիս:
Եւ չաբաթ կացի մէջ Հայոց խանիս,
Աւաք սուրբ պահոց նախկին չաբաթիս,
Զկտակս գրեցի զիւրութեան սրտիս,
ԶԵՌԱՄՐՆ [39] պահպանէ Տէրն ըզմեզ թիւիս»:

Պատահած եմ էջմիածնի թ. 114 (թղ. 449 ա) Զեռագրին՝ Գր. Ատուածաբանի Առ Ովս գրոց եւ Դիոնեսիոս Արիսպագացւոյ գրութեանց (յամէ 1495—1497) վերջը յիշատակագրութեան մը, որուն համաձայն Ռճլդ (1685) թուին Երեմիա «Հայր Գրիգորիս վարդապետի Կ. Պոլս(եցւ)ոյ գրոցս սրբոյ աստուծոլի» կը վկայէ թէ գիրքս կը վերաբերի «անդրանկին իմոյ Գրիգորիս բարեւնուոյ», եւ

---

[39] *Տարիս գրութեան թուականն է ԶԵՌԱՄ(Ր)Ն = 80 + 5 + 1000 + 1 + 200 + 400 = 1687· «Ր» ապահովապէս պէտք չէ հաշուել: Երեմիա մեկնած էր Կ. Պոլսէն 1685 Մայիսին· իսկ Գրիգորիս հաւանօրէն Յուլիսին հասած Կ. Պոլիս· մնացած է հոն 13 ամիս, այն է 1685 Օգոստ.—1686 Սեպտ. անկէ մեկնած է Երուսաղէմ· ճանապարհին հանդիպած է ձախող բախտի եւ վերադարձած Սպարթա 1687, ուր երեքչաբաթ մնացած է, այն է Փետ.–Մարտ 19 մօտաւորապէս:*

թէ պնած է պայն Գրիգորիս սեպհական ծախքով եւն:

Հաստատպիրս հաւանօրէն էջմիածին է բացակայութեան Գրիգորիսի տուած է Երեմիա:

1685ին կ'այցելէ Երեմիա «յաշխարհն Ասպատեան՝ մերձ ի գիւղն Կարբուդ» Հայոց Կաւսաստանը, որուն մէջ կը տեսնէ «համախմբութիւն մը 'սրբուհեաց անձանց... հոգեկեցոյց հաւատովք եւ յուսով ի վանքս ժողովեալ,. որոց առաքինական կենցաղին վրայ զմայլած, կը նուիրէ անոնց ներբողական երկար քերթուած մը: Յետոյ արձակի կը դարձնէ եւ կը հայցէ անոնց աղօթքը, 'որպէս երբեմն արարիք, ըսելով, նախատացեալ անկելոյս օտարիս եւ նժդեհիս ի պանդխտութեանս՝ որ ի մեծաւուտ մենաստանն սուրբ Կարապետին Քրիստոսի, զեղեցկաւ մրգօք ընծայելով առ ի կամակ հիւանդիս. նաեւ աղօթանուէր մաղթանօք հասայք յօդնութիւն կրկնակի տկարութեանս. եւ յանապատում ձեր (ի) սեղան կոչեալ կերակրեալ՝ մխիթարութեամբ մեծարեցիք»[40]:

Այցելած է նաեւ Կարբուդ Յովհաննավանքը, ուր ծանօթացած եւ բարեկամացած

---

[40] Հ. Վ. Հացունի՝ Կուսաստանք Հայաստանի մէջ. Բազմավէպ, 1923, էջ 76· յառաջ բերուած Ս. Ղազարու Թ. 509 ձեռագրէն, որ է Գիրք պատմութեան: Այս գրուածքը կ'անուանէ Հ. Ղ. Ալիշան՝ Այրարատ, 189, «Պատմութիւն նորից նահատակաց»· Հմմտ. եւ Թորգոմեան, 729:

է բանասէր եւ գրասէր Զաքարիա Սարկաւագի հետ. վերջինս կը գրէ այս առթիւ իւր 1686 թուին գրած Յիշատակարանին մէջ ի Կարբի[41] *հետեւեալը, զոր վերադրոյն կարդայինք արդէն. «...ընդնոսին յիշեցէք եւ զԻւղանդացի պարոն Երեմիայ գիտնականն եւ գործի նորա զՄաղաքիա պատանի զնկարիչ պատկերաց եւ զոսկածաղիկ արարօղ, որք են բուն բարեկամ ինձ թշուառացեալ Զաքարէից»:*

Եղիազար կաթողիկոսի հովանաւորութեան տակ վայելեց Երեմիա անշուշտ ուրախ ժամեր: Այս առթիւ ծանօթացաւ նաեւ հայրենեաց շատ հնավայրերու հետ. «Տեսաք, կը գրէ Երեմիա, աշօք փոքր տեղիս՝ զԱնի քաղաք եւ զպատառն, զԿարս եւ զպատառն, եւ զԿարին եւ զսահմանն Պարսից ամայի»[42]*. այս վերջիններս անշուշտ երթալու եւ վերադարձի ժամանակ տեսած է:*

Իբր տարի մը դեղերելէ յետոյ Հայաստան, գարձաւ Երեմիա Կ. Պոլիս, ուր գտաւ ազգային եկեղեցական գործերը աւելի խանգարուած: Այս առթիւ գրեց, իւր համբաւեալ թուղթն առ Եղիազար, 1690[43]*: Հոս ի մէջ այլոց կը գրէ Երեմիա.*

«Այլ ես, որ կամիմ հնարս գտանել խաղաղութեան, անգոանիմ յանուպայ անձանց,

---

[41] *Ձեռ. Էջմիածնի, թ. 158, թղ. 366 ա:*
[42] *Ալիշան, Շիրակ, էջ 180· Տորպմ., 724:*
[43] *Տորպմ., 174—177:*

յառել նոցա թէ ո՞ կացոյց զքեզ իշխան եւ դատաւոր ի վերայ մեր. նմին իրի եւ անյոյս լեալ լռեցի ի խօսելոյ. եւ իրրեւ վերջին ապաշխարութիւն զրեցի զայս թուղթ զի անպարտ եղէց առաջի Աստուծոյ»[44]:

Իրօք ալ լռեց Երեմիա: Այս թուականէն յետոյ չենք առներ զինքը հրապարակի վրայ. ապրեցաւ իր զրքերու մէջ:

Երեմիա վախճանեցաւ 169ն. կ'ըսուի ի վերջ Ստամպօլոյ պատմութեան.

«Քէօմիւրճիւ օղլու Երեմիա չելեպին, եղբայրն ալ կոմիտասին հանդիաւ ՌՃՀԴ[45]»:

Մինաս Համթեցի Երուսաղէմի պատմիչքը 1696 մարտ 18 եւ 20 թուակիր կ. Պոլսէն գրուած նամակներէն կ'իմանայ առաջին անգամ «զմահ Քօմուրճի Երեմիայն»[46]:

Կը զրէ նաեւ Երեմ պատրիարք կ. Պոլսոյ ի վերջ Դիտն. Արխատագրոյ գրոց.

«Զայս գիրքս յետ վաղճանելոյ տեառն Մելհէմի (Բջնեցւոյ) աստուածաբանութեան բարեւնասէրն անկեալ էր ի ձեռայէ ի ձեռ եւ եղեալ էին ի պատանդի, այս ինքն ի գրաւի, ձեռամբ ըՍտամպօլցի Քեօմիւրճի ակր Մարտիրոսի որդւոյ Երեմեայ Չէլէպւոն, զոր յայսմ ամի եղեւ հանդուցեալ. որում ակն ողորմեցի Տեղւոյ իւրում: Վասն որոյ

---

[44] Ձամչ., 722· Թորգոմ., 177:

[45] Թորգոմեան, 178/79: Այսպէս նաեւ Վիեննայի թ. 779, թղ. 8ա:

[46] Անդ, 757:

եւ ես եաոե զրեամ պատանդին եւ հանեալ առի զայս գիրքս եւ առացայ . . . : Զայս եղեւ ՌՃՆԴ թուականիս Հայոց ի յարքայանիստ մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիս» [47] :

Թաղուեցաւ Կ . Պոլիս . գերեզմանին տեղն անյայտ է :

4· ԵՐԵՄԻԱՅԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Երեմիա անվիճելիօրէն իւր դարուն նշանաւորագոյն անձնաւորութիւններէն մին էր եւ իւր բազմակողմանի հմտութեամբը իրաւամբ կը չարժէ մեր գեղարուեստական զարմանքը : Նա բանաստեղծ է եւ գիտնական , միաժամանակ նաեւ հասարակական գործիչ : Ես այս հանգամանքներու մէջ աչխարհական մը : Վայելեց իւր դարուն մէջ ազգայնոց եւ օտարոց սոյնե ճոխութիւն եւ համակրանք եւ ձգեց պատմութեան մէջ բարի անուն եւ անթիւ գրական աչխատութիւններ : Դժբախտաբար գեռ անտիպ կը մնան իր գրական երկերը , որոնց մէջ թաղնուած է իր կեանքը · եւ իր նկարագիրը գծելու համար տեղեկութիւններ մեզի աղբիւր ունենալ :

Ի տանդեաց հարուստ եւ բարեզործ պաչտպանի մը՝ մահեան Ամբակումի հոգածութեան տակ գէպի երիտասարդութիւն զարգացած , չտեսաւ Երեմիա կարօտութիւն : Մեծահարուստ պաչտպանին տասգուածնե-

[47] Ձեռագիր էջմիածնի , թ· 2503 :

րան ժառանգն եղած եւ ապա մեծ վաճառական Աբրահամ Զէլէպիի բարեկամութիւնը վայելած՝ չմտահոգուեցաւ Երեմիա վեանքի ճանապարհի վրայ։

Բարեպաշտ ընտանիքէ իւր կաթը ծծած, եկեղեցասէր չրջանակի մէջ մեծցած, աստուածավախ եւ բարեկիրթ դաստիարակութիւն մ՚ըմբռնեցեր։ Ախտական բարքը մեզմացաւ իր մէջ, կենցաղագէտ եւ նուրբ բնութեամբ պարգեւեցաւ։

Հարիւր թեւակոխած պատանեկական հասակ՝ դէպի եկեղեցական ասպարէզ առաջնորդեցին անոր քայլերը ծնողք, մինչեւ դպրութեան (վարժարկաւագութեան) բարձրացնելով դինքը։ Հասակի ածումը սակայն եւ ինքնագիտակցութեան զարթնումը իր մէջ եւս կեցուցին իր քայլերը անդրադարձնելէ։ Յանձն չառաւ Երեմիա ըլլալ կուսակրօն քահանայ, զգալով այս աստիճանին համար իւր ոյժերը սակաւ։ Թէպէտ հրաժարեցաւ քահանայութենէ, բայց ապրեցաւ մինչեւ կեանքին վերջը քահանաներու եւ բարձրաստիճան եկեղեցականներու չրջանակին մէջ, Եկեղեցւոյն մերձաւորութեան։

Իր մտքի կրթութիւնը առ առաս Յովհաննէս քահանայի սկսաւ, զարգացուց ինքնօգնութեամբ։ Ինչպէս էր ընթերցասէր, նոյնպէս եղաւ գրասէր, բանասէր եւ բանաստեղծ։

Միակողմանի չէր իր կրթութիւնը։

համառ էր եկեղեցական դիտութիւններու, ներհուն պատմագիտութեան, ծանօթ բազմաթիւ լեզուներու, յատկապէս հայերէնի, թուրքերէնի եւ յունարէնի նաեւ «եւրոպական լեզուներու»[1], հետաքրքիր ներքին եւ արտաքին, ազգային եւ միջազգային քաղաքական իրադարձութիւններու:

Բարեհամբոյր էր բնաւորութեամբ, խաղաղասէր, անանձնախնդիր, ընդունակ զրաւելու սրտեր, հաշտեցնելու թշնամացած ոգիներ: Դէպի ընտանիք եւ հարազատներ խանդաղակաթ էր իր սէրը, եւ դէպի արտաքս մարդասէր եւ ազգասէր: Մեղմական բնութեան հետ ունէր կորով, համառութիւն, աներկիւղութիւն, երբ մանաւանդ հաստատակաց չահը, ազգին օգուտը վտանգի մէջ էր:

Ունէր իրեն հիմ կրօնն եւ Ազգը, Եկեղեցին եւ Հայութիւնը: Եկեղեցւոյն պայծառութեան անձնազոհ էր, Ազգին չահերուն նախանձախնդիր: Կ'ատէր կուսակցական ոգին[2],

---

[1] „Uomo detto e peritissimo delle lingue europee, perchè Dragomano, ed amico intimo di tutti gli ambasciatori europei presso la sublime Porta ottomana" (Quadro, 259).

[2] *Խօսելով Թումմաս պատրիարքի սպանման մասին կը դրէ Երեմիա իւր Տարեգրական պատմութեան մէջ. «Ով մեծի յիմարութեանս. եթէ իցէր հերձուածող՝ ոչ էր մեծ քան զԱրիոս, որոց վրէժխնդիր Աստուած է. եթէ չար էր՝ ընդէ՞ր ոչ չահեցաք. եւ թէ ոչ ընդունիցիք, ընդէ՞ր վարեցիք ի դիւղօրէիցդ: Բայց կամէին տեղացիքս թէ տաճկանայր...». Բազմավէպ,* 1902, էջ 479:

անձնասէր, վատասէր ձգտումներ: Բովանդակ անձով պաշտպան կանգնած էր Ազգային Եկեղեցւոյն, Ազգային շահերուն. ինչ կ'ընդդիմանար այս կէտերուն, հոն կը ծառանար իր անձը. կը բողոքէր ազատապէմ, աներկիւղ, անձնազոհ: Երկու լրատարած կողմերու մէջ համոզիչը կը մատչի, հաշտարար կը կանգնի. թէպէտ կ'ընդունի հարուածները, բայց յանձն կ'առնէ ամէն վիշտ, ատանց տեղէն խուսափելու: Ճշմարտութիւնն եւ ազգին շահը նկատի ունի, անշահախնդիր, անկաշառ, անաչառ:

Կը յարգէր Եկեղեցին. բայց երբ անառաքինութիւն մէջ վատասէրը, ազգային մխիթարեան Թշնամին, բարձրացուց իր ձայնը, եւ հեռացաւ բարեկամէն որպէս Թշնամի:

Վայելեց յարգանք. բայց ի սէր ճշմարտութեան նշաւակ եղաւ նաեւ հալածանքի:

Գեղեցիկ կը ներկայացնէ Երեմիայի բռնած դիրքը ազգային այս երկպառակութիւններու մէջ Լէօ[3], որուն խորհրդածութիւնները յատուկ կը բերեմ հոս քաղուածաբար. «Նա Մարտիրոս Կաֆայեցու անձնական բարեկամն էր եւ քարտուղարը: Մօտիկ կանգնած լինելով պատրիարքական աթոռի չուրջը կուռղներին, նա աշխատում էր մեղմացնող, հաշտեցնող դեր կատարել: Որովհետեւ չա-

---

[3] Հայկական տպագրութիւն. Ա. հատոր, Բ. տպ., Թիֆլիս 1904, էջ 370—372:

րիքը մխանգամից արմատախիլ անել չէր կա-
րելի, ուստի Երեմիային մնում էր որքան կա-
րելի է չատերին համոզել, թէ ինչ դժբախ-
տութիւններ են ծնում անաստման ու անվերջ
դժտութիւնները: Նա ջանք չէր խնայում
կուռքերի բռնկված կրքերը հանդցնելու հա-
մար. պրում էր, անձամբ գործում էր,
խրատում: Երբ Եգիպտարը ստացաւ առան-
ձին կաթոլիկոսութեան հրովարտակ, Պալ-
ատեմ գանվեցին հայեր, որոնք ատրուճահար
եղան այն պատճառից, որ մտցնում էր
ապի մէջ այդ վատամոլ կրեատիկանը: Երե-
միա Զէյլային այդպիսիների դէմեն անցաւ
եւ նրանց կողմից պատգամատար գնաց Եգիպ-
տարի մօտ, Բելիա, խօսելու եւ հաւատացնե-
լու համար: Երկար ժամանակ նա համոզում
էր Եգիպտարին յետ կանգնել թիւրըմայների
համար առանձին կաթոլիկոսութեան հիմնե-
լու մտքից, հաւատացնում էր թէ ինչ վտան-
գներ են կապված այդ քայլի հետ: Բայց դուր
էին նրա բոլոր ջանքերը...:

«Տեսնելով որ ոչ մի բարով, ոչ մի ապա-
յոյց չէ ազդում, Փէօմիրճեանը այնուհետեւ
աշխատում էր գոնէ մեղմացնել այն կատա-
ղութիւնը, որով Եգիպտարն ու Մարտիրոս
Կաֆայեցին կռւում էին իրար դէմ, մի կող-
ից մեծ իրաւութիւնների քաոան էր
տալին ու վրայ լինում, առանց գրակաի որ եւ
է օգուտ տալու: Այո՛, անհաշտութեան եւ
վայրենի կրքերի բոցերը հանդցնելն էլ այն

ախուր ժամանակներում բարերարութիւն էր»: «Դժուար է հասկնալ թէ ուր պիտի հասնէր Եղիսպար–Մարմիրոսեան մենամարտութիւնը, եթէ Քէօմիւրճեանի հաչուեցնող ազդեցութիւնը յալթանակ չը տանէր»:

«Բայց գործունէութեան այսպիսի եղանակը չը պիտի կարծել ոտյ թէ Երեմեան հարկաւոր պէտքում չէր բողոքում: Երբ Մարմիրոս կաֆայեցու ջանքերով Կ.Պոլսի պատրիարքարք գարձաւ Կրպօն, Քէօմիւրճեանը յանցանք համարեց լռելը եւ մի նամակի մէջ յանդիմանեց Մարմիրոսին, որ նա մի ազէտ ու անպէտ ակրաէրին պատրիարքութիւն է տուել: Մարմիրոսը, մոռանալով Երեմեայից վայելած բարերարութիւնները, այդ յանդիմանական նամակը ուղարկեց Կրպօին: Երկուսն էլ կատաղած էին այդ համարձակութիւնից եւ մեսան եաեւից ընկան՝ Քէօմիւրճեանին բռնելու համար: Բայց սա կարողացաւ թաղնվել եւ ազատվեց նրանց վրէժխնդրութիւնից: Այդ բանը դժուար չէր նրա համար, որովհետեւ թիւրքերի մէջ էլ պատիւ էր վայելում իրրեւ խելօք մարդ եւ հեղինակ»:

Երեմեայի կտրուկ, համարձակ եւ արդար խօսքը կարելի է լսել անգր ատ Եղիսպար կաթողիկոս 1690ին գրած թղթի մէջ, ուր կը տեսնուի մեծ ամաչանակ իր աչալրջութիւնը եւ հոգածութիւնը, զեղ եւ զարմանք պատելու տիրապետած անկարգութիւններու

համար: «Յուսահատ մենակութեան ձայն է լսուած նրա այդ նամակից» կը գրէ Լէօ (372): Եւ իրօք ալ ունէր Երեմիա իր դէմ բաղմաթիւ հակառակորդներ, որոնք կը պոչէին երեսն ի վեր, թէ «Ո՞ կացոյց զքեզ իշխան եւ դատաւոր ի վերայ մեր»: Որոնց դէմ կը դանդաղէր Երեմիա կաթողիկոսին թէ «եա... չմարթիցի՞մ ասել յաւուն ատ տատապեալ ազգս թէ ահա սա՛ եւ սա խաւար. սա՛ դառն եւ նա քաղցր, ըստ ժամանակին խանգարման խռովութեան»[4]: Ոչ միայն չխանգարեցաւ Երեմիա իւր ապդարարութեանց մէջ, այլ եւ գրով, ուր հարկն էր, եռանդ ըրաւ իւր ձայնը: 1692ին, երբ Սուքիաս վարդապետ իւր նոր բաձեւութիւններով եկաւ հրապարակ եւ ուզեց խափանել Հաւատամքին «Իսկ որք առանն» յաւելուածը, դրաւ հրապարակի վրայ Երեմիա իւր Ջատագովականը, ուր կը լսուին նաեւ խիստ դատաստաններ Սուքիասի անձին դէմ:

«Ապրելով մի խռովայոյզ ժամանակում կը գրէ Լէօ (369/70), Երեմիա Չէլէպին ձեռքերը ծալած անտարբեր չը մնաց: Իրեւ մի համառ աշխարհական հեղինակ, նա մէկն էր այն հազուադիւտ մարդկանցից, որոնք երեւացել են մեր պատմական անցեալում, գարերի այն երկար շրջանի մէջ, երբ դրադիտութիւնը, մանաւանդ հեղինակութիւնը հոգեւո-

---

[4] Թորոսեան՝ Վարք Մխիթարայ, էջ 29:

բական դասի արտօնութիւնն էր կազմում: Մինչեւ Երեմիայի ժամանակները մեր պատմութիւնը չատ չէ ճանաչում այնպիսի աշխարհականներ, որոնք նրա պէս պատկառելի դիրք գրաւէին իրրեւ լեզուագէտ, իրրեւ հեղինակ, մի խօսքով իրրեւ լուսաւորված մարդ: Եւ Ֆէօմիւրճեանը խուցի հեղինակ չէր, ոչ էլ իրանց գիտնականութեամբ անմատչելի ու բարձրաթռիչ մարդկանցից մէկը. նա գործում էր ժողովրդի մէջ, իւր այժերը ծառայեցնում էր հասարակութեան չահերին: Մի հասարակական գործիչ էր գրքերի սրբատահար այդ մարդը եւ այնքան խելօք ու հասկացող, որ նոյն իսկ հոգեւորականութիւնը դիմում էր նրա խորհուրդներին, չատ դէպքերում հպատակվում էլ էր նրա հեղինակաւոր խօսքին»:

Երբ դուրսը ազգայինները գիրար կը խածատէին, երբ կուսակցութիւնները գիրար պզեռնելու կ'աշխատէին, ի վնաս ազգային չահերու եւ ազգին պատուին, Երեմիա կուլար ազգին թշուառութիւնը եւ երբ հնարք չէր գոներ դարման տանելու ցաւին, մատենադրութեան մէջ կը վնտռէր իւր մխիթարութիւնը:

Արդարեւ դարմանք կ'ազդէ մեզի, երբ այն ազմկալից չրջանին, խաւար միջավայրին մէջ կը տեսնենք չուչան մը, որ կը պայծառանայ վուչերու մէջ լինքնուրոյն փայլով:

Բազմահմուտ եւ բազմաբեղուն մատենա-

դիր մը կը ծննայի այդ միջավայրի մէջ, որ միշտ ուրախ, միշտ լաւատես՝ առանց ազդուելու ժամանակակից մթնոլորտէն կ՚ապրի զուարթամիտ, կ՚արտադրէ առատօրէն եւ իւր հաճոյքը իւր գրաւոր վաստակներու մէջ կը գտնէ:

Թէեւ ծննդական չէ իր մխքը, բայց կը բղխէ առատահոս իր գրիչը: Մերթ իբրեւ պատմագիր հեռաւոր եւ ժամանակակից դէպքերու, մերթ իբրեւ նամակագիր՝ միջամուխ ժամանակակից խնդիրներու մէջ, մերթ իբրեւ բանաստեղծ եւ զարձեալ իբրեւ քարոզիչ եւ թարգմանիչ:

Կը գրէ Օրմանեան [5].

«Երեմիա, նշանակելի դէմք մըն էր մեր ազգային գործիչներու մէջ՝ իւր ինքնատիպ եւ բազմակողմանի ձիրքերով: Հաւատարած պէս ներհուն եւրոպական լեզուներու, եւ տեղական յունարէնի, եւ տաճիկ եւ արաբացի գրականութեան, փոխադարձաբար մէկէն միւսին թարգմանեց կարեւոր գործեր, եւ չատ եւս ազգայնոց համար՝ հայերէնի, եւ օտարաց համար հայերէնէ փոխարկեց, հայրենական լեզուին կատարեալ համոզեամբը: Իւր երկասիրութիւնները բազմաթիւ են եւ զարմանալի պէսպիսութիւն մը կը ներկայացնեն, որոնց մէջ Ատուածաշունչի տաճկերէնի թարգմանութենէն, մինչեւ զաւեշտ ոճով եւ

---

[5] Ազգապատում, բ., էջ 2666:

*ամէօրէն բարբառով ոտանաւորներ կը գրո-
նուին»:*

*Մեծցած բարձր յարկի ներքեւ, ուր յա-
ճախ էր երթեւեկը բարձրաստիճան անձնա-
ւորութիւններու, ունեցած էր մանուկ հասա-
կէն չխուժ եպիսկոպոսներու եւ վարդապետ-
ներու հետ. այս ամէնը յաջորդ չրջաննե-
րուն աւելի մեծ եղաւ, երբ Ասլրեանց բա-
րեկամութիւնը վաստկեցաւ եւ ձգուեցաւ ազ-
գային խնդիրներու մէջ: Ոչ մէկն երբեւ խո-
հեմ, լուրջ եւ կենցաղագէտ անձ, այլ ա-
ռաւելապէս երբեւ գիտունի եւ գրագէտի կը
մերձենային անոնք: Եղիազար եւ Մարտիրոս
Կաֆայեցի իրենց քարտուղարը կը վախա-
ճէին ունենալ յանձին Երեմիայի. Աբրահամ
Չէլէպի իր տոհմին երգիչը կը յարգէր ա-
նոր մէջ եւ իր դործակատարը կը կարգէր
ընդը. Վարդան Բաղիշեցի եւ Զաքարիա
Սարկաւագ, ժամանակակից այս երկու գրա-
գէր եւ բանաստեղծ անձնաւորութիւնները կնքած
էին անոր հետ բարեկամութիւն: Դեսպան-
ներ, ինչպէս Աւտարիոյ կայսեր ներկայացու-
ցիչը Բարձրագոյն Դրան քով, ունէին երե-
միայի հետ անձուկ յարաբերութիւն եւ կը
կարօտէին անոր արուեստին իրաց հմտու-
թեան:*

*Զբաւականացաւ Երեմիա իր բազմահա-
տոր երկասիրութիւններով նպաստել հայ
մշակոյթի բարգաւաճման, այլ եւ համոզե-
ցաւ թէ անհրաժեշտ է հայ մտքի զարգացման*

համար գիրքը եւ ձեռնարկեց հիմնել սեպհական տպարան մը. թէեւ չունեցաւ անիկա յաջողութիւն, որովհետեւ չքաջալերեցին ժամանակն եւ միջավայրը ձեռնարկութիւնը, բայց եղաւ այն յուշարձան մը Երեմիայի անուան համար, պատմելու եկող սերունդին անոր նախահոգութիւնը տպագրութեամբ մատչելի դարձնելու գիրքը հայ ժողովրդեան:

Ժամանակը չգնահատեց իր աշխատանքները. աւելի ծաղր, քան քաջալերութիւն հնձեց հեղինակը: Արդէն 1660ին, երբ Երեմիա իւր անդրանիկ աշխատութիւնը հրատարակ կը դնէր, կը հանդիպէր դժուարութիւններու:

Երբ կը գրէր Կ. Պոլսոյ հրդեհին պատմութիւնը, կ'արձանագրէր տողերս. «Զանձրացեալ եմ ի գրել զմեծն որ զմեօք պատահեցաւ ՌՃԹ (1660) թուականիս գկսկծալի բերմունս. վասն որոյ համառօտ անցանեմ, զի ոմանք պախարակեցին զմեզ ասելով. Բանի եւ գործ չունի, հա՛ գրէ»[6]:

Նոյն իմաստով կը գրէ նաեւ Սամպօլոյ պատմութեան մէջ (էջ 5).

---

[6] Բազմավէպ, 1902, էջ 369: Այս առթիւ կը գրէ Հ. Ս. Երեմեան. «Այս տողերէն կարելի է դուշակել ժամանակին անընթերցասիրութեան սահմանը, եւ թէ Զէլէպին այդպիսի մթնոլորտի եւ չրջանակի մէջ, Թողլով մի քանի հատոր երկեր եւ հաստատելով մամուլ, կարելի է ըսել որ նա այդ դարուն տոկուն ու յամառ գրական հոյակապ դիւցազն էր»:

Տեսուքն զայս՝ զիս ծաղր առնեն՝
  Թէ ընդէ՞ր կաս ի յաշխատման.
Զծանօթս մեր մեզ պատմեա՝
  ախմարիւց չունիմք պատասխան:

Եւ այլուր (էջ 119) աւելի ոճով.

Նարդենիս բարուն ոմանք՝
  Ի տեսնուլ զայս քամահեալ կան:
Շատ լուայ վասն իմ ասել՝
  Եթէ բան ու գործ չունի այն.
կեանքն եղեւ նանիր՝ ընդ վայր՝
  Ա աշխատի Ա ոչ ինչ շահի այն:
Ի տեսնուլ զիմաստ ինչ բան՝
  Ասացին Թէ ո՞ւր սա ուսման,
Ի գիւտ լսատ բրոց բառս կոչեն՝
  Ահա իւր նչանն ոամկուքեան:
Թէ սակաւ գըտին ուրեք՝
  Ը՞ն վոքր է իմացուած սորայն,
Թէ յերկար ոճով պատմեալս՝
  Թո՛ւֆ ահա պէվպէկ եւ օզան:
Մեծ ոմանց այս պատահեալ՝
  Ինձ նոցա մաղ մին չերեւան.
Զայս վիշտ կրեմք ի սուտ եղբարց՝
  Վասն որոյ մնացեալ անիշխան:

Իր գրական աշխատութիւններու մէջ կը սիրէ Երեմիա աւելի ոտանաւոր չափով ընթանալ քան արձակ քայլերով: Թէպէտ համբաւուած էր իբրեւ «բանաստեղծ», բայց տաղաչափը զգալի է իր տողերուն մէջ. կեղծ-

պատական, բոնապրօսիկ ոճը չատ կը տիրապետէ իր վրայ, մանաւանդ երբ խորհրդապաշտ նիւթերուն թեւամուխ կ'ըլլայ: Յանգատ են դժբախտաբար ժողովրդական բանաստեղծի արտադրութիւնները իր գրչին տակ, պարզ, բնական, արտէ եւ ոչ մտքէ բղխած տաղեր. ինչպէս են կրկին տաղերը ի վերայ ջրոյ: Չաւեշտը կը ժպտի բանաստեղծին չրթունքներու վրայ. կը սիրէ հեգնանք, գաւեշտական խաղերով բայց հատու չնշտուածքով:

Լեզուն մերթ գրաբար է եւ մերթ ռամկօրէն[7] Երեմիայի գրչին տակ. աւելի յաճախ երկուքին խառնուածքը: Ստամպօլոյ պատմութեան համար ընտրած է պոլսական բարբառը, «աշխարհաբարը», իւր անթիւ թուրքական բառերով, ինչպէս. ինքնին կը խոստովանի (120).

Բայց աշխարհաբար գրելոյս՝
գմեղադրանագ լինիս արդեման:

Իր գրաբարապետութեան չափը կարելի է գտնել իր նամականիէն, յատկապէս 1664ին առ Եղիազար Թղթին նախաբանէն:

---

[7] Յատկապէս Օրագրութեան եւ Տաբեզրական Պատմութեան մէջ. որուն համար Ստամպլեան կը գրէ «scritta con uno stile facile e basso, non però barbaro» (Quadro, 260). իսկ Հ. Ղ. Ալիշան՝ «գրածնեբուն մեծ մասն անյարդար եւ առ ձեռն ժողոված են. գուցէ դոմանս յետոյ կոկած ըլլայ». Հայապատում, Ա. § 133:

Տաղաչափութեան համար ունի Երեմիա իւր ինքնուրոյն քերականութիւնն եւ ոճը: Չափերու համար օրինակ առած է դանազան ձեւեր. բայց յատկապէս «կաֆայի դոյնը», ինչպէս կը գրէ ինքնին Ստամպօլոյ պատմութեան մէջ.

Այս կաֆայի դոյնովն է՝
ըստ ես եմ կորուսանել ոչխարն:

Այս ինքն Խաչատուր կ'ուզուի այս ակզբնաւորութեամբ տաղին չափը, որ է 2—5—3—5, որով գրուած են հին հայկական հայրեններըը կամ Քուչակեան ըստած քառեակները: Երեմիա կը պատուի հայ Գանձարաններու եւ Տաղարաններու ապրեցութեան տակ, որոնց նմանութեան կը ձգտի:

«Բազմարդիւն եւ բազմաչխատ Երեմիայի մահը 60 տարեկան հասակին ոչ միայն տարբին կողմէն վաղահաս կը նկատենք, կը գրէ Օրմանեան [8], այլ եւ ազգային չահերուն կողմէն տարաժամ. զի անոր մահուանէ ետքը աւելի սաստկացան բուռն ու խիստ ձեռնարկներ, զորս կրնար խափանել Երեմիա, իւր հոհական խորհուրդներով, եթէ տակաւին ապրէր»:

Այսպէս ապրեցաւ եւ գործեց Երեմիա հայ կեանքի մէկ բազմաչփոթ գարաշրջանին, երբ եկեղեցական Ազգը կուսակցական վէճերով, մինչեւ օրուան անհրաժեշտ պահանջքն էր, գաղթականութեամբ Մայրաքաղաք խու-

[8] Ազգապատում, բ., էջ 2667:

ժած ժողովուրդը կազմակերպել, ամրացնել տնտեսապէս եւ զարգացնել մշակութապէս: Զուր տեղ նետուեցաւ Երեմիա կռուող կողմերու մէջեւ. ապարդիւն եղան իր ջանքերը դարձնելու հայրենակիցներու ուշադրութիւնը իմացական եւ քաղաքակրթական հարցերուն: Յուսախաբութեան արձագանգը պէտք է նկատել հետեւեալ տողերը, որոնք աւելի հեռատեսութենէ քան յոռետեսութենէ թելադրուած են. «կարծեօք եւ հաւաստի ասել կամիմ, զի աճումն վատթարութեան սոցա բեղնաւորեալ կործանումն բոլոր ազգիս երեւեցուցանէ» (տե՛ս էջ 231): — Դժբախտաբար չէր սխալած Երեմիա իւր գուշակութեան մէջ: Եւ եթէ ժամանակակիցները չյարգեցին իր յորդորները, մենք այսօր չնորհակալ ենք Փէօմիւրճեանի, որ դոնէ ուշ ատրուն պատմիչը ուզեց հանդիսանալ:

Իր մահուամբ կը դադրէր ստեղծագործել հանճարեղ եւ աշխոյժ գրիչ մը, որ այնքան վաստակաւոր եղաւ հեղինակին կենդանութեան:

Նա, որ կը գրէր՝

Յայս պատրողական յաշխարհ
  ցանկացայ յիշատակ անուան...
Ապա թէ (Տէրն) առ ինքն կոչէ՝
  ես իւրն եմ եւ իւրն է հրամանն.
Զխոստացեալ բարիսն
  ինձ յոյս պինդ ունիմ որ ի յաւիտեան.

գտաւ իւր բարի անուան անմահ յիշատակը

հոս իւր գործերուն մէջ, որոնք անմոռաց պիտի պահեն զայն գարուց ի գարս, եւ, ինչպէս կը հաւատանք, ստացաւ հոն «պիտոստացեալ բարիան» զոր վաստահօրէն կ'ակնկալէր: Մեզ մնացեալներուս պարտք կը մնայ հրապարակ հանել անոր անտիպ գործերը, մանաւանդ պատմական դրուագները, որոնք մահարձաններ են Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի անուան:

5. ԵՐԵՄԻԱՅԻ ԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿՆԵՐԸ

Երեմիա Չէլէպի գրական բեղուն գործունէութիւն մ'ունեցաւ: Դժուար է այժմ կազմել ամբողջական ցանկ մը այն ամէն ընդարձակ եւ մանր գրուածներու, որոնք արդիւնքն եղան այդ գրասէր եւ ժիր հեղինակին: Անոնք սակաւ թուով տարածում գտած են. ըստ մեծի մասին գրուած եւ պահուած են հեղինակին սեպհական մատենադարանին մէջ եւ անոր մտերիմներու, ինչպէս Ալբոյեան պերդաստանի քով: Պատմական գրուածներու մէկ ցուցակը տեսած եմ հեղինակին չարաղրած «Հարցմունք եւ պատասխանիք» աշխատութեան մէջ (Ձեռ. էջմ. թ. 72), ուր կը ներկայացնէ ինք զինքը հայ պատմագիրներու թուին մէջ. դժբախտաբար օրինակութիւնս մնացած է երեւան, որով պիտի չկարենամ զայն ծանօթացնել ընթերցողներուս:

Ալբոյեանց Մատենադարանը, ինչպէս Ջրպետ կը հաստատէ, ունեցած է Երեմիայի

պրուածքներէն մեծ թիւ մը ակզբնապիր[1]: Թէ Երեմիայի ձեռագիրները վաղ ժամանակներէ ի վեր կը պահուէին Ալրոյեանց քով, կ՚ակնարկէ ինքնին Երեմիա, յիշելով իւր պրուածքն յԱլբօ Զէլէպի. «Թէ կամ լիցի քեզ առնուլ գճաչակ պատճառի, դիտ ի մերում Գալրատանի, զորոյ միայն օրինակն զոր առացի կայ առ Պր. Զէլէպին»:

Թէ ի՞նչ ճակատագիր ունեցաւ Ալրոյեանց մատենադարանը Զմիւռնիոյ մեծ աղէտին ետքը, չեմ կրնար ըսել: Հ. Գ. Գալէմքեարեան տեսած էր իրը 25 տարի յառաջ Ալրոյեանց երկրորդ ճիւղին քով ի Կ. Պոլիս, Երեմիայի երկու պրուժիւննները՝ Վիպասանութիւնն յԱլբոյ Զէլէպի եւ Սեւասարանի Յիշատակարանը: Այդ պրուժիւններէն առաջինն պատահած եմ ես 1930ին ի Միւնիխէն Rosenthal գրավաճառին քով, որ ձեռք բերած էր զայն ի Պարիս. իսկ այս վերջին քաղաքին մէջ Պր. Յովհ. Զաւրեանի քով տեսած եմ Երեմիայի ուրիշ մէկ պրուժիւնը՝ կոնդակն կրնաէի Եկեղեցւոյն, որ նոյնպէս Ալրոյեանց նուիրուած՝ կը կազմէր առաջինն անբաժին մասը: Կը հաւանիմ ասկէ, թէ Ալրոյեանց

---

[1] „Eremia-Céléby, auteur 17ème siècle, a écrit la vie d'Alexandre, l'Histoire des Ottomans, en vers et en prose, un Abrégé de l'Histoire ancienne et moderne d'Arménie, et différens Traités géographiques sur les Indes, la Perse, l'Arménie et la Natolie. Ces ouvrages se trouvent en original dans la bibliothèque de MM. Abro, Arméniens, à Smirne. ի գիրս Recherches curieuses sur l'histoire ancienne de l'Asie. Par J. M. Chahan de Cirbied et F. Martin, Paris 1806, էջ 320.

Մատենադարանն ի Պարիս ի վաճառ հանուած է:

Ուրիշ խումբ մը Ֆէօմլուճեան ձեռագիրներու հասած է Վենետիկ, Մխիթարեան Մատենադարանը. Հ. Մ. Զամչեան թուելով Երեմիայի 6 գրութիւնները, կը ծանուցանէր «գրուածք Երեմիայի ըստ մեծի մասին անկան ի ձեռս մտերիմ ծանօթի նորա ձկվահրճի տիրացու Մաղաքիայի»[2]: Իսկ Թէոփիլեան կ'աւելցնէ. «Եւ գայս ամենայն ունիմք առ մեզ (ի Ս. Ղազար) գրչութեամբ ձեռին նորա: Ուրեք ուրեք տեսանի եւ ձեռագիր Մաղաքիայ գալի մտերիմ բարեկամի նորա, առ որում մնացին այս գրուածք ստրատեա մահու նորին Երեմիայ: Եւ ապա միջնորդութեամբ թոռին նորա, Հ. Յարութիւն վարդապետին՝ մերոյ ի մխարանից ուխտս մերոյ, եւ հօրեղբօրն իմոյ ըստ մարմնոյ, հասին այս ամենայն գրուածք ի Վանս մեր»:

«Բայլ Ս. Ղազար գտնուած աշխատութիւններէն, մեծ մաս մըն ալ, իր խոհ ձեռքովը գրուած, կը պահուին այժմ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Մխիթարութեան Մատենադարանը»[3]: Այս գրուածքներու համառօտ ցուցակը տուած էր արդէն Մեսրոպ եպ. Նշանեան Թորգոմեանի աշխատութեան մէջ[4]. իսկ ընդարձակը բարեհաճեցաւ դնել տրամադրութեանս տակ Ն ո ր ա բ ե ր ա ր ը (3 Դեկտեմբեր 1932), ուր գտայ մանրամասն

---

[2] Զամչեան, Գ. 723:
[3] Թորգոմեան, էջ 733:
[4] Անդ, էջ 734—73՝:

ցուցակագրուած Երեմիայի մանր եւ մեծ աշխատասիրութիւնները, տեղ տեղ նաեւ ընդարձակ յառաջբերութիւններով: Թէեւ յօդուածս չարուած էր արդէն եւ յանձնուած մամուլին, բայց ամբողջական ընծայելու համար ցուցակս, հարկ համարեցայ նոր խմբագրութեան ենթարկել ամբողջը, օգտուելով առաւօրէն Մեսրոպ Սրբազանի անչափ բարութենէն: Իմ արտադին չնորհակալութիւնս Սրբազանին այս ազնուարար չնորհին համար. վստահեմ թէ ինձ հետ նաեւ հայ բանասիրութիւնը երախտապարտ պիտի մնայ Սրբազանին բարեացակամութեան:

Ուսումնասիրութեանս մէջ ուր խօսք կ'ըլլայ Երուսաղէմեան ձեռագիրներու վրայ, տեղեկութիւնները կը պարտիմ Մեսրոպ Սրբազանի ներկայացուցած ցուցակին:

Ինչ ինչ աշխատութիւններ, հաւանօրէն ընդօրինակութեամբ, հասած են նաեւ Էջմիածին. զորոնք ցուցակագրած եմ:

Ես պիտի ջանամ ի մի հաւաքել հոս այն ամէն գրուածքները, որոնք որ եւ իցէ կերպով հասած են ծանօթութեանս, թողլով ժամանակին լրացնել պակասները, յատկապէս ճշդել խորագիրները:

1. Պատմութիւն համառօտ չորեքհարիւր տարւոյ Օսմանցւոց թագաւորացն, որ ի սուլթան Օսմանէն մինչեւ այսմ սուլթան Մուհամէտս ժԹ թագաւորք են: Համառօտեալ ի սուլթան Օսման-

նայ մինչեւ ցսուլթան Սէլիմ տաճիկ թուականիօֆ· ի սուլթան Սէլիմէ մինչեւ ցսուլթան Մուհամէտ Հայոց թուականիօֆ· ի սուլթան Մուհամէտէ մինչեւ այս սուլթան Մուհամէտիս ճուլուսն տաճիկ թուականիօֆ· եւ մինչեւ ցարդ, որ Լ ամ է, հայ թուականիօֆ:

Տրամադրեմ ըսա յեղանակաց
ընդ զաւազանս նոր զայս ցուցեալ,
ի Պարսից հրապարչուԹեանց
եւ յԱրապկացն կըռամոլեալ...

Վ· Եւ մեք ուսաւ ահի ելաք,
եւ աստանօր զոլ զաղաբեալ·
Ըզկայ առյէ բանս պատմուԹեան,
որպէս ասաք՝ չափն տնօրինեալ...
Ծննդեան Փրկչին Թուական հազար
վեցհարիւր եօԹանասնեալ·
ՅուԹերորդի մինչ դիպեալ
լինիք ըզմեզ եւ յիշեցեալ:
Յաւագ պահոցս հինգերորդի,
ի Մէջ չաբԹուս եղրակացեալ·
Սուրբ Գրիգորի Լուսաւորչին
ի չաբաԹուն ոօնն յառաջեալ:

ի Մէջ Հայոց Թուականն է, ՌՃԻԷ = 1678 (*Մարտ* 16):

Ձեռագիր էջմիածնի Մատենադարանի Թ. 1675, 2ա—171ա (1732):

2. Թագաւորութեան Օսմանցւոց համառօտի պատմութիւն:

խնդրօղ իմաստից եւ կամ այլ գիտութեան գրոց... հարկեցայ համառօտել զՕսմանցւոց թագաւորացն պատմութիւն... մինչեւ ցայսօր... արտադրեալ ի մատենագրացն Օսմանցւոց ումեմն Երեմիա Չէլէպու Քէօմուրճի Օղլուդ Կ. Պօլսեցւոյ, մերձ ի թուականին Հայոց ՌՃԽԴին (1695):

Համառօտ պատմութիւնք թագաւորաց Օսմանցւոց:

Ի թուին 711 (*եւ ի թուականութեան Հայոց* ՈԿԹ)*. յորժամ Չէնգեզխան Թաթարաց գքաղաքն Պալխ աւերեաց... (կը հասնի տարին* 1695):

վ. չատ լաւ խաղեր խաղացիք այս քանի տարիս: — Մինչեւ տասը Երեմիա Չէլէպուն դրեալ եւ վճարեալ էր. թէպէտ եւ մեք ըստ կարգին մերոյ դեղեցկացուցաք զպարապրութիւնս. եւ ըստ քերթողութեան տարւոյ եւս պոյ(պ)ն լինչ վայելչացուցաք, որպէս եւ կարէք տեսանել, ընդ հեղինակին զերծ առնուլ»:

Ի լուսանցս կ'ըսուի. «Այս դեղեցկացուցանօղն Դաչտեցի ամենահանճար պարոն Ստեփաննոան է»:

Ձեռ. Էջմիածնի Մատենադարանի Թ. 1786, 1*ա*—40*ա* (ԺԸ):

Գրութիւնս, որ Երեմիայի վերջին գրական երկասիրութիւնը կ'երեւայ, գրուած արձակ չարադրութեամբ, Էջմիածնի օրինակին մէջ պահուած է Ստեփանոս Դաչտեցւոյ

խմբագրութեամբ: Հարդաստապոյն ձեւով, թէեւ առանց հեղինակի անուան, աւանդուած է այն՝ Վիեննայի թ· 786, թղ· 1ա—51ա (1782ին հատը) եւ Երուսաղէմի թ· 1176, թղ· 1ա (1821), ձեռագիրներու մէջ·

Համառօտ պատմութիւն Օսմանցւոց թագաւորաց, որ Ալի Օսմանն կոչեցան: «*Ի թուին իւրեանց ՈԺԱ, յորժամ ձիննկիլ խանն թաթարաց զքաղաքն Պալխ աւերեաց···*»: Վերջաւորութիւնն բաս վերնոյն:

Գրիչը ի կատարածին կը յանիշատակէ (վ· 786, թղ· 51ա)· «*Ապա վերջացուցանէ պատմիչն մեր զՊատմութիւն իւր· զի եւ աւուրք կենաց նորա յայտնեալ ամս վերջացեալ երեւի*»: Հեղինակին անունը չի տար, թերեւս անձանօթ մնացած է գրչին: Երկու ձեռագիրներն ալ կը չարունակեն Երեմիայի պատմութիւնը սկսեալ 1695 Յունիսէն եւ կը հասցնեն մինչեւ 1793: Իւր գործին սկիզբը գրած է Երեմիա Յառաջաբանութիւն մը, որ Ե· 1176ի համաձայն այս է·

«*Ինդրոյզք իմաստից կամ այլ գրոց հաբեւանցն առաւելով կամ վերն վերոյ անցանելով ոչ կարեն առնուլ զճաշակ, այսպէս եւ պատմութեանց խնդրոյզք թէ հին գրուցոց եւ թէ կարդաց թագաւորութեանց: Տեսի զայդս մեր, զի ոչ զգուխս եւ ոչ զոտն իմանալով իմաստից եւ այլ գրոց, զայլ եւ այլն խօսին· որպէս եւ ամենայն կարդ խանգաբեալ է, նոյնպէս եւ գիտութիւնք եւ իմաստ-*

ցուԹիւնք նոցին: Վասն որոյ հարկեցայ համառօտ առնել զՕսմանցւոց Թագաւորաց պատմուԹիւն մի, որ զամենայն արարք պատրաստ յինքեան ծաղկաքաղեալ, զի մի՛ զյաճախն տեսեալ վախիցեն (սըլըմ պուամիշ աներով) ասել Թէ Թո՛ւհ, յաճախ է այս:

«Եւ այս զոլ պատկանաւոր ունելով յինքեան զկարդադրուԹիւն. այսպէս լեալ այսուհետեւ Թէ սորա զի՞նչ են ասելոց: Եւ այս Թէ ո՞րն է որոյ որդի, եւ ի քանի՞ Թուական ծնեալ եւ ի քանի՞ Թուականի եւ ի քանի՞ տարւոյ ի գահ նստեալ, եւ քանի՞ ամք Թագաւորեցին եւ Թէ ո՞րքան ի մարտ զիմեցին եւ Թէ քանի՞ ՖէԹհ ունին. եւ Թէ քանի՞ ամք կենաց նոցա: Եւ Թէ ո՛րքան մխիԹիւհք եւ վէզիրք իւրաքանչիւր Թագաւորացն, եւ Թէ ո՞րն արդարապէս վարեցաւ եւ Թէ յորո՞ց ճնաց վարդՓ եւ խայրաԹ մինչեւ ցայսօր ժամանակի: Զբօսանք խնդրողաց եւ անաչխատ պատասխանի հարցողաց սուղապոյն պատմագիրս:

«Մեծարդոյ եւ քաջ րաբունապետին Տեառն Վարդան վարդապետի ընծայեցեալ յԵրեմիայէ Կոստանդնուպօլսեցւոյ Քեօմիւրճեան, ի Թուականիս Հայոց ՌՃՆԸ» (1699). կարդա՛ ՌՃՈԴ, ինչպէս ունի Ստեփանոս Դաշտեցւոյ օրինակը: Այս Ընծայականը կը պակսի Վ. 786ի մէջ:

3. Ոտիւ շարադրեալ անուանիք թագաւորաց Օսմանցւոց:

Նախնի եղեալ քաջն այն Օսման,
Այր կորովի եւ պինական...
վ· Եղբայր սորա Ամէտ սուլտան,
Որ պինամիան եղբօր եսպան:
Ձեռ· էջմ· Թ· 1786, 41 բ:

Այս երեք պրուածնեըն են անշուշտ պո-
րոնք կը յիշէ Հ· Մ· Զամչեան հետեւեալ
ձեւով[5]*. «Շարադրեաց 1· պՊատմութիւն Օս-*
մանցւոց թագաւորութեան ընդարձակ ի հինգ
պիրս, եւ 2· պՀամառօտութիւն նորին ի մի
պիր, եւ 3· Միւս եւս առանձին ոտանաւոր ի
խնդրոյ Յակոբայ կաթողիկոսի»:

4· Պատմութիւն Հրակիզման Կ· Պոլսոյ, *«որ եղեւ յամի 1660 ի 14 Յուլիսի· յորում երկարօրէն պրէ պաղէտս եւ պղիմատնական երդս ողբոց յօրինեալ չափով ոտից»* ըստ Մ· Եպ· Նշանեանի, Թորգոմեան, 734:

Պրուածքիս վերջը (թղ· 265 բ—270 ա) պետեղած է Երեմիա երկար յիշատակարան մը, ուր կը պատմէ արձակ խօսքով թէ ի՛նչ-պէս Քէօփրուլու վէզիր կը ծածկէ աղէտը Սուլթանէն եւ թէ ի՛նչպէս լուրը կը հասնի Ինքնակալին: Կը յարէ անմիջապէս հրկիզու-մէն եաքը ազգային պրծերու առած պատ-կերը. «Առի Մարտիրոս» պատրիարք 19ամ-սեայ արդիւնաւոր պրծունէութենէ եաքը վար կ'առնուի (1660) եւ կը յաջորդէ Ղազար Սեբաստացի, Տիւրիկի եպիսկոպոսը, որ իրեն

[5] Զամչ., Գ· 723· հմմտ· եւ Quadro, 160:

*պրծիք առաջ վաստչուէր անձնաւորութիւն-
ներ՝ կը հալածէ արժանաւորները, կը կեղեքէ
ժողովուրդը* : ի կատարածին կը գրէ Երե-
միա. «Եւ գմեղսամեծ Երեմիա՝ որում եւ
յեսինն բանասիրաց՝ մաղթեմ դի մխայն յի-
շատակի արժանիս համարեսջիք ի սուրբ
մաղթանս ձեր...: Զոր համառօտապէս ծրեցի
ուրոյն ի չարակարգութենէ Պատմութեանց
մերոց՝ զկնի ամի մխոյ սուղ ինչ յոքունց եւ
պոյն ի բաղմաց հասեալ պատժոյս, որոց եւ
ակնառանեան եղաք ըստ յոքնապչութեան
մատց տհասիս, զոր անյարմարութիւն բանիդ
ցուցանէ որպէս եւ ի յատաջաբանութենէ ե
սկարութիւն իմ. որոյ արտասանումն բանիս
պարհուրական ցնորիւ ցնդէին մխաք իմ եւ
յարտատրելն մատանցս գրչի ի բազում տե-
դիս վզգկանս սրտի արդելոյր դիս ի գծագրե-
լոյ եւ ճնայի տգիտիկ յիմարութեամբ. բայց
սէր եւ խղճ սրտիս որ վասն ձերդ յիշատակի
ի բաց մերժելով զամօթ եւ արտգելով ի ջան
սատար լեալ թելադրէր եւ ստիպէր զս յա-
ւարտումն իրիս այսքանեաց»: Ըստ այսմ
պրութեանս յօրինման տարին է 1661/62:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց Մատենադարանի թ. 892, թղ. 172բ—270ա. «գիրը կը նմանի հեղինակի եղբօր Տէր Կո-
միտասի գրին» կը գրէ Նշանեան:

Գրուածքիս բովանդակութեան մանր նկարագրութիւնը կու տայ Երեմիա ինքնին

---

* Այս պատմական վերջաբանը տե՛ս վարը, էջ 225—231:

Աւետարանի Յիշատակարանին մէջ, ուր կը յայտնէ թէ ընծայած է զայն Աբրահամ (Ապրօ) Զէլէպիի որդւոյն Սարգսի· կը գրէ Երեմիա·

Հազար հարիւր եւ իննեւկի Հայոց թուական
Որ մեծ կըրաին եղեւ ի չէնս Բուզանդիան
Զկոծ եւ ըղձկիլ եկաց բնակաց ազգաց հա-
մայն
Եւ ըղձընաալն քաղաքիս անվխտական
Թէ գաւերումն եւ ըղքանդումն հրակիզման
Ի կարգ արկեալ պատմագրութեանս արձա-
նական·
Բայց յաճախեալ գրեցի ոճիւ յաւուկ մա-
տեան
Վեցեակ ղևսով մատուածովք յարմարա-
կան·
Եթէ ազբովք ոտնաչափովք բանք զանազան,
Զամանակաց երից որ անդր պարտական,
Նախ ըզհրոյն գելից վա՛ռ արծարծական,
Զձխաւեսիլըն ծախական բորբոքման,
Երկրորդ զողբումն եւ զաչխարումն եղկական
Հանուրց ազգաց զկոծ եւ տապնապ կսկծա-
կան·
Ըղձրտարմանց եւ զխուսափմանցըն գեղեր-
ման,
Որոց եւ հուր մընացելոցըն զայրեցման
ԶԱտուածածնի եկեղեցոյն ըղքանչականն
Ահքան հրոյն գերծեալ ի բաց ազատական

Եւ հինգերորդ զմնացելոց կոծ պաշարման
Պէսպէս զիսմանց սակս երկիղի եւ նեղու-
թեան
Համառօտեալ ըղձեաս նոցուն քաւակողման
Դրանէ ի դուռ ուսոի՛ եւ զո՛ւրս նչանական:
Եկեղեցիք յարկք եւ պալատք ազգաց համայն
Ձամիք մէսճիտք եւ բաղանիք ընդ աղբերա-
կան:
Ըստ չնորհաց էին յաղքատ մըտացս որ յայտ-
նեցան,
Թողեալ զծածուկս Տեառն Աստուծին որ յարու-
ժամ:
Մատուռ Սարգսի հոգոյ եղբօրս ազնըւական
Ընծայեցի սիրոյ սըրտիս սիրոյ արձան,
Ի դանձ սիրոյն նմանէ առ իմս յօժարական
Զի յայտնեացին յըղձից բանք մեր խորհրդա-
կան . . . :

Կը յիշատակէ դրուխնա նաեւ Ստամպօլոյ Պատմութեան մէջ այսպէս (էջ 121).

«Կամի՞ս զայլ դրուատ սորին.
ընթերցիր զԳիրբ իմ Հրակիզման»:

Եւ զարձեալ՝ խօսելով Գումգաբուի Ս. Աստուածածնին եկեղեցւոյ մասին կը գրէ (էջ 8).

Զսա չրջապատեաց մեծ հուրն՝
փրկեցաւ ինքն մեծհրաչական.
Որպէս զՊատմութիւնս տեսեր՝
՝ւ ենք տունք մեր ի վայրս կիզեցան:

5. Պատմութիւնիք Ստամպոլոյ: — Գրութիւնս ձեռագիրներու մէջ մանաւոր խորագիր մը չունի. այսպէս կ'անուանէ զայն հեղինակին եղբայրը՝ երանելի Տէր Կոմիտաս դրուածքիս վերջը դրած Յիշատակարանին մէջ (յամէ 1697) այս խօսքերով[6].

Պատմութիւնս ընդ Ստամպոլու երէց յեղբօրէս
երդեցան.
Որոյ անուն յորջորջիւր Երեմիա Զէլէպի
Քէօմիւրճեան.
Բայց նարդեննիս որ դրեցաւ կրտսերէ յեղբօրէ
նորայն
Պիտակ Կոմիտաս երէց՝ ստորագրեան նոյնոյ
Քէօմիւրճեան:

Այսպէս կը կոչէ զայն նաեւ առ ոմն սիրելի եւ ծանօթ դրած թղթին մէջ՝ յիշելով Քէմէրցիներ կոչուած վայրը[7].

Քանզի դումէն տեսօղք գքաղցրութիւն նորա
Եւս առաւել երէց եղբայրն իմ Երեմիայ,
ի Պատմութիւնս ընդ Ստամպոլու դումէ գնաց:

Երեմիա անխորտակիր թողլով դրուածքս՝ ճակատը կը դնէ ընծայականս.

«Մեծարդոյ եւ քաջ րարեւնասիրեալին տեառն Վարդանայ վարդապետի ընծայեալ յԵրեմիայէ Կ. Պօլսեցւոյ»:

---

[6] Բազմավէպ, 1926, էջ 198: Թորգոմեան, 121—122, 134:

[7] Բազմավէպ, 1926, էջ 198: Հմմտ. Պատմ. Ստամպոլոյ, էջ 43:

կը յաջորդէ ցանկ մը Ա.—Ը պլուխներու բովանդակութեան :

Բուն պրուաձքը կը սկսի (Ա. պլուխ).

Ա.յս լիցի պատճէն բանիս,
  Համառօտոց տալով պատասխան.
Ըստ սաստիկ խնդրոյն յիշատակ՝
  Բարեւնոյ Վարդանայ ընծայն.
Վ. Տայէ լսել տեսանել
  Ընդ քեւ կեանան յանդրաւ խնդութեան :

Ձեռագիրները՝ էջմ. Թ. 1345, թղ. 315 բ—348 ա (1697, Ա.—է. պլուխք). 1675, թղ. 179 ա—270 ա (1732) : Օրինակ Դպա. Վ. Թորգոմեանի (1697. Համառ. Թորգոմեան, 126) : Երուսաղէմ, Թ. 1030, 1 ա—40. «Ինքնագիր հեղինակին, որ ապա լուսանցներու վրայ ըրած է յաւելումներ եւ սրբագրութիւններ». Մ. եպ. Նշանեան :

Հրատարակութիւն՝ Թորգոմեան, էջ 1—122. Հանդերձ Ծանօթագրութեամբք :

Երեմիա ձեռնարկած է երկասիրութեանս Վարդան վարդապետի խնդրանքով, որ Վարդան Բաղիշեցին կ'երեւայ († 1704 յԱմրոլուվանս ի Բաղէշ) : Իբրեւ առաջնորդ-ուղեցոյց կը ներկայանայ հոս Երեմիա եւ իր վարդապետին հետ պտոյտ մը կը կատարէ Կ. Պոլսոյ մէջ եւ արուարձանները, մի առ մի նկարագրելով քաղաքին դէմնաւայրերը[8] : Վարդան

---

[8] Համառ. Թորգոմեան, էջ 129—131 :

վարդապետ կ'երեւայ թէ Կ. Պոլիս եկած է 1660ին եւ այս առթիւ առաջարկած է երեմիայի դրել քաղաքին նկարագրութիւնը. Երեմիա յանձն առած է եւ ամբողջը իբրեւ ուղեցոյց մը նուիրած է վարդապետին: Ա.—Բ. գլուխները գրուած են 1661—1664 տարիներուն. 1665ին մեկնելով Բերիա՝ ընդհատուած է գործը. հետեւ 1673ին [9] յառաջացած է 1681ին կրկին ձեռք առած է գայն եւ աւարտած է 1689ին: Ը· գրքին ընծայականին մէջ կ'ըսէ (էջ 120)·

Ի վանաք մըտայ մատանցս
գայս ծայրիկ մի լո՛ր վայելման·
Հատար հարիւր եւ տասանց (1661)
պրեալս առ՝ և անկեալ անպիտան·
Ամպ հատար հարիւր՝ և երեսուն (1681)
եւ հասեալ մատամբք երեմեան·

Գործը վերջին կերպարանքը առած է 1689ին· կը պրծ Ը· գլխոյն վերջը (էջ 120)՝

---

[9] Երբորդ գլխուն մէջ կը գրէ (էջ 40)·

Մօտ այսմ պատրիարքարան
Այգաֆօան երուսաղէմեան···
Այժմիկ նաեւ պատրիարգ՝
անբօղի Տօսիթէոսն այն·
Զորիւք մինչ դի սա հասեալ՝
ծանօթ մեզ եւ մեր նախնեակն:

Խօսքը Երուսաղէմի Դոսիթէոս Բ. պատրիարքի (1669—1707) մասին է անշուշտ եւ կ'ակնարկէ անոր պատրիարքութեան երբորդ տարին (1673):

Բաւ է պիտնոց իմաստնոց
զվերոյգրեալս որ թէ իմանան.
Հայ թուականօք ԴԱ. ՋԻՆՁ է,
Երեմիաս յանգեալ զիւր ընծայն:

Թորգոմեան (128) *Ստամպօլոյ Պատմութեան աւարտման թուականը կը համարի* 1684 (*ՋԻՆՁ է*). *բայց ինձ կը թուի թէ Երեմիա իւր գրութիւնը վերջացուցած է* 1689*ին, այն է ԴԱ. ՋԻՆՁ է թուին. այս ինքն* 1673 *յատկապէս* 1681*ին սկսած է չարունակել* 1664*ին կիսաւարտ ձգած աշխատութիւնը եւ* 1689*ին ի յանգ հանած է:*

Երեմիա Ստամպօլոյ Պատմութեան մէջ (*էջ* 43) *կը խոստանայ գրել նաեւ Սուլթան Սուլէյմանի բերած աղբիւրներու նկարագրութիւնը.*

Իբր հարիւր աղբերակօք
ի սահմանս ուր պիտոյացան.
Ամէն մի գանուն ստացեալ,
գորս թողի գրել յայլ մատեան:

Ինձ անծանօթ կը մնայ այս գործը:

6. Հատուած ստորագրութիւն Կ. Պոլսոյ Նեղուցի, «*աշխարհիկ ոճով ու ոտանաւոր*»:

«*Սոյն ստորագրութեան գիրքն իտալերէն ալ գրած է կ'ըսուի, որուն մէջ Նեղուցի երեւելի գիւղերուն այժմեան անուններուն հետ նաեւ գրած է եղեր հին անուններն ալ*[10]»:

---

[10] Տ. Վ. Պալեան՝ Բիւրակն, 1897, էջ 612:

7· Օրագրութիւն: «*Պարունակութիւնն է Օրագրութիւնն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի՝ սկսեալ ՌՂԷ* (1648) *յունիս* 11 *մինչեւ ՌՃԺԲ* (1663) *Նոյեմբ.* 11· *յորում նոյն ինքն Հեղինակին ձեռքով օրը օրին արձանագրուած են* 15 *տարուան եւ* 6 *ամսուան քաղաքական, ազգային, ընտանեկան եւ մասնաւոր դէպքերը, մերթ համառօտ եւ ամփոփ եւ մերթ բաւականին ընդարձակ: Կ'երեւայ թէ Օրագրութիւնը ունեցած է իր չարունակութիւնը, բայց վերջին մասն ինկած ու կորսուած է*[11]»:

Ինքնագիր Ձեռագիրը կը պահուի Երուսաղէմ Ս. Յակոբեանց Մատենադարանին մէջ, թ. 1893 (*թուղթ՝* 373, *Մեծութիւն՝* 15 × 10 *սմ.*):

Ձեռագրին մանր նկարագրութիւնը տուած է Մեսրոպ եպ. Նշանեան՝ Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քեօմիւրճեանի, Շ ո ղ ա կ ա թ, Ս. Էջմիածնի հայագիտական ժողովածու. Գիրք Ա. Վաղարշապատ, 1913, էջ 47—65. ուր յատուկ բերուած են նաեւ ընդարձակ քաղուածքներ Օրագրութենէն (էջ 49—65): Կը գրէ Մեսրոպ սրբազան (էջ 65) թէ «արդէն տպագրութեան համար պատրաստած ունինք Երեմիա Չէլէպիի այս գործը». ժամանակաւորապէս մինչեւ օրս լոյս չէ տեսած դեռ այս կարեւոր աշխատութիւնը:

---

[11] Նշանեան տե՛ս թորգոմեանի, էջ 717—718 ծան. եւ 737: Համմ. եւ Ալաւնունի, Միսրանք, 136:

Իւր աշխատութիւնը անուանած է Երեմիա «ժամանակագիր եւ պատմութիւն» (Թղ. 2բ. համառ. Շ ո ղ ա կ ա թ, էջ 48)։ Այլուր կ'անուանէ «Շարակարգութիւն Պատմութեանց»։ Օրագրութեանս ընդարձակ համբաւրութիւնն է «Տարեգրական պատմութիւնը»։

8. Տարեգրական Պատմութիւն։ «*Ամբողջ գործը կրնայ երեք մասի բաժնուիլ. Ա. Պօլսոյ եւ գաւառներուն մէջ պատահած հրդեհներուն մանրամասն պատմութիւնը, որուն մէջ է նաեւ երկրաշարժներու, ողողումներու, մահ տարաժամի եւս նկարագրութիւնը։*

Բ. Իր ժամանակի Օսմանցւոց պատերազմները ընդդէմ Մաճառաց կամ Աւստրիացւոց, Ռուսիոյ, Վենետիկցւոց, Պարսից եւն. քաղաքական հանդէսները, դիւանագործութիւնները, սուլթաններու եւ վէզիրներուն նահատակութիւն, պալատական կնճռիկներուն եւ այլն։

Գ. Հայոց կաթողիկոսներու, Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքներուն, իշխանաց նահապետներուն կոխները, աթոռներուն յաջողակութիւնը եւն։ Մինչ տանիւ 1648—1690 թուականներուն մէջ պատահած բոլոր քաղաքական ու ցեղային կոխները, ազգային դէպքերը, իրաւանց բռնարարութիւնները»։ Այսպէս ըստ Հ. Յ. Թորոսեանի [12]։

---

[12] *Թորգոմեան*, 186։

Իսկ Հ. Գ. Զարբհանալեան [13] կը նե-
կայացնէ զայն իբրեւ ժամանակակից պատ-
մութիւն «Թէպէտ եւ խառնիխուռն ոճով եւ
լեզուով» պատմուած: «Հինգ մասն բաժնած
է հեղինակը՝ իր պատմական դիտաւոր դրու-
ածքը. յորս ազգին գանազան եկեղեցեաց ի
տաճկաց աւերին ու քանդիլը մի առ մի կը
յիշատակէ. ու չարունակելով Առաքել Դաւ-
րիժեցւոյ պատմութիւնը Թուրքաց, Պարսից
եւ օսմանեան իշխողաց եւ բռնակալաց իրա-
րու դէմ առած պատերազմաց եւ յաղթու-
թիւնաց պատմելու անցքը կ'աւանդէ, ու այն
աթիւ եղած մանկաժողովոյ սրտաճմլիկ
նկարագիրն կ'ընէ, երբ այլազգիք բռնու-
թեամբ քրիստոնէից տղայքն իրենց ծնողաց բա-
նակին մէջ կը խառնէին, ու գանոնք պատե-
րազմաց դաշտերը կը տանէին: Մէջ կը բերէ
անոնց աւելութիւն ու մոխանքն ընդդէմ
քրիստոնէից, ու նոր նահատակաց պատմու-
թիւններն, երբ առաւածախրախոյս արիու-
թեամբ՝ հաւատոց ճշմարտութեան վրայ յօ-
ժարամիտ իրենց արիւնն ու կեանքը կը
պնդին»:

Զամչեան, որ ունեցած է զայն աչքի ա-
ռաջ, կ'անուանէ «Պատմութիւն անցից իւրոյ
ժամանակի՝ առուգութեամբ եւ հաւատար-
մութեամբ»: Իսկ Սամալեան [14] կը կոչէ ու-

---

[13] Պատմ. հայերէն դպրութեան. բ.², էջ 442—443:

[14] Quadro, էջ 158—160:

բոյն անուններով՝ 1· Una Cronaca di quanto avvene a' suoi tempi· 2· Una Storia della guerra di Vienna sotto il sultano Maometto IV· nel 1660, all' incirca fra i Turchi e Tedeschi· *վերջինն է՝ «Պատմութիւն պատերազմին Պէչաց այն է Գերմանացւոց»:*

«Ես այնպէս կ'ենթադրեմ, կը դրէ Նչանեան[15]*, թէ Տարեգրական պատմութեան սկիզբը եւ հիմն եղած է Երեմիայի Օրադրութիւնը, որովհետեւ Թորգոմեանի Տարեգրականէն յառաջ բերած կտորները մեծ նմանութիւն ունին սորա հետ, մանաւանդ Զամչեանի յառաջբերութիւններէն ոմանք, որոնք բառ առ բառ կ'ընթանան Օրադրութեան հետ, ոճի աննշան փոփոխութեամբ միայն»:*

Օրադրութեան նպատակն էր հաւաքել նիւթեր ժամանակակից Հայոց պատմութիւն մը գրելու, իբրեւ չարունակութիւն Առաքել Դաւրիժեցւոյ Պատմութեան: Արդէն 1666ին իր վախճան էր գրել «պՊատմութիւնս որ ինչ նարդեննիս ի Հայումս գործեցան», բայց կը սպասէր — ժամանակակիցներու ծաղրանքէն գերծ մնալու համար — որ բարձրագոյն անձնաւորութենէ մը հրաման հասնէր իրեն առ այս: Թէ այսպիսի յանձնարարութիւն ո՞վ եղաւ իրեն բարձրաստիճան անձէ մը, չգիտեմ, բայց ինձ կը թուի թէ Տարեգրական

---

[15] *Թորգոմեան, 718, ծան.: Հմմտ. այս մասին բնագրական Շ ո ղ ա կ ա թ, էջ 49—52:*

պատմութիւնը այլ ծրագրուած աշխատու-
թիւնն էր: Աբրահամ Զէլէպիի Աւետարանին
Յիշատակարանին մէջ կը գրէ.

Յայս պատրուակեան յաշխարհ
  ցանկացայ յիշատակ անուան.
Թէպէտ սոսկաբեր եմ հանուրցդ,
  այլ ակն իմ ի վեր ամբարձան.
Ունէի եւ ըղձալի
  ըստ երկրորդ հասոյն յարմարման.
Մինն պատմութիւնս նարդևնիս
  ի Հայուսմս պոր լինչ գործեցան.
Տեսի զի աստկանք են
  անցեալ իրք եւ քամահական
Որպէս ոմն որ զվաստաչուէրս
  անդոանէ յոյժ եպերական.
Ասէի թողի եւ գայն
  թէ լեալ ի վնհէցն հրաման.
Ապա թէ գրեմք եւ գայն՝
  զի չլինիցիմք մեք պարտաւական...
Թէ Աստուած լեալ ինձ հաչս
  առնելոյ տեսլեան իւր արժան.
Ժրաեմ չթողուլ կարօտ,
  յաջողէ գայնս ի յաւարտման:

Երեմիայի այս կրկին երկերը՝ Օրագրու-
թիւնն եւ Տարեգրական պատմութիւնը կը
պահուին ժրախտատրար մինչեւ օրս անոխակ:

Տարեգրական պատմութեան ինքնագիրը
ձեռագիրը կը պահուի Վենետիկ, Մխիթա-

լեան Մատենադարանի մէջ, թ. 509[16]. «ամբողջ գիրքը բաղկացած է միջադիր 255 թղթերէ: Գրութիւնը այնքան գեղեցիկ չէ· ունի քանի մը պատարկ էջեր[17]»:

Գրութեանս Ա. եւ Գ. մասերէն քաղուածները տուած է Հ. Ս. Երեմեան, Բազմավէպ, 1902, էջ 368—369, 473—479· համմտ. նաեւ Թորգոմեանի յառաջաբանութիւնները Հ. Յ. Թորոսեանի հաղորդութեամբ:

*

Պատմական բաւիղ իւրոյ ժամանակին, յօրինեալ յամի 1682: Կը յիշէ պայս Նշանեան Սրբազան իւր հին ցուցակին մէջ[18]. կը պահուի նոյնին մէջ: «Այժմ վատահաբար կրնամ ըսել, կը գրէ հնձ Սրբազանը, թէ Պատմական բաւիղ իւրոյ ժամանակին Երեմիայի 1682ին էջմիածնին գրած ընդարձակ նամակն է (տե՛ս § 36, ժդ), որուն մէջ նկարագրուած է այդ օրերուն տեղի ունեցած կարեւոր դէպքերը: Մեր ձեռագիրներու ցուցակագրողը՝ Տիգրան Աւետեանեան ա՛յդպէս անուանած է այդ նամակը»:

Ուրիշ պատմական գրուածք մ'ալ կը յիշէ Տ. Վ. Պալեան[19]. «Պատմութիւն մ'իր ժամանակի անցքերուն վերաբերեալ. Հայերը (.....) ի պահք կը բռնեն. եւ իրենց քա-

---

[16] Բազմավէպ, 1923, էջ 76:

[17] Անդ, 1902, էջ 367:

[18] Թորգոմեան, 735:

[19] Բիւրակն, 1897, էջ 612: Գրաքննութեան պատճառաւ բառերն այլափոխուած կ'երեւան:

հանանեըն թլփատելնուն համար քառասուն պահել կու տան»:

Պալեան դրուագքիս ձեռագիր օրինակը առած է 1885ին ի Յոպպէ Գերմանիոյ հիւպատոս Ս. Մուրատեանի քով:

9. Պատմութիւն նորոց նահատակաց: *«Գրած է առանձինն եւ ազգային նահատակաց Պատմութիւնները, թէ ի Յայսմաւուրց եւ թէ յայլ գրոց, այլ եւ ի լոյս եւ ի տեսոյ քաղեալ եւ հաւաքեալ»*[20]: *Այս քաղուածոյ աշխատութիւնը ի գլուխ հանած է Երեմիա 1686ին «յորժամ յայց ել կողմանցս (այս ինքն յանապատն Կուսանաց ի Կարբի), եւ նուխրեաց կուսանացն զգրուած իւր Պատմութիւն նորոց նահատակաց*[21]»: *Հոս ի մէջ այլոց կը գրէ Երեմիա ոտանաւոր հատով.*

Երեմիայի այս գրուատ
Սրբուհեաց անձանց ընծայեալ,
Որ յաշխարհն Արարատեան
մերձ ի գիւղ Կարբոյ մեր տեսեալ.
Բակերտին (միշտ) հաճեցեալք
եւ աշխարհատեացք են եղեալ,
Հոգեկեցոյց հաւատովք
եւ յուսով ի վանքս ժողովեալ.
Ի եւ Անապատ անուամբ,
ուր յաղօթս միաբան կանխեալ,
Արքայութեան Տեառն յուսով
երկնաւոր կենացն ակնարկեալ...:

---

[20] Ալիշան՝ Հայապատում, Ա., § 133:
[21] Նոյն՝ Այրարատ, էջ 180. համմտ. եւ 174:

Ինձ կը թուի թէ այս պրուքիւնը կ՚ակնարկէ Երեմիա, երբ կը գրէ Սաամպօլոյ պատմութեան մէջ (էջ 51).

Համալ մատալըն Գրիգոր
նահատակըն զարմանապան,
Զնեղրդողութիւնս թէ կամիս՝
ի գրելս լինիս խընդման:

Զունիմ հնարաւորութիւն ատուգելու, թէ Նոր նահատակներու պատմութեան մէջ հիւսուա՞ծ է նաեւ Համալ Գրիգորի ներքոպրուքիւնը:

Զեռագիր՝ Վենետիկի Մխիթ. Մատ. թ. 509 [22]:

10. Վիպասանութիւն յԱպրո Զէյէպի:

Երեմիա, որ Աբրահամ Չէյէպիի ընտրհաց արժանացած՝ խառնուած էր անոր որդւոց թուին մէջ, կ՚երթէ հոս իւր Մեկենասի վեանքէն դրուագներ: Ե. հատորը, դրուած 1672ին՝ Չէյէպիի մանաւոր յանձնարարութեամբ, կ՚ողբայ կրեակի առումը Թուրքերէն (1668):

Գրութիւնս տեսայ 1930 Դեկտեմբերին ի Մլինիէն Ludwig Rosenthal *գրավաճառէն քով, եւ ցուցակագրեցի հապճեպ: Կարեւոր կը համարիմ պնել հոս ցուցակագրութիւնս ամրողջութեամբ:*

Թուղթ՝ 144: Մեծութիւն՝ 19 × 14 հմ.:

---

[22] *Համմ. Բազմավէպ*, 1923, էջ 76:

Նիւթ՝ մազաղաթ: Գիր՝ նոտր: Կազմ՝ կաշի: Հանգամանք՝ լաւ: Կիսախորաններ՝ Լուսանցապարդեր, Զարդապերեր, բազմազոյն ոսկեխառն: Կարմրագրեր՝ յաճախ: Դասարկ թղթեր՝ 1—4, 7բ—8բ: Տեղի՝ Կ. Պոլիս. ժամանակ 1666—1672: Գրիչ՝ հեղինակը: Ստացիչ՝ Աբրահամ Զէլէպի: Հաւանօրէն Ապերոյեանց Մատենադարանէն ելած. ի Պարիս հնավաճառներու քով ձեռք բերուած. այժմ L. Rosenthal *դրավաճառի քով ի վաճառ հանուած 550 մարքի* [23]:

Սկիզբը պեռեղուած է Ա.—Ե. հատորներու բովանդակութիւնն այսպէս.

«*Այս ինչ պրեալ կայ ի գիրքս որ ի Հինգերորդ հատոր որոշեալ:*

Առաջին հատոր *աստեղծագործութեան արարչին գէքս. եւ Յիսուսի վրկագործութեան ընտրելովք գրագրում արս պատուեալս ըստ տարերաց, ըստ լուսաւորացն ընթացից, ըստ անկականաց բնութեանց, ըստ ծաղկանց, ... հանդիսմունք բարւոյ առ բարիս. անուանակրութիւն պայազատութեան Զէլէպոյն, յորմէ լեալն որդի սեպհական աշխարհ նոցա եւ զեկացն զանազան գրուատութեամբ գրարուցն ազգարարութեամբ որդովք գալուստ յայսր զառ ի մեզ սիրոյն աւարտմամբ:*

Երկրորդ հատորիս. *Ի ժամանակս սուրբեան Իպրահիմի առին զկիրիս. վասյայն Տէլի*

---

[23] *Հմմտ.* L. Rosenthals Antiquariatskatalog, Nr. 167, *թ.* 12:

Հիւսէին անդ երթալ զաբխտան: Աբրահամ Զէլէպի ընդ նմա երթայ ի վաճառականութիւն՝ ականատես լեալ աւերածոյն աչխարհին քրիստոնէից կոտորելոցն եւ գերելոցն եւ բեկելոց սրբատեղեաց եւ ծախելոց: Որ եւ ի ցաւակցութիւն բազմաց յոլով չնորհս առնէ խընդրողաց եւ ուխտաց յամելնորա անդը: Ի վէրջին լինելն Փէօփրուլիի ի նուաճումն զօրաց եւ ի կոտորումն պարոնաց եւ պէկլէրպէկաց. յոլովից մինչ եւ ասան զՏէլի Հուսէին վաչան: կալան եւ զՁէլէպին. խրեցին զբամս. անուանի զոլոյն չկամեցաւ մնալ ի Պէլիկրատ. պայ աստ ընտանեօք ՌՃԺ թվականիս Հայոց: Սէրն առ մեզ: Որոցն պայազատաց վխտմունք: Երթալն ի Մօռայ ընդ քէհեայի վաչային իւրոյ: Մահ վոքրիկ զաւակ իւրում աստանօր: Ողբ ոչնալս առաքեալ սիուխտականաւ նմա: Յետ գառնալն առ այսր: Առաջնայն զՎէնետարանն որոյ եւ խնդրէ զյիչատակարանն: Յորժամ նոնս զյարմարութեան եւ զծայրագոյնն որոնէր ըստ այլազգացն պէսպէս չնորհաց վարթամութեանց: Փոքր իմ ցուցեալ զինեւ եւ գանկարդութիւն տղիս, յորս վերջացեալ ուսմունք՝ վերջացան եւ առնուանիք, ուր եւ կան ցրուեալ. եւ եւս ի քաղաքս անոպայք: Զընդմեղհասեալ չուառութիւնք պէսպէս վորձանօք եւ հրկիզութեամբն, անընդունակութեամբ եւ մերս աստցուած ուսմանց ինչ սուղեցաւ: Գոն եւ հրա-

կիզուքեանց վկայմունք զոր յետոյ այնպէս կատարեցաւ:

Երրորդ հատոր՝ *զՀրկիզմանէն: Հայոց սուրբ Նիկողայոս եւ սուրբ Սարգիս եկեղեցիք այրեալ. զառնուլն զտեղիան սուրբ Սարգսեցիք ոչ կամեցան տալ նմա. ոչ կամեցան եւ զչինուին. առանց հրամանի չինուածոցն համարձակեալք վտանքութեամբ եւ անհամեմատութեամբ: Շինեցաւ եւ եկեղեցին սուրբ Նիկողայոսի ընչիւք Զէլէպոյն: Լուեալ Զէլէպոյն որ էր անդր ի Մօտա երբ եկեալ յետուիկն՝ զրեալ իմ առ նա ծանուցանելով զկուքիւն. զարձ ատար զրոյ մեր եթէ լուռ զուարթեալ է եւ յիրաւի զի չէ հաստատուքեամբ: Մահն Քեօխրուլիի յետուիկն, որոյ որդին նստեալ վէզիր. զառնոյ զոյ Թաղաւորան յիսամամօլ յաւուր զատիկ կիրակիի Ռձին. Թվինս. քակէ զնորաչէն եկեղեցիան, փոքր ցուցեալ զապէտն: Յիմարութիւն առանց բանտարկելոց. վչտացուցեալ Հայք զՀրկիզին. բանն եհաս առ Թաղաւորն. ապանեալ զՄէյմարն, ազատեալ զբանտարգեալսն: Զթաղծանս մեր այլով. զգաւիլն Զէլէպոյն. զմխիթարականն առակօք. զընդունելի զոն աւարտմամբ ի վտառս Աստուծոյ:*

Չորրորդ հատոր: *Ըստ աւերմանն Երուսաղէմի առակաւուք զդերութիւնան ի Բաբելոն, առեալ ի Սաղմոսացն Դաւթի ազբանք ի նոյն առնութիւն ի քանզումն տաճարին եւ Եկեղեցեացն զմեր ժամանակօք:*

Հինգերորդ հատորս: *Բովանդակ զողբս Երեմիայի մարգարէի որ էր ըստ քառից ալփապէթիցն Երրայեցւոց բարբառոյն. որ ի խնդրոյ Զէլէպոյն աստ ոտիւք տաղաչափեալ առ ի յիշատակութիւն սուրբ մարգարէին եւ ի թախծանս ականատեսութեան կղզոյն Կրիտեայ եւ վասն Եկեղեցեացն աւերածոյն. ի վտառս Աստուծոյ եւ ի սէր նորա: Ժառեմ մաղթանօք ի ձէնջ ներել որ առ այսր եւ առ Աստուած սխալանաց մեղապարտիս. պի առատաբաշխեն զմեր եւ զձեր պարտս չնորհեալ քաւեսցէ ամէն: Որ եւ յիշատակարանք:*

Ա. *Պատճէն բանիս յիշատակի յարճանական*
Սիրոյ էին զեղման չնորհին պարզեւական
Նախ Յիսուսի աստուածորդոյն հօր յիսուքեան
Եւ սուրբ հոգոյն ճշմարտութեան մի յէութեան...

վ. *Այլ ասացից զպատճառ նորուն այսր գրստեան.*
Եւ առ ձեռին գհետակայն յարդարական:

Ընդ ամէնն 400 երկտող, ուր կը պատմուի Ապրոյեան տոհմին ծագումը:

Բ. *Ի ժամանակս Թագաւորին Իպրահիմ խան*
Որ 'ւ եռակ թվականն որ հայկազան
Զոր յայլ տեղոջ ունիմք սակս նոյն պատմութեան
Որ գժտութիւն եմուտ ի Ծռանկս ընդ Թուրքաստան...

վ. Զի թէ կամի ոք պհրակլիզմանն վերծանեալ
Զոր ինչ պրեցի տեսողաբար անդ յարմա-
րեալ:

Երկտողք՝ 400—700:

Գ. Հազար հարիւր եւ իննևկի Հայոց թվա-
կան
Որ մեծ կըրակն եղեւ ի չէնս Բուզանդիան.
Զկոծ եւ պիլիշտ եկայ բնակաց ազգաց
համայն.
Եւ ըզվընասըն քաղաքիս անվիճարկան:...

վ. Եւ ըստ ոճին զոր Զէլէպոյս մէյտ պա-
հանջեալ,
Պատմողաբար ըզդրանք ի չարս մեր յար-
մարեալ.
Համարեցայ Քրիստոս Աստուած զոր ա-
րարեալ
Զմեղանըս մեր եւ ըզմերոյս լեցի քաւեալ:

Երկտողք՝ 701—1116:

Դ. Հատոր վանկաքանակեալ ի մնացորդաց հակիրճաւէպ տամբք. պաւերումն Երուսաղէմի տաճարին ընդ դերելոցն եւ ի Սաղմոսացն Դաւթի ողբանք սակաւուք:

Արդ յիշեցուք ի սոյն ոճ ըստ պիտման
տոհմին յակոբեան.
զԵրուսաղէմ քաղաքին Յուդայի ցեղն Իս-
րայելեան.

Ուր Դաւիթ նստեալ յաթոռ մարգարէ ի
պահս արքունեան,
Եւ պհեաք եւ արքայք ընակիք, բայց ոմանք
որք խոտորեցան...

վ. Սրբոյ եւ մեծի անուան — յաւիտեանս լի-
ցուք խոստովան.
Եւ պարծեսցուք յօրհնութիւնս գոհու-
թեամբ ի յամենայն ժամ:

Երկտողք՝ 1—100:

Նախերգանապէս յառաջաբանութիւն:

Այս է ողբերգանք ողբոց ըստ հրէից
ալփաբէթից.
Քառակ ճառուք արտաղրեալ, լալով եւ
կոծով վշտալից...

Իղձք մաղթանաց.

Օգնեա՛ հոգիդ սուրբ աստուած բանիս մեր
որ կամք փափաքեալ...

Ե. Հատորս միանգամայն զողբս սրբոյ մարգարէին Երեմիայի. հոգոյն սրբոյ չնորհօք տաղաչափեալ Դ ճառուք, զոր եւ ինչ բնաբանն է. յեղանակն ես եմ կորուսելոյ բաղդատարար անձինս թշուառելոյ: Խնդրեմ յիշել ի Քրիստոս: —

Զկարդ միայնակ մընաց
մեծ քաղաքս բազմախմբական.
Եղեւ իբր դկին այրի,
որ չիցէ տէր եւ օգնական...

վ· Աստուած Յիսուս պատրաստեա՛
բարիօք մեզ ժամն զայն,
Զի քեզ պատանիցիմք հաճոյ,
եւ ընդ քեզ լիցիմք յաւիտեան:

Տունք՝ 190 *եւ Յիշատակարան:*

Ասացեալ ճառս առ սակի աւարտման սոյն գրոց *ընդ որս եւ ի Հաֆխղէն ցուցեալ ժամանս տունս պատուականօրէնէն, յորս եւ անհաճ լեալ ազգիս մերոյ եւ ուսումնասիրաց ոամիկք· զորոց եւ պանդատօրէն բանք···:*

Պատճառ այսմ գրոցս որ յանհաս սիրոյն Աստուծոյ հրմնարկեալ եւ ի նոյն իսկ աւարտեցաք··· (վերջաբանական — հատուկ բանք· 30 թուղթ)· ուր կարեւոր ակնարկութիւններ կ'ընէ ժամանակակից հայ կեանքի մասին:

վ· Եւ այս վաստակ մատանցս եղկելի ձեզ ի վայելս յաւէտ եղիցի· որում եւ զծախսութիւնս աւարտումն եղեւ ի թվիս· ՌՃԻ մխակի (1672)· եւ յամսոյ մարտի Հոմայականի···»:

Սորին լուսանցքներու վրայ կը տեսնուին Հաֆխղեան քառեակներ կարմրագիր հայատառ-պարսկերէն:

11· Կոնդակ Ս· Կարապետ Եկեղեցւոյ ի Կրետէ կղզւոջ: 1669 *Աևպտ· 6ին, Քէօխրիլի Ահմէտ մեծ վեզիրը, յետ չորեքամեայ պատերազմաց նուաճեց Կրետէի Գանտիա քաղաքը: Քրիստոնէական եկեղեցիները վերածուեցան*

մղկլթի: Երկու եկեղեցի միայն չնորհուեցաւ քրիստոնէից, մին Յունաց, զոր Պանայոտաի դնեց Յոյներու համար, եւ երկրորդը Հայոց, զոր Սալթօ Չէլէպի, հայ վաճառականը 1400 տարանդի դնեց Հայոց համար (Hammer, III, էջ 634): Եկեղեցին օծուեցաւ յանուն սուրբ կարապետի: Այս առթիւ կը զրէ Երեմիա զրուխնա իբրեւ Յիշատակարան–կոնդակ եկեղեցւոյն, պատմելով ողբախառն գանութեայի առումն եւ «վասն աղէտից բնակչաց կղզւոյն»:

Բովանդակութիւնը այսպէս կը ներկայացնէ հեղինակը (Թղ. 1ա—3ա).

«Այս ինչ կայ գրեալ ի գիրքս:

Նախ նախերգանապէս զվշտակրութիւն նախնի եղելոց ազգիս մեր եւ զներգեւանկելոցս կարճառօտեալ որ ի բռնակալաց բազում ազգաց:

Բ. Յորում գտանցեալ ժամանակի գտաւոմն իշխան Աբրահամ անուն...

Գ. Պատճառ պատերազմի եւ առման նոյն կրիտէս կղզոյն՝ սկզբնաւորեալ եւ մինչեւ ցՓեօփրուվի համառօտիւ անցեալ:

Դ. Վիպմունք վասն Փեօփրուվիի եւ վասն որդոյ նորա բարեբախտապէս վէզիրութեան եւ վասն Մաճարացն մարտի առ նոքօք:

Ե. Վասն երթալոյ որդոյն Փէօփրիվիի Ահմէտ վէզիրիս ի Կրիտա. եւ չորեք ամօք բազմ եղեալ առնէ զնա. Ռաժիը թվին Հայոց:

Զ· Ողբասարաս բանք սակաւուք վասն աղէտից անցից բնակչաց կղզոյն եւ նարդենիս:

Է· Բանք անցից նեղութեանց որ յիշխանութիւնս Տաճկաց զգլխաւոր պատահեալն:

Ը· Զմեր ազգիս գլուխ կոչեցեալոցն խռովութեանց պատճառան· բազումք ի նոցանէ պատուհասին յարդար դատաստանէն Աստուծոյ ի խրատ մեզ:*

Թ· Շարեալ եւ զբարեբարութիւն Աբրահամ իշխանին որ էրն ի Կիլիա եւ ի յառնուլն Տաճկաց զԳանտիա թէ որպէս էառ եկեղեցի մի Հայոց· զոն բանք հանճարոյ առ այս:

Ժ· Գոն եւ օրինակաւոր բանք ի խրատութիւն եւ ի մխիթարութիւն սոյն իրի զի-սլեցոյ:

ԺԱ· Շարժէ աստուած զնուաստութիւնս մեր ի չարագործութիւն բանիս՝ յուզարկեալ անդր ի Կիլիա:

ԺԲ· Մաղթանք եւ յիշատակութիւն իրը կոնդակի յիշատակատեառն եւ համայնից սակի աւարտմամբ ի փառս Աստուծոյ:

Բ· զիրք· զովաստանականք առ սակի Կաթուղիկէ Եկեղեցւոյ»:

Բովանդակութենէն յառաջ կը բերեմ·

«Ա· Անճառ եւ բաղմազեղ մարդասիրութեան սպենիտին Աստուծոյ հօր: Որում

---

* *Այս գլխէն ընդարձակ հատուած մը տե՛ս Հ· Գ· Գալէմքեարեան, կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսներու· Վիեննա* 1915, *էջ* 70—74:

բարերար կամաց նորա նախ զեղուն հաւատով վաստակութիւնս մատուսցուք... Արդարեւ բանս է առաջիկայ՝ վասն որոյ եւ կամիմ սկզբնաւորել զառնելն Տաճկաց զկղզիս Կրիտէս եւ ապա զԳաստրօ կոչեցեալ քաղաք եւ վասն առնելոյ ազգիս Հայոց զեկեղեցի որ յանուն Ս. Կարապետի օծաւ» (Թղ. 9ա)։

Աբրահամ Զէլէպիի մասին կը գրէ. «զորոյ պատկանօրէն պահար բանի՝ առ արուեստեան իւրում ազգի՝ յատուկ մատեանս չարաչրեցի յաւէտ յիշատակի՝ յազգաց յազգս ընդ նարդեանս եւ որ ապառնի. ընդ նմին եւ տաղաչափեալ զողբերգեալն Երեմիայ մարգարէի որ յաղագս աւերածին Երուսաղէմի. ընդ ամին եւ արտատանեալ զպատճառ չինուեցեան Իստամպօլու եկեղեցեացն որք երբեմն հրակիզեալք էին՝ զորոց զսուրբ Նիկողայոս եկեղեցին յատուկ ի սորին ընչից չինեցաւ. եւ... զչինեալսն եկեալ կործանեաց՝ յատուցին ամի վէզիրութեան իւրոյ որպէս կարմնջեցոյ... Եւ թէ կամ լիցի քեզ առնուլ զճաշակ պատճառի՝ զիտ ի մերում Դպրարանի, զորոյ մխայն օրինակն զոր առացի կայ առ Պարոն Զէլէպին զոր ընծայեցաքն աղերս ի պարզեւաց սուրբ հոգոյն» (Թղ. 8բ)։

Աբրահամ Զէլէպի, որ Կրէտէի առման ժամանակ կը գտնուէր Տաճկաց բանակին մէջ, կը խնդրէ վէզիրէն Հայոց համար — յատկապէս բանակին մէջ գործող հայ վաճառականներու եւ գործաւորներու համար

զրաւուած Եկեղեցիներէն մին, եւ կ՚առնէ։ «Եւ յետ այս քան բերկրանաց Պարոն Աբրահամու առաքեաց անդէն մեզ զիրս որպէս եւ յամենայն ժամու եւ զայս աւետիս արդ ժամանեցոյց յունկն մեր ըստ յուսոյ իմ եթէ Որդեակ իմ աղօթիւք քովք Եկեղեցի մի ստացայ ի սոյն պանդխտութեան ի քաղաքիս Գասարօ» (թղ· 41 ա)։ Այս առթիւ երեմիա կ՚ոդեւորուի եւ կ՚երդէ զրուանն կաթողիկէ Ս· Եկեղեցւոյ· զրելով ի սկզբան պատմական մասն Եկեղեցւոյն առումին. «եւ զայս նախերդարար որպէս պատմաւանութեամբ զպատճառան ՊՍՅՍԶ արարի» (44 բ)։ ՊՍՅՍԶ զրութեան թուականն է եւ կը համապատասխանէ վրկչական 1659 թուին, որ ճիշդ չէ, պէտք է կարդալ թերեւս ՊԽՅԵՍԶ, այն է 1670։ Բ· մասը զրուած է 1670ին, տե՛ս վարը։

ԺԲ· «Եւ արդ զայս եւս կարի թախանձական բանիւ աղաչեմ... զի զայս Կոնդակ յիշատակի անմոռաց առաջի աստուածասիրութեան ձերում յիշեցէք· եւ ի համախմբել ոճնասէր ժողովրդեանն ի ոճնատէրունականաց եւ առաւարաց անդր [ի Կրեաէ] քնակելոց եւ պանդխտասէս հանդիպողաց կրկնակի աղերսամամբ հայցեմ զի ընթերցջիք ի լուր ժողովոյն... Յիշեացջիք ի Քրիստոս Աստուածն ամենակալ զվերոյ յիշեցեալ զպատճառ զիւտի եւ առողի եւ ստացողի սուրբ Եկեղեցոյս Մկրտչի որդոյն Աստուծոյ, զնապելի եւ զաղնուական այրն զուէլի՝ զուչինն

խորհրդով եւ զներհուն հանճարով զիշխանն մեր առաւաճառէր զպարոն Աբրահամ Զէլէպին առ ժամանակաւս համբաւական. եւ զպապն զմահտեսի Ալփիար կոչական, եւ զբարեպաշտ եւ զքրիստոսասէր հայրն իւր զմահտեսի Մուրատխան. եւ զբազմահամեստ մայրն իւր զԵահրիտան. եւ զքրիստոսազգեստ եւ զյոքնազգաստ զամուսինն իւր զԿիւլլհան, հանդերձ արեանառուս ազգօք եւ նախնեօք սոցա որ առ Ք՛րիստոս կան հանգուցեալք: Մաղթեցէք եւ վասն երկու որդւոց նորա ընդ իւր եւ տիկնոջն երկայն աւուրբք մնալ, այս ինքն Սարգիս եւ Մատթէոս Զէլէպիքն պարոնորդիք...: Յիշեցէք ի Ք՛րիստոս զեպիսկոպոսն զտէր Սիմէոնն Մշեցի, որ գնացեալ էր ի Կիրիտ եւսակ ամօք վասն այսր եղեալ պանդխտեալ քրիստոնէից առ ի հովուապետութիւն նոցա: Յիշեցէք ի Ք՛րիստոս եւ զիսամպօլցի զտէր Յակոբ քահանայն որ ամաւ միով յառաջ երթեալ անդր եւ սոյն մխիթարութեան հանդիպեալ եւ սոյն խնդութեան արժանացաւ: Յիշեցէք ի Ք՛րիստոս եւ զամենայն ուխտ եկեղեցոյս զհանդիպեալ վաճառականն եւ զդործաւորս արհեստաւորացդ, եւ զքարակիրս եւ զնաճարս որք կային ի բանակին: ...Յիշեցէք ի Ք՛րիստոս հուսկ յետոյ եւ զԵրեմիաս ծառայ սրբարանիս՝ զրանիցս բովանդակող, որ ի պատճառս Պարոն Աբրահամու զայս ի լեզիս եւ ի սիրտս ձեր քաղցրացուցի առ ի յօգուտ կենդանեացդ եւ

ննջեցելոց անջինջ կտակաւ ի վառս Աստուածոյ: Եւ վասն Աստուածոյ եւ առ իմս ժառելոյ յիշեցէք եւ ի Քրիստոս զմարմնաւոր ծնօղն մեր զտէր Մարտիրոս քահանայն. եւ զառ հոգեկանին զտէր Յովաննէս քահանայն: Եւ եւս զառաջնոյն մեր յիսուսեանց՝ ի մօր ազգառուէ զպատն եւ ծնօղ եւս հոգեպէս զմահաւելի Ամբակումն, որք բազում երկասիրութեամբ երախտաւորեցան ի վերոյ մանկահասակ տկար տհասութեան մերում տքնեցուցանել ի մարզարանս գրոց մակացութեան. որ վասն սերա սիրոյ եւ ազօթից նոցա տէրն աերանց՝ առատաձիրս չնորհեաց... Դարձեալ եւ յիշեցէք Պարոն Աբրահամ Զէլէպին եւ վասն իմս անարժանութեան որ նորուն բարեխրութեան՝ տէր ցուցեալ ընտանեցոյց եւ զայս եւս արձան կանգնեաց ի ծոլուս Ովկիանեա, որ եւ յորջորջեալ կոչի Գանտիա՝ զեկեղեցիս անապատ արիւնաստրաս անչինչատէս: ... Եւ յայն առկի զարձեալ յոր հանդերձեալ եմ ի այն չարաղաղութեան կոնդակիս յիշատակի՝ ուել բանս յարմարական երդոյ՝ ձայնի երաժըշտականի՝ ըստ հոմերական տաղաչափի: Արդ զթութեամբ բարձրելոյն Յիսուսի եւ զառաջնոյ մտաց իմոց բացից եւ զուք զունկն արտի ձերոյ կալարուք առ իս զի հրաշացին քաղցրացին բանքս այսոքիկ յաւկանջս եւ ի սիրտս ձեր՝ որ ի զովութիւն ծնօղի մերոյ առ երջանիկ մայրս մեր առաքեկեղեցոյ՝ եղեալ առաջի նորա զծաղիկս

նոյնպոլրոջ բանից երևնաւորեալս եւ պունդպոյն վերձեալս երանգաւորեալս...» (Թղ. 46 բ—50 բ):

Երկրորդ գիրքս *որոյ ցանկն բացատրէ պղեսպէս մխան ԼԳ ճառուք եւ ԴՃՁԲ* (482) *տամբք երկս գոլատանականս առ ի կաթուղիկէ Եկեղեցի մայրս մեր սուրբ: Գանձի պատնամ է. զոր եւ եղանակ կամիցիս վերծանել...* (Թղ. 51 ա):

Կը յաջորդեն երգք Ա—ԼԳ (Թղ. 52 ա—83 ա). *կը նշանակեմ հոս քանի մը երգերու սկզբնատառութիւնները մխայն.*

Ա. *Երկին կազմել նոր արարչական*
եւ քան զերկինս հրաշագործական.
Ուր անմատոյց խորանն անահման
անեղական գահոյք սէրուբէեան...
Բ. *Ի գրախտն յԱդէն զերծմանական...*
Գ. *Եկեղեցիս յոր նոյեան տապան...*
Ը. *Նոր տապանակ ըստ Իսրայէլին...*
ԺԱ. *Մեծապայծառ վառօք զարդարեալ*
Եկեղեցիս եւ հրաշագործեալ...
ԺԶ. *Առակաւոր բանին կատարեալ...*
Ի. *Իմանալի ձայնիս նուագս առեալ...*
ԻԲ. *Երկիցս երկինք այսօր անուանեալ...*
ԻԳ. *Երկնից վերոյն այսօր յարուցեալ...*
ԻԸ. *Ինդա՛ պժխոյ սուրբ ժողովարան*[24]...
ԽԹ. *Քեզ աւետիս որդիք Սիովնի...*

---

[24] Կը յիշուին հոս Աբրահամ Զէյթալի եւ երկունները:

ԼԲ[1]. Նորազուարճ ցնծայ բերկրեալ
անապական կոյս դու դովեալ...
ԼԲ[2]. Երգ զարմանալն բարեկերտի խոր-
հուրդ եղեր...
ԼԲ[4]. Տեսիք զհարսըս զարդարեալ
վեսայն անմահ առ ինքն եկեալ...

Վերջ՝ Գրեցաւ եւ չարաչրեցաւ բանս Կոն-
դակի պատմողաբար եւ դովաստանական եր-
դով եկեղեցոյս սուրբ Կարապետի որ ի կղզին
Կրիաեա Գանձիա կոչեցելոյ ի քաղաքին Գաս-
պիս: Թվին Հայոց ՌՃԺԹ, ի մարտի ամսոյ
մէկ օրիզն արարեալ եւ յապրիլի ամսոյ
յերեքն աւարտեալ Աստուծով որ էր յաւուր
Զատիկ կերարկէի յերկրորդ ժամու՝ հասու-
ցեալ նաւացն որ երթային ի Գանձիա. ձե-
ռամբ մեղսամած Երեմիայի, սոյն պատմագրի
եւ երգողի եւ նօտարի, ի քաղաքս Կոստան-
դնուպօլսի. ի վաստս Աստուծոյ. ամէն (թղ·
80 բ):

Կը յաջորդէ երբեւ ԼԳ. երգ.

Հազար հարիւր Հայոց թվական.
եւ ԺԹ թիւ յաւելեալ.
Ապրիլ ամսոյ յերկան ղէպի,
յաւուր զատկի զոյս աւարտեալ:
Զի երեք նաւ պատրաստական,
որ ի կերիա երթալ չտապեալ.
Վազվազեցի հասի նոցա.
ուր Զէյէպան արքն հետեւեալ:

Ասի առէք զայս լրբը յաւանդ.
աղերս իմ է լերուք խնամեալ.
ՅԱստուած ՝ւ ձեզ առնեմ յանձին.
ամբողջ ւ՝ անվտրճ լերուք պահեալ:
Ընդ ձեզ տարէք զայս ի Կրետէս.
ի Գանտիա քաղաք մուծեալ.
Առ այն ամաւ զաւեալն Տաճկաց.
այն որ Գաստրօ կլայ կոչեալ:
Պատրաստապէս եւ զղուշութեամբ
զամանաթս իմ տեառն հասուցեալ.
Պարոն Աբրահամ չէլէպու
յիմմէ յոգւոյ զայս ընծայեալ:
Զունիմ գիր մի թուղթ մի զբրած.
նամակ բանից իր ինչ ազրեալ.
Կամ չկարեմ տալ ձեզ պատուէր,
զի երկնչիմ թէ վոխատրեալ:
Ըստ պատահման բերմանց ազգմանց,
կամ ներհակաց բանն այլայլեալ.
Կամ յանպատեհ ժամու խօսիլ.
զանուշութիւն ի զառն զարձեալ:
Կամ մոռացումն բանի զոլ ցձեզ.
բաս յիշողութեանց զոր չունեցեալ:
Արդ սա լիով խմացումն է.
անտրտունջ զպատճէն մեկնեալ:
Սա որ ի ձեռն նորուն հասցէ,
զգաստապարէն բուռն հարեալ.
Սա ի համբոյր աչին տախտի,
տէտ եւ տէտ չրթամածեալ...

Սա ինձ օգնօղ խօսակցելովը,
զուլջոյնս սիրոյ առ այն մարթեալ·
Սա անմիջոց միջնորդաբար,
զսիրալրականն կուռ ընծայեալ···:

Ձեռագիրը (19,4 × 14·3 *սմ·*) *կարմրագիր, տեղ տեղ ոսկեգիր սկզբնատառերով՝ գրուած է նոտրագիր եւ է այժմ անդհակառնութիւն Պր· Յովհ· Զաւրեանի ի Պարիս: Պր· Զաւրեան թոյլ տուաւ ինձ աղնուօրէն ուսումնասիրել զայն* (4 *Փետր·* 1931)· *որուն կը յայտնեմ այս առթիւ շնորհակալութիւնս:*

12· Յիշատակարան Աւետարանիին Աբրահամ Զէյէպոյ: *Աբրահամ* (*Ապրօ*) *Զէյէպի* 1663*ին կը տառնոյ մագաղաթեայ ընտիր Աւետարան մը գրուած հրամանաւ Յովհաննէս արքայեղբօր ի Գոնիա ի ձեռն Թորոս գրչի* 1263*ին եւ մանրանկարուած «յայլեւայլ գրչաց», որոնց թուին մէջ է Կատանդին նկարիչ: Կը խնդրէ Ստացիչը Երեմիայէն, որ կցէ ձեռագրին Յիշատակարան մը· Երեմիա սիրով յանձն կ'առնէ անմահացնել Ապրոյեան գերդաստանի յիշատակը:*

Հ· Գ· Գալէմքեարեան, որ տեսած է Ձեռագրիս Ապրոյեանց քով, այսպէս կը ցանկէ Երեմիայի Յիշատակարանին բաժինը·

Թղ· 320 բ· «Ի Յիշատակարան գրոցս: Ասացուածք յարարչութիւն Աստուծոյ եւ յաղագս բնութեանս մերմէ երանորոգութեան: Եւ զոր նախագիծ տանցն գեղեցիկ լմն բա-

ցաուրէ. բովանդակեալ լինի առ այս ինչ՝ պլուխ ե. ճառս ԺԷ. առնս ՌՃԽԵ:

Թղ. 321ա—322ա. ոտանաւոր չորս ա-ւետարանչաց վրայ. առնելոյ սկզբնատառերը կը հիւանն. ԱԻԵՏԱՐԱՆՍ Ի ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ:

Թղ. 322բ—324ա. Ոտանաւոր՝ Ա.—Ք սկզբնատառերով:

Թղ. 324բ—325բ. Զիւրաքանչիւր նախանական մերոյն ազինս համառօտել:

Պայծառացեալ սուրբ առաքեալքս որ ծաղեցան...
Պայծառ ամն յԱլփիար յիւրըն անվախան
Գայ անցանի ի Պէլիկրատ Մակեդոնեան:
Որպէս ծնանի ըստ Աստուծոյ գՄուրատխան.
Նա գԱբրահամ ըզՋէյթպէս որում այս բան:
Յորում թվակա՛ն է ՋԵՂԵԱԼ ՋԱՀԴ (1663)
ի հայկապան.
ԺԱՌԱՆԳԵԱԼ ԺԱՄ (1662) գՏեառըն պատուան ըմբռնական:
Նա գանցուցեալ գամենեքումբք ի նախանական.
Որ յայլ տեղւոջ գրեցաւ գործին իւր գովական...:

Սկզբնատառաք տանց՝ ՊԱՐՈՆ ԱԲՐԱՀԱՄ ՉԷԼԷՊՈՑՆ:

Թղ. 325բ—326բ. Ըստ կարգի յիշա-

*տակի առ նախանիան առացող դրոյս ըստ պո-
վուքեան պանձիս :*

*Ծաղկափըքիթ չքեղացեալ անուշ բուր-
մամբ...*

*Թղ· 326 բ—328 բ· Ոտանաւոր, ՍԱՐԳԸ-
ՍԻԻ Ե(Ւ) ՄԱՏԹԷՈՍԻԻ Ե(Ւ) ԱԶԳԱՅ ԱԶԳ
ԱՌ Ի ՅԻՇԱՏԱԿԻ ակրոնաւանաւերով· ուր
կ'ըսուի ի մէջ այլոց·*

*Ոգիաւէրն ըղմահուեսի հայրն Մուրատխան·
Զեղբայրն Պետրոս զպատն Ալփիար զար-
մատ սոցայն·
Ստեղ քորքն Աննայ ընդ Մարիամ զմայրն
Եահրիատն·
Երկնաթռիչ զձագունան զՍուսայ եւ զՄու-
րատխան·
Ի միասին սակս ընդ արդարսըն զրեցան··:*

*Թղ· 328 բ—339 ա· Ըստ քառից Ալեսա-
րանչայ տրամաբանեալ մեկնօրէն համեմա-
տութեամբ ի տեարս յիշատակի մաղթական
բանիւ, տուն առ տուն այլ լինն եղանակ ի
վառս Աստուծոյ·*

*Սուրբ մատենիս զերազանցեալ,
Ալեսաւորքս աստուածազնեալ···*

*Թղ· 339 ա· Յիշատակարան Երզողին·
առ՛ս Թորգոմեան, էջ 793—795:*

Ի կատարածին կայ Ղեւոնդ Վ· Փերզա-

լէմեանի յիշատակագրութիւնը. որուն համաձայն նա տեսած է Զեռապիրս 1879 ապր. 12ին ի Զմիւռնիա Ապրոյեան գերդաստանին մէջ «առ պարոն Մարգար Աստուածատուրեան աղնիւ պարմանին»:

Թէ ո՛ւր կը գտնուի այժմ թանկագին ձեռագիրս, չգիտեմ:

13. Կոնդակ յիշատակի նորոգման Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն Հայոց ի Փիլիպպուպոլիս (1677):

Կամենից՝ հայերէն խումբ մը գաղթականութեամբ կը հասնի Սեւ ծովու Բուլգարական եզերքը՝ ի Ղալաթիա եւ Սիզուպոլիս: Գաղթականներու թիւառ գրութեան ծանօթանալով Աբրահամ Զէլէպի յԱդրիանուպօլիս՝ կը փութայ հասցնել անոնց 400 ղուռուշ նպաստ: Սուլթանէն ալ կ'ելլէ հրաման, որ անոնց տուն եւ տեղ տրուի. կ'ամփոփուին անոնք Փիլիպէ քաղաքը: Որովհետեւ հոն հայերը սեպհական եկեղեցի չունէին, կը դիմեն Սուլթանին, որ չնորհէ իրենց տեղական Յունաց պատկանեալ եկեղեցիներէն մէկը. կը տտանան Ս. Գէորգ եկեղեցին: Աբրահամ Զէլէպի մտադրած էր ի յիշատակ իր ծնողաց, որոնք ի Փիլիպէ վախճանած էին, յանձն առնել նորոգութեան ծախքը: Բայց կը վախճանի Աբրահամ նոյն տարուոյն: Մատթէոս Զէլէպի, Ապրոյի որդին, որ բացակայ էր հօր մահուան օրը, վերադարձին կ'իրագործէ հօրը փափագը. 1636 ղուռուշ նուիրաբերելով կամե-

նկցցի պապթականներուն կը նորոգէ Եկեղեցին (1677)։ Այս առթիւ կը գրէ Երեմիա յաննան Աբրահամ Չէլէպիի՝ Կոնդակս կամ Եկեղեցւոյ նորոգութեան պատմութիւնը։

Գրուածքս, որ քաղուածարար ձանօթացուց Յ. Քիւրտեան[25], չունի յատուկ խորագիր։ Քիւրտեան արտագրած է զայն 1919ին ի Կ. Պոլիս Դուրեան Ղեւոնդ եպիսկոպոսի առ Ա. Ալպոյաճեան ուղարկած «Հին՝ ժէ. դարու նօտր դրչութեամբ կարմրագիր տետրակէ»[26]։ «Այդ տետրակը ամբողջութեամբ ընդօրինակեցի. եւ տետրակը Պր. Ալպոյաճեանի յանձնեցի... այդ տետրակը այժմ կորսուած կրնամ նկատել։ Այդ տետրակին պատրաստութեան մէկ մասը բնագիրն է... 1828ին համառօտագրեալ վիպասանութեան»։ Բնագրին երկրորդ գլուխն ալ կը նկարագրէ վերոյիշեալ Կոնդակը, որուն մէկ մասը մխայն, եւ այն քաղուածարար, հրատարակած է Քիւրտեան, խոստանալով լոյս ընծայել երկրորդ մասն ալ ամբողջութեամբ։

Կոնդակս չունի մանաւանդ խորագիրը, զոնէ Քիւրտեան չէ նշանակած. կը սկսի «Վատաբեալքս ի տանց, տարտղնեալք(ս) ի բնակութենանց...»։ Վերջաւորութիւնն է, ինչպէս կը հաղորդէ ինձ յարգելի բարեկամս. «Սպարեցաւ Կոնդակս յիշատակի պարոն

---

[25] Յ. Քիւրտեան՝ Նիւթեր Պուլկարահայոց պատմութեան համար. վաւերագրութիւն մը. Բազմավէպ, 1929, էջ 345—348։

[26] Թուղթ առ ինս 17 Յունուար 1933։

Աբրահամ Չէլէպւոյ՝ ժողովրդոյ Փիլիբբուբոլսոյ եկեղեցւոյ սրբոյն Գէորգայ պինաւորին Քրիստոսի ի Կ. Պոլիս, ընդ հովանեաւ եւսմատրան երանելւոյն սրբուհւոյ կուսին Մարիամու մօր Տեառն. ձեռամբ այնմ որ ծանօթացաւ վշտակցաբար ճառովս ընդ ժողովրդեանս վշտակրեալս եւ միչտ հոգեբաղձանօք, ի թուաբերութեանն ՌՃ եւ ի ԻԶ ամի (1677) հասանելոյ, յաւուր սրբոյ ծնանի Յաչելութեան Տեառն մեծի յուրբաթու աւարտեալ, ի հռոմականն ամսոյ ապրիլի յերեքտասանին ի վտառս Քրիստոսի Ամառւծոյ»:

Թէպէտ կոնդակիս հեղինակը լռած է նչանակել իւր անունը գրութեանս սկիզբը կամ վերջը, բայց ունինք կռուաններ վեր հանելու թաղնուած հեղինակը. կը գրէր արդէն Յ. Քիւրտեան[27]. «Հաւանական կը համարիմ որ ներկայ վաւերագրութեանս սկզբնական բնագիրը Երեմիա Չէլէպի Փէօմիւրճեանի գրչէն իսկ ելլայ»: Ոչ միայն հաւանական, այլ եւ ստոյգ իսկ է, թէ գրուածքս Երեմիայի հարազատ ծնունդն է, զոր կրեակի Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ առաջի առթիւ գրուած կոնդակին: Ինքնին կը դնէ գրութեանս մէջ Երեմիա իւր կնիքը, երբ իրեն սիրելի բառախաղով կը գրէ (էջ 347). «Վասն որոյ եւ ողբասցուք զսա ողբերգող առաջին ի հնումն, որոյ անուանակոչութեան պատմող ճառին, թէ Որբ մնացաք եւ ոչ գոյ մեր հայր.

---

[27] *Բազմավէպ*, 1929, էջ 345:

մարք մեր այրիք ի ժամանակաց մերոց, այլովք հանդերձ»: Կոչումը Երեմիա մարգարէի Ողբէն է (ե· 3):

Այս տողերուն ուշադիր եղած է 1828*ին Ադրիանուպօլսեցի Մեսրոպ եպիսկոպոս, որ ի Ֆիլիպէ հանդիպած է գրուածքիս եւ պատմական բովանդակութիւնը ծայրաքաղած այսպիսի խորագրի տակ.* վիպասանութիւն առաքեալ Ս· Գէորգ եկեղեցւոյ ի Մակեդոնիա ի Փիլիպուպոլիս, ի ձեռաց Յուլիոս[28]: *Համառօտողը կը ծանօթագրէ հոն նկատմամբ սկզբնագրի հեղինակին. «եւ աստանօր գրող նախկին պատմութեան* զանուն իւր գոլ Երեմիա իբրեւ զԵրեմիա մարգարէ սխալիլի: *Եւ անձն այն իմաստասէր զայս եղելութիւն ասէ ի սկզբանէ մինչեւ ցկատարած գովելի եւ բարձրագոյն ոճով ոսկեառող չարաղրութեամբ, նմանութեամբ եւ օրինակաւ զարդարեալ եւ սիուխական մխիթարանս մատուցեալ անձանց այնոցիկ կարօտելոց չարահիւսեալ է ի ՌՃԻԶ թիւ Հայոց եւ յապրիլի ԻԳ ի կոստանդինուպոլիս ի յեռամատրան եկեղեցւոջ ամենասուրբ Աստուածածնին եւ միշտ անարատ կուսի»:*

14· Յիշատակարան Մաշտոցի: 1661*ին այցելած էր Երեմիա իւր հօրը տէր Մարտիրոսի հետ Նիկոմեդիոյ մերձակայ Ղըշլայ*

---

[28] *Հրատարակած է Ց· Քիւրտեան, Հայոց պատմութիւն Ֆիլիպէ* (1670—1674)· *պատմական վաւերաթուղթ մը· Բազմավէպ,* 1927, *էջ* 237—239· *Հմմտ. նաեւ անդ, թ·* 11, *չափիկ, էջ* 3*ա:*

պիւղը ի նաւակատիս նորակառոյց եկեղեցւոյն: Այս առթիւ նուիրած էր նոյն եկեղեցւոյն յանուն Յասակալցի Ղումրի տիկնոջ ձեռագիր Մաշտոց մը, որուն կցած է պատմական Յիշատակարան մը[29]:

Այս Յիշատակարանին մէջ կը յիշէ Երեմիա թէ գրած է ինքը նաեւ կոնդակ մը՝ նուիրուած Ղըշլայի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ չինութեան. «Թվին ՌՃԺ (1661) *յաւուրն Համբարձման* (23 *Մայիս*) *եկաք ի նաւակատիս եկեղեցւոյս... եւ զթերին լցաք*, որպէս եւ ի կոնտական բացայայտեցաք» (*Համմա. եւ վերը*, *էջ* 45):

Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ այս կոնդակը գեռ երեւան չէ եկած. բովանդակութիւնը հետաքրքրական ըլլալու է Նիկոմեդիոյ հայ թեմին պատմական զարգացման տեսակէտով:

Թերեւս նման կոնդակներ յօրինած ըլլայ Երեմիա նաեւ այն եկեղեցիներու համար, զորոնք Աբրահամ Զէյլէպի կառուցած էր ի Սեւլիվրի (1675) *եւ ի Մահալըճ: Բայց կը պակսի այս մասին որ եւ է յիշատակութիւն:*

15· Յաղագս Դերաբիստոսին, որ կէտի կէտի ասի· *արարեալ եւ չարաշրեալ Երեմիայի զպլրի կոստանդնուպոլսեցւոյ, որ էր ժամանակակից եւ տեսող իրացն ի ՌՃԺԵ* (1666) *թուոջ:*

---

[29] *Հրտ. Հայաստան*, 1848, *թ.* 80· *Երեւակ*, *Ե* (1859), *էջ* 142· *Թորգոմեան*, 157—160, *հանդերձ նմանահանութեամբ ձեռագրին*, *համմա. նաեւ* 728:

Սապեթայ անուն Հրեայ ումն յայտնեալ,
Ղարա Մէնթէշի որդի անուանեալ,
Որ էր մխանճի եւ թէլլալ անդ լեալ,
Ի Զմիւռնին քաղաք՝ Սապեթայն ծնեալ...

վ. Ի սուրբ աղօթս ձեր յիշել պէրի
Զի տեան Յիսուսի մեզ հանդիպեացի.
Ներել պյանցանս մեր եւ ձեր ընդ ձրի,
Արժանաւորիլ փառացն արքունի:

Վերջաբանին անակապ պրեղը կը յօդեն ԱՅՍ ԲԱՆ ԵՐԵՄԻԱՅԻ:

Ձեռագիրներ՝ Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց Մատենադարանի թ. 605 բ (1671· անխորտակիր). 959, էջ 805 (1776): Հատաքաձոյք հայերէն ձեռագրաց Լ. Բայբուրթեանի Ակլեխա[30]: *կը յիշուի նաեւ ի Ձեռագիրս Մխիթ. Մատենադարանի ի Վենետիկ*[31]:

Հրատարակուած՝ Կ.Պոլիս, անթուական հետեւեալ խորագրով (չապիկի վրայ). «Տետրակս այս որ կոչի Սապէթայի Սեւու համբաւեալ ի Հրէայից ումն խաբեբայ Սապէթայ անուն կամէր կրկին մոլորել զմոլորեալսն»: Իսկ առաջին էջին վրայ խորագիրը կը նշանակուի. «Վասն սուտ մարգարէին որ կոչիւր Սապէթայի Սեւի». բաժնուած է ութ հատուածներու. հեղինակին՝ Երեմիայի անունը լռուած է. ընդ ամէնն 20 էջ փոքր ութածալ:

Sabathai Sevi, *ծնած Զմիւռնիա* 1625*ին, հռչակեց ինք զինքը Մեսիա եւ փորձեց յա-*

---

[30] *Տեսած եմ* 1925 *Օգոստոսին:*
[31] Quadro, 160:

ռաջ բերել լուրջ յեղափոխութիւն մը Հրէից մէջ (1666)։ Ահմեդ Փէօփրիւլու մեծ վեզիրը բանտարկել տուաւ զինքը. իսլամութիւնը ընդունելով միայն կրցաւ փրկել գլուխը[32]. մեռաւ 1676ին։ Զեւապրի մը մէջ կը կարդամ իր մասին[33]. «Ով եղբարք, թուա. ՌՃԺԵ էր, սպրիլ ամսոյն ԻԶ. Հրէից Մեսիան էկաւ, որ եւ թագաւոր եւ Նեռն եւ Գալուխ անուանեցին. յետոյ բանդ գրին քաղաքն Ստամբօլու. եւ յետոյ հանին կապանօք ուղեկիցին Բօղազ հիսարն. կապած եկաց Ը. ամիս։ Ի Հրէից բարում ոսկի եւ արծաթ առաւ, թէ յետ Ը. ամսոյ լինելոց եմ թագաւոր։ Ի բազմաց լուայ թէ ՃՌ. ոսկի է առեալ։ Յետոյ եկաւ Ատրիանոյ առաջի թագաւորին առաքացաւ. անուն եղեն Ագիպ Մահմատ Բանդէ»։

Առաքել Դաւրիժեցւոյ պատմութեան մէջ կայ հատուած մը, ուր ընդարձակ կը պատմուի Սապեթայի երեւման մասին («Պատմութիւն անցից Հրէից ազգին եւ Սապէթայ անուն ջհաին, որ ասէր թէ Ես եմ Քրիստոսն վրկիչ Հրէից ազգին... եւ այլոց խրատութեանց, որք ստգունց հետեւեցան», էջ 651—665). յառաջ կը բերուի հոս ի մէջ այլոց Սապեթայ Սեւիի մէկ շրջաբերականը ուղղուած Հրէից. որուն համար կ'ըսուի թէ «Սապէթայն գիրս գայս լեզուաւն եւ գրովն Հրէից գրեաց ... բայց յետոյ թարգմանեցաւ ի

---

[32] Հմմտ. Hammer, III, 588—589։
[33] Թորոս Ագրաց, բ., էջ 447—448։

Հրէից լեզուէ ի հռոմ լեզու եւ ի հռոմ լեզուէ թարգմանեցաւ ի յՕսմանցւոց լեզու ձեռամբ ուրեմն իմաստնոյ եւ մեծ թարգմանի սուլթան Մահմատ թագաւորին (անշուշտ կ'ակնարկուի Պանայոտոսի յոյնը) ... այլ եւ ի հռոմ լեզուէն թարգմանեցաւ ի հայ լեզու եւ ի գիր ձեռամբ ուրումն ճարտար դպրի Երեմիա կոչեցեալոյ, որ ի նոյն կոստանդնուպոլիս բաղաբէն էր» (էջ 658—659): *Խօսքը առանց տարակուսի Երեմիա Չէլէպիի մասին է· յիշեալ թուղթը տե՛ս Դաւրիժեցի*, էջ 658:

16· Վասն վերստին խայտառակութեան Հրէից, «*նոյնոյ Երեմիայի է չարաղբեալ ոտանաւոր*»: *Սկզբնաւորութիւնն է.*

Է եւ այս խորհուրդ մեծ լին հրաշին,
Որդւոյն Մարեմայ եւ Հօրն անեղին..

Տուներու սկզբնատառերը կը կապեն ԵՐԵՄԻԱՅԻ:

Ի Զեռապերս Լ. Բայրուրթցեանի յԱխալեքիա: Երուսաղէմ, Թ. 605 Բ. եւ 959:

17· Վասն էմմէֆճի առնաուտ Տիմոյի ումեմն որ սիրեաց գաղջիկ մի հրէի Մրգատայ անուն եւ *սուրբ խորհրդով քարոզէ նմա գՔրիստոս. եւ աղջիկն խոստանայ երթալ ընդ նմա ուր եւ կամիցի մանուկն:*

Յիսամամպօլ քաղաք դուստր ումն հրէի
Որ էր բընակեալ ի գրան Ֆէնէռի·
Յարտաքոյ գրան նոյն իսկէյէի,
Յեգեբս ծովուն որ եալի կոչի...

Վերջաւորութիւնն տե՛ս վարը՝ էջ 234:

= ի Զեռապիրս Լ. Բայբուրթցեանի յԱխալցխա: — Երեւան, Թանգարանի ձեռագրներու Թ. 386, 52 բ—58 բ (ԺԸ. առանց խորագրի): Երուսաղէմ, Թ. 605 ԲԲ (1671), 959: Համմ. Բազմավէպ, 1897, էջ 424. Ասեռիս Պատուասարեանի օրինակութեամբ. հոս խորագիրն է՝ «Պատմութիւն Առնաուտ Տիմօյին, որ պէհատի աղջիկն առեալ եւ փախեալ է»:

18. Այլ իմն բան հրէի կնոջն Բեթպայիի:

Ասա քեզ բան ծիծաղելոյ
առկս Հրէից ունիմ պատմութեան.
Երբեմն ասա կանայք Հրէից
ի պրօսանս գան ըստ սովորութեան...

Զեռագիր՝ էջմ. 1675, 267 բ—270 ա (1732):

Էջմիածնի օրինակին մէջ կը գտնուի հատուածս Ստամպօլոյ պատմութեան վերջը. նախնարար գրուած էր հեղինակէն իրեւ մաս նոյն գործին Ը. գլխոյն, գեռեղուած էջ 119 «վասն ոմանց ըստ նոյն» հատուածէն յառաջ, ինչպէս ունին Երուսաղէմի Թ. 1030, որ հեղինակին ինքնագիրն է, եւ Թորգոմեանի օրինակը (համմ. էջ 93, ծան.): Վերջնոյս մէջ անծանօթ գրիչ մը (Եր. Տ. Կոմիտա՞ս), որ Ա.—Ը գլուխներու բովանդակութեան ցանկ մը կազմած է, կը նշանակէ Զ. գլխոյն խոստացանութեան մէջ «Դիպմունք Հրէից հարսն որ գնացեալ ի Մանդրան խնդրել գլխէն

եւ զկոպի եւ որպէս լինելն նորա» (*Թորգոմեան*, *էջ* 2):

19· Վիճաբանութիւն ընդդէմ Հրէից· *կը յիշեն Զամչեան*, *Գ*· 723 *եւ Սոմալեան*, Quadro, 160, «una dissertazione contro i Giudei, ove dimostra a loro di già successa la venuta del Messia ec·» *կը գրէ Երեմիա, թէ երբ Սարեթայ Սեւի մէջ տեղ ելաւ, չաւերը գրաւելեան Մեսիայի հարցով եւ գրեցին Հրէից դէմ վիճաբանութիւններ· կ'երեւայ թէ նաեւ Երեմիա միջամուխ եղած է վէճին եւ չարաղրած այս գրուածքը*:

20· Վիճաբանութիւն ընդդէմ Յունաց, «*զոր նոյն ինքն Երեմիա իր ձեռքով գրած եւ նուիրած է Տիրացու Կիրակոսին*[34]»: *Տէր-Ծովհաննէսեանի*[35] *համաձայն տաճկերէն լեզուաւ չարաղրած է գայս Երեմիա*:

Ձեռագիր՝ Վենետիկ, Միխիթ· Մատենադարան, թ· 621:

21· Համառօտ հարցմունիք եւ պատասխանիք· *ի կատարածին կ'ըսուի*·

«*Ընթերցօղք սորա ուսումնասէր մանկունք, յորժամ ընթեռնուք գսա եւ կամ օրինակէք, յիշեսջիք ի յաղօթս ձեր զԵրեմիայն որդի տէր Մարտիրոսի քահանայ(ի) Քոմուրճոյ Կ*· *Պոլսեցի, եւ զթաղէոս երէց Համապատեան որդի տէր Սարգսի ընտանայ*

---

[34] *ԲԶՄ*· 1926, *էջ* 197:

[35] *Ժամանակագրական պատմութիւն երուսաղէմի*, *Ա*·, *էջ* 347:

Երեւանցւոյ · զի բազում աշխատութեամբ հաւաքեցաք զսա ի տարբր զրոց կարճառօտ բանիւք, ի յաստուածաբանից, ի փիլիսոփայից, ի պատմագրաց եւ ի կեղծից ինչ ազօթից, զրս առեալ ի Լաթինացւոց, զրս ի Յունաց եւ զրս ի Հայոց, ի վայելուչն ազգիս Հայկազնեայց արամեան տոհմի, ի վառս Քրիստոսի ի թուին Փրկչին 1681 եւ ի Հայոց թուին ՌՃԼ, յամսեանն Նոյեմբերի Ժ, ի կոստանդնուպօլիս ընդ հովանեաւ սրբոյ Լուսաւորչի»:

Ձեռագիրք՝ Նոր–Ջուղայի Ամենափրկիչ վանաց, թ. 151 = Ս. Տէր–Աւետեանի՝ Ցուցակ, թ. 491 (անտիպ): Էջ. 72, 123 ա—178 ա (Ժէ.) սկիզբն եւ վերջը պակաս:

Կը բովանդակէ գանազան, մեծաւ մասամբ կրօնական նիւթոց, բայց նաեւ Հայոց քաղաքական եւ եկեղեցական պատմութեան վերաբերեալ հարցումներ եւ պատասխաններ:

22. Պատասխանի Աստուածով եւ վասն Աստուծոյ (առ Սուբիաս վարդապետ), որ արգելեաց զ«Իսկ որ ասեցին», զոր ասացեալ են ի վերջն Հաւատամքին, ի ճուտաստ յերեմիայէ:

«Նախ մեք եղի՞ա նա ի զերս պատմութեանց եթէ այլն այն որ ասացեալ է «Իսկ որք ասենն» խոտան իցէ լեալ չարաշարժութեամբ, որ վասն այնորիկ արգելէ գասացեալն նորա...

վ. Այս բաւական լսողաց, թէ մին մին

լաւ տեղեկացեալ մտադրութեամբ ընթերցին եւ լուիցեն եւ ղուշասցին յայնպիսեաց»:

Խօսքը ուղղուած է Սուքիաս վարդապետի դէմ, որ վարձութիւնն ունեցած է արդելելու իբրեւ խոտելի՝ Հաւատամքին կէց բանաձեւը «իսկ որք ասեն»: Երեմիա Ա.—Ի· առարկութիւններով եւ ապացոյցներով ջատագով կը կանգնի ընկալեալ սովորութեան: Թէպէտ ղուշացած է յանուանէ անուանարկ ընելու իւր ոսոխը, բայց հետեւեալ տողերու մէջ մատնացոյց ըրած է նորաձեւ վարդապետութեան քարոզիչը· «ծաղեր եւ նախատանաց պատճառ դուռ, դի ասել կարիցեն այլազգ քրիստոնեայք, թէ Հայք յայսմ ամի իմանալով զանգիտութիւն մոլորութեան իւրեանց՝ ի ձեռն Սուքիաս ումեմն հռետորի եւ աստուածաբանութեան վարդապետի *բարձին ի Հաւատամքէն զիսկ որք ասեն»: Պատասխանս գրուած է Եղիազար կաթողիկոսի մահէն քիչ ետքը, հաւանօրէն* 1692ին:

Ձեռագիր՝ Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի Թ· 779, թղ· 1ա—4ա (1793): *Ա՛յս է հաւանօրէն Թորգոմեան, էջ* 185 *յիշուած գրութիւնը «իսկ որ վհատութեամբ»ի* (sic) *վրայ: Ասոր հետ նոյն ըլլայ թերեւս՝*

23. Պատասխանիւ ընդդէմ այնոցիկ, որ բամբասէին զեկեղեցին Հայոց, *յորում յիշատակին եւ կղեմէս եւ զիրք մի վահան հաւատոյ կոչեցեալ: Այսպէս ըստ Մ· եպ· Նշա-*

նիանի[36]: *Հաւանօրէն այս գրուածքս կ'ակնարկէ Սոմալեան*[37], *երբ կը գրէ*. un' Apologia dei riti nazionali, sparsa di vivi rimproveri contro gli stessi suoi nazionali cattolici:

Զեռագիրներ կը գտնուին յերուսաղէմ եւ ի Վենետիկ:

24. Ճառեր եկեղեցական սուրբ ժողովներու վրայ· *կը յիշէ Թորգոմեան, էջ* 185, *որոնք կը գտնուին Սոսմպօլոյ պատմութեան ձեռագրին վերջը*: *Ինձ անծանօթ այլուսա*:

25. Կոսակ խաչերութեան *Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի յաճախեալ յերեմիայէ բանաստեղծէ ի խնդրոյ սրբոյն Գրիգորիսի բեսորի*:

«*Նախերգան. Անճառելի չնորհաց հոգւոյն սիրատէս ընդունարանն... Սովորութիւն է վարդապետաց, յորժամ քարոզեն, նախ իսկն բան ինչ ուսանի գովութեան եւ ողջունի ամենօրհնեալ կուսին...*»:

Բաժնուած է Ա.—ԻԳ. հատուածներու· վերջ կայ «գանկ կոսակիս ի գլուխս ԻԳ. բաժանեալ»: *Երեմիա ամիսխոան գրաբարով կ'արտայայտուի հոս. Յակոբ Ղրիմեցւոյ քարոզի հետեւելով, որ կ'ընդլայնէ նորանոր խորհրդածութիւններով*:

Ձեռագիր՝ վենետկի Մխիթ. Մատենադարանի թ. 407, թղ. 116 ա—146 բ (1697). Հմմտ. Տաշեան՝ Ցուցակ, էջ 859:

---

[36] *Թորգոմեան*, 735:
[37] Quadro, 160:

26· Քարոզներ տաճկերէն լեզուով· *Ինձ ծանօթ են.*

ա· Քարոզ ի վարդավառն· *ի բանն Լոյս ի լուսոյ* (՞)· *Սկիզբը ննկած է թ.* 407, *թղ.* 9 *ա—21 բ ձեռագրին մէջ: Ի կատարածին կ'ըսուի. «Երեմիա բանաստեղծ չարաղրօղ սոյն բանիս. Յայսմ որդի եմ տրուսք ապաշնորհ Գրիգորիս, բաղձանօք ծրեցի մէջ իջման Տեառն Քրիչիս» են:*

բ· Կտակ խաչելութեան *Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, թարգմանեալ թուրքի մուղթասարի, ՌՃԻՀ* (1679) *թվականի, յերեմիայէ նըւաստէ Իւզանդեցւոյ, ի խընդրոյ որդւոյն իւրոյ Գրիգորիսի բառնունւոյ:*

Նախերգան. Տէր տուր ինձ լեզու խրատու... այլ քո եւ վասն քո եւ քեւ յայտնեցից զբան արքային առաքելոյն Պօղոսի, որ ասէ. Կտակ յեւս մահուն հաստատուն է...: Մաւմ չէրիֆընըզ տըր քի, պիր տէվլէթլի զուրպէթլըքտէ քի վէֆաթ էյլէյէ...:

Զեռագիր՝ վիեննայի Մխիթ. Մատենադարանի թ. 407, *թղ.* 94 *ա—115 բ: Զեռագրիս մէջ կան Գրիգորիսի օրինակութեամբ տաճկերէն ուրիշ քարոզներ ալ, որոնց հեղինակը չէ նշանակուած. տե՛ս Տաշեան՝ Յուցակ, էջ* 859—860:

27· Համառօտ Յայսմաւուրք *ի լեզու Տաճկաց· գրեալ յԷջմիածին ի թուին ՌՃԼԴ* (1685), *ուղղեալ առ որդին իւր Գրիգոր(իս) վարդապետ:*

Այսպէս կը յիշէր Մ. եպ. Նշանեան[38]:

Զեռագրին մանրամասն նկարագրութիւնը հաճեցաւ տալ ինձ Սրբազանը.

Երեմիայի ինքնագիրը ձեռագիրը, գրուած 1685ին յէջմիածին, կը պահուի այժմ Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց Մատենադարանը՝ թ. 1076, թղ. 5ա—139ա: Բաժնուած է Ա.—ԺԹ. գլուխներու եւ կը պարունակէ 175 վկայաբանութիւն: Իրրեւ վերջին՝ ԺԹ. գլուխ գրուած է Յիշատակարանը, հայերէն լեզուով: Կը սկսի այսպէս.

«Յամաւուրց ժողովեալ հակիրճ ի ԺԹ. գլուխս տրամատեալ ի լեզու Թուրքի ըստ տեղոյս յօգուտ լսողաց ի պատիւ սրբոց եւ ի փառս Քրիստոսի: Եւ այս ցանկ ըստ դիպող ժամու լիցի առ ձեռն հուպ առ քեզ իբրեւ զմակոյկ: Զորոյ աշխատօղս յիշեացես ի բարի, որպեսզի իմ ընտրեալ, տէր Գրիգորիս բառնի: Իսկ տէրունականաց ոճից եւ առաքելոց, մարտիրոսաց, ճգնաւորաց, զի յայտնիք են ամենից ըստ աւուրց յիշատակի՝ անփոյթ եղեն յինէն այնմ սակի՝ որ յետին կարգի համարեցաւ»: Կը յաջորդեն գլուխներու ցանկ մը եւ ապա բնագիրը: Ի կատարածին՝ Յիշատակարանին վերջաւորութեանը՝ կ'ըսուի (թղ. 138բ). «Թարգմանեցաւ եւ շարադրեցաւ եւ գրեցաւ սխալտա ձեռամբ Երէմիայի յանծկութեան վայրի ի սուրբ էջմիածին

---

[38] *Թորգոմեան, էջ 736:*

ՌՃԼԴ թուականն, ընծայելով առ որդեակն իմ Գրիգորիս բարուն: ... Եւ բովանդակն ձշնե ճառ եղեւ, ամէն մին թուրլի մի լէգէթունի. եւ կարող են ըստ առղոյն ճոխացուցանել ի լաց եւ ի յորը, ի զարմացումն եւ ի սասանումն, ի զեղջ եւ ի կակիծ, ի մխիթարանս եւ ի սիսիանս, ի յորդորումն առաւածպաշտութեան եւ յաչխատհառնեցութեան: Եւ յամէն քարոզի մէջ գմին ճառ մի թէ թոյնես մխնաախոկէթունն՝ առաջ գզչի (°) գօզուլէրի արիզ օլուր. եւ չաւ ժամանակ հէրիք է: Եւ վասն զի այս խառնլահ եւ խաթրէթ՝ քան զբնական յԱյամաւուրս առաւելան եւ ճոխացան: Եւ զի նոր է թարգմանութիւնս, թէպէտ անկատարածից չէ ինչ վայթ. բաւ է»:

28. Պատմութիւն Մեծին Աղեքսանդրի. *հայերէնէ թարգմանուած թուրքերէնի*[39], *առանաւոր չափով*[40]: *Իսկական խորագիրն է.*

Քիթապ իէֆեայէի ճիհանկիր իսքէնտէր գուրկգաբնիյն. Լիսաճ էրմէնեաճտէն լիսաճ թուրֆեէ թէրճումէի էսք էլիազիր իրէմեա:

Ձեռագիրս՝ Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց Մատենադարանի թ. 988, թղ. 6ա—178ա, Երեմիայի ինքնագիր օրինակը:

---

[39] *Ձամչեան՝ գ. 723.* Quadro, 160. *Տաչեան՝ Ուսումնասիրութիւնք Սուրբ Կաղիսթենէսի վարուց Աղեքսանդրի, էջ 79. Թորգոմեան*, 184—185:

[40] *Ըստ Մ. եպ. Նշանեանի. տե՛ս Թորգոմեան*, 735:

29. Պատմութիւն Հայոց, *թուրքերէն*: «Թարգմանեաց, կը դրէ Զամչեան[41], ի խընդրոյ գրոյ գրագիտացն Տաճկաց ի լեզու նոցա զՊատմութիւն Յորենացւոյն քաղուածով, ընդ նմին եւ զհամառօտ տեղեկութիւն ինչ ի վերայ Բագրատունեաց եւ Ռուբինեանց»: Զայս կը յիշէ Հ. Ղ. Ալիշան[42] իբրեւ «Հայոց Պատմութիւն մի թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ թուրքերէն»:

30. Սաղմոսք Դաւթի. *թարգմանուած թուրքերէնի* 1692ին ի Կ. Պոլիս, ի խնդրոյ Կեսարացի Տիւնկիւնճեան բարձրաստիճան անձնաւորութեան մը: Սաղմոսարանին կից տուած է նաեւ Հաւատով խոստովանիմ աղօթքին թարգմանութիւնը:

Ձեռագիրներ՝ Էջմիածին, թ. 1644 (ԺԸ. դար). 1645 (1715): Վիեննա, Մխիթ. Մատենադարանի թ. 85 (Սարգիսեան՝ Ցուցակ, Ա. էջ 368—370). Հմմտ. նաեւ Վիեննայի Մխիթ. Մատենադարանի թ. 988, թղ. 101ա—104[43] եւ 89ա—92ա:

31. Թարգմանութիւն Նոր կտակարանի եւ մասանց Հին կտակարանի ի լեզու Տաճկաց: Կը յիշէ Զամչեան (Գ. 723):

---

[41] Զամչեան, Գ. 723:

[42] Հայապատում, Ա. § 133:

[43] «Տաճկերէն Սաղմոսի յիշատակարանն է, ա-բարեալ Երեմիայէ Քեօմիւրճի գաւէի»: Սկ. «Գասպէլէի էրմէնիանատէն չէհրի Գայսէրիէտէն Տիւկիւնճի նամ. խատանպուլէ ազմ խոուպ վէ տէվլէթի ալիշան վէ սուսուէի սէատէթուն վուքէյայի մուխթար վէ մուհթէրէմ պապ խըտմէտլէրընատէ տախլ օլունըբ-ատ...»:

Հին կտակարանի մասն է անշուշտ Սաղմոսարանը. իսկ Նոր կտակարանէն ծանօթ է ինձ միայն՝

Աւետարանն ըստ Յովհաննու, տաճկերէն թարգմանութեամբ. Զեռագիր՝ էջմիածին Թ. 1645, թղ. 119 ա—132 ա:

32. Հիւեայէի ցարիս վէ վէնա. *Թէրճէմէի ելեմիա Զէլէպի Քէօմիւրճեանց պիւրաւերը մէհչուր ակր կոմիտաս. նաչիրի քիթապ Յովհաննէս Աւետիքեանց Գայսէրիյէլի: Սախթանէ, Զարդարեան պիւրաւերլէր Քաղիքեաը, 1871, 8°, էջ 140*[44]:

Հրատարակիչը կը ծանուցանէ թէ ձեռագիր օրինակին ճակատը կը կարդացուի երկրորդ գրչէ.

«Պատմութիւն Ցարիցս եւ վէնայի, շարադրեցեալ ի Լատին լեզու, եւ թարգմանեցեալ ի Հայկական բարբառ, յումեմնէ, Հոմերական ոճիւ, եւ վերստին թարգմանեցեալ ի Տաճկական բարբառ ոստուր ոճին, ի յերեմիա Զէլէպւոյ ի Քէօմիւրճեանց գաւմէ, որ եւ բանասէր խոկ յորջորջի, առ ի զուարճութիւն ընթերցողաց»:

Ակնարկուած հայերէն թարգմանութիւնը, որմէ կատարուած է տաճկականը, Յովհ. Տէրընճեան 1587ին ի Մարսէյլ հրատարակ հանած «Պատմութիւն Փարիզ մանկանն

---

[44] էջ 113—135 «Բառարան հայերէն եւ տաճկերէն բացատրութեամբ»:

եւ վէնիայու գաեերն Դաւլֆի իշխանին վէննայու քաղաքին» գործն է, «զոր թարգմանեալ է ի ֆրանկ լեզուէ ի հայ ի ձեռն տէր Յովանէս Տէրընցոյ եւ իւր որդւոյն Ծաչատուրին, ի քաղաքին Ֆրանցոց որ կոչեցեալ Մարչելիան» պահուած Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի թ. 88 ձեռագրին մէջ (Յուցակ, 354—355):

Երեմիայի թարգմանութեան սկզբնաւորութիւնն եւ վերջաւորութիւնն է.

Ֆրանսա վատիշահըն մէմլէքէթինտէ
Իամի Գարլօ գըրալ ճիւլիւս լթտիքտէ
Էանայի էվվէլի վէ ախըրընտէ
Իչտու նապլ օլունուր վուգուին իւզրէ...

վ. Պու նապլի իւչչապըն ուչապ չաղըմտէ,
Մէյլի թէրճիւմէյէ քէննէ թիւրքճէ,
Չիյատ էնֆա տէվա պուլմազ սէվտայէ,
Լաքին էօմրի՛ւ երեմիա նաֆիլէ կէչտի:

Ձեռագիր ծանօթ չէ ինձ:

33. «Թարգմանեաց, կ՚ըսեն Ղամչեան եւ իրեն հետեւելով Սոմալեան (160), եւ բազում ինչ ի Յունաց եւ ի Լատինացւոց ի Հայս»:

Ինձի ծանօթ չէ թարգմանութիւն մը այս լեզուներէ, որ Երեմիայի վերագրուած ըլլայ:

Վիպասանութիւն յառումն կրեալ կղզւոյ պրուածքին մէջ կը յիշէ Երեմիա, թէ թարգմանուած է յունարէնէ Փիլեցի Պանայոտոսի

յոյնին վիճաբանութիւնը Տաճկաց հետ. կը պրէ. «...Քիլեցի ոմն Բանայօղ որ էր յոյն ազգաւ եւ ի մերում ժամանակի պատուաւոր եւ երեւելի թէրճիման ի մէջ ինքնակալին Տաճկաց եւ ի մէջ Իմբերատօրին Նէմցէու... եւ եւս եղեւ քննութիւն վէզիրին վասն հաւատոց Քրիստոսի՝ ի հարցման պարապեալ ընդ Բանայօղիս: Եւ նա անվեհեր գտաւ ի պատասխանիս որպէս զարս երջանիկ ի նախնիս[45]. որ կայ յիշատակ նորա առ մեզ թարգմանեալ ի բարբառս մեր...» (Թղ. 36 ա):

Թէ Երեմիայի գրչէ՞ն է թարգմանութիւնս, չեմ կրնար հաստատել:

34. Աշխարհագրութիւն:

«Գրեաց, կ'ըսէ Զամչեան[46], եւ ի խընդրոյ դեսպանին Ալամանաց ի վերայ աշխարհաց Պարսից, Հնդկաց եւ Անատոլիոյ, եւ ընդարձակ եւս ի վերայ Հայաստանու եւ ի վերոյ թեմից իւրաքանչիւր կաթողիկոսարանաց եւ վանօրէից զրոս եւ յանդիման արար ի պատկեր աշխարհացուցի»:

Նոյնը կը յիշէ Սոմալեան (Quadro, 160). *«Տեղագրութիւն մը Պարսկաստանի, Զինաս-*

---

[45] Pannajotti Nicusi († 2 *Հոկտ.* 1673) *ազգաւ յոյն, 22 տարի վարած է ի կ. Պոլիս թարգմանի պաշտօն, նախ Ալեսանդրիոյ կայսերական դեսպանատան եւ ապա Բարձրագոյն Դրան քով: Մեծ ծառայութիւններ մատուցած է Ցունաց Եկեղեցւոյն: Վիճած է մեծ վէճերի ներկայութեան համբաւաւոր Վանի (Վանեցի) մուֆթիի հետ: Իր մասին տե՛ս* v. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, III, *էջ* 651 *եւ* Voyages du Chevalier Chardin, t. I, Paris 1830, *էջ* 65:

[46] *Զամչեան Գ. 723. Համմտ. եւ Թորգոմեան*, 183:

տանի, Անատոլիոյ եւ Հայաստանի, յօրինած ի խնդրոյ Աւետիսոյ դեսպանին: Այս այնքան կարեւոր աշխատութենէն մնացած է այժմ աշխարհագրական քարտէսի յառաջաբանէն հատուած մը միայն»:

Կը գրէ նաեւ Ալիշան[47]. «Գրած է նաեւ Աշխարհագրութիւն մի Հայաստանի, եւ ի խնդրոյ Աւետիսոյ կայսեր դեսպանին՝ ժամանակին Հայոց ամեն վանաց տեղագրութիւն կամ տեղագրութիւն. չատ հետաքննելի գործ, եթէ յայտնուի ի վիճակ կամ ուրիշ տեղ»: Վիեննայի դիւաններու մէջ չգտայ պայն:

35. Տօմարական գիտելիքներ:

Մեծապատիւ արքեպիսկոպոսն բարի գտնուեցաւ պնել տրամադրութեանս տակ ընդարձակ քաղուածքներ Երեմիայի այս աշխատութենէն, ուսկից կը տեսնեմ թէ «Տօմարական գիտելիք» վերնագիրը ճիշդ չի բացատրեր գրութեան բովանդակութիւնը. աւելի ուղիղ պիտի ըլլար խորագրել Տոմարական բառախաղեր, վասն զի աշխատած է Երեմիա խառնել հոս Հայոց եւ սրբկչական թուականներու համար դանազան հանելուկներ եւ խաղեր, որոնց խնդասոյ ըլլալու համար կը պահանջուէր ընթերցողէն խելք եւ ուշադրութիւն: Ժամանակին մեծ նշանակութեան եւ արուեստագիտութեան նշանակ էր ընթացիկ թուականը փոխանակ սովորական ձեւով՝ թուահամար-

[47] Հայապատում, Ա. 133:

Ներով պրի առնելու՝ նշանակել բառախաղով կամ հանելուկներով. այսպիսի արուեստի սիրահար էր Երեմիա, իսկ ժամանակակիցներէն Պրուսայի եպիսկոպոսն Սուքիաս եւ ուրիշներ: Բնականաբար նման խաղերուն պիտի պահուէր բառերուն իմաստը եւ այսպէս ընթերցողը պիտի պար լինք գինքը ծածկագրութեան մը առաջ: Անխուսափելի է պատրանքը, եթէ ընթերցողը չհանդրտպատնայ անմիջապէս բառախաղին: Օրինակի համար երբ ոտանաւորի մը վերջաւորութեան հանդիպինք՝ ի թուականին «չապիկ հազնի ի ժամատուն» կամ պիտի մեղադրենք բանաստեղծը յանկարծական անիմաստ ոտանի մը համար եւ կամ բառերուն ծածուկ իմաստ մը պիտի վերագրենք: Տողին միակ իմաստն է, թէ պրուաց է 1875ին, այս լինքն ՇԱՊԻԿ ՀԱԳՆԻ թուականին. հոս պրերու թուական արժէքի դուրս մարը կու տայ յիշեալ տարին:

Այսպէս նաեւ «ՉՇԱՊԻԿԴ ՀԱՆ (= 1862), ԱՌԱԿԱՆՆ Է (= 1870), ՉԵԿՈՅ ԻՆՉ ՉԴԱ (1482), ԳԼՉԵԱԼ ՉԲԱՇՆ ԻՄ (1162), Ի ՃԱՀ ԿԱԿԱՉ ԾԱՂԿԻՆ (1634) եւն:

Այսպիսի իմաստակութեանց սիրահար Երեմիա լրեն բան եւ գործ է ըրեր կապմել առանձին ձեռնարկ մը «տիրացուներու» համար եւ այն պարզ, բարդ, նաեւ հանելուկային ձեւերով: Իւր աշխատութիւնը բաժնած է երեք «հատորի» կամ հատուածներու. ակիզբ կ'ընէ պարզ բառերէ եւ կը խորանայ

հանելուկներու մէջ: Միայն հետաքրքրութիւնը հագեցնելու կամ հեղինակին ճաշակի վրայ զարմանք չարժելու կրնան ծառայել այս բառախաղերն ու հանելուկները. գրական արժէքէ զուրկ են անոնք: Եւ այն է ամէնէն աւելի զարմանալին, որ Երեմիա ելած է իւր դարու սահմանէն եւ նախահոդ եղած է ժթ. դարու «տիրացուներու» համար անգամ պատրաստել Թուական բառախաղեր. կը սկսին 1690էն եւ կը հասնին 1890:

Ձեռնարկին Յառաջաբանական մասն է.

Սակս մեր ազգի Թուականին,
Իբրու բառիւ մի յանկ կալցին.
Բազումք առնել ցանկանային,
Զանվայելուչս զանմարթս եղին:
Աստուածաբանք ընդ փիլիսոփայք
Իբր իմաստիւք պերճանային,
Ի գիւտ տառից պարծենային,
Ի տունս Հռոմոց որք գտանին...

Կը գրէ ի կատարածին.

Այլ ոչ մին գիր յաւել պակասով,
Այլ հանգամանքն համայն Թուով.
Եւ մին տարւոյ Թուականով,
Ոմն երեք չորս հինգ եւ վեցով:
Ոմն եօթն այլ եւ ութնով,
Զորն Թէ կամիս ախորժելով.
Կամ ի Թղթերդ ի նոյն տարւոջ,
Մերթ զայն մերթ զայս վայելելով:

Այս լինքն Թէ պիտի տայ զանազան տա-

բննելու համար բառախաղական ձևերը, չատ անգամ նոյն իսկ մէկ թուականի համար բազմաձևերը, թողլով ընտրութիւնը ուրացուին:

Ամբողջը գրուած է առանձաւոր չափով, եւեք «հատորնելու» մէջ.

«Առաջին հատոր *այս է ցուցման կարգաւ չարել զՓրկչին թուական*» (թղ. 107 ա—111 ա). *Հատորս ունի 20 առանձաւոր հատուածներ, առաջինը 16 տող եւ միւս 19 հատուածները՝ 10ական տող բազկացած:*

«Բ. հատոր *այս է ցուցման կարգաւ չարել զՀայոց թուական*» (թղ. 111 բ—115 ա): *Կը յաջորդեն 16 հատուածներ, առաջինը՝ 20 տող եւ 15ը՝ 10ական տող կազմուած:*

Գ. *հատորը կը բովանդակէ դանազան հանելուկներ, որոնց նիւթն է գործեալ տոմարական տարին: Երեմիա* (թղ. 115 ա—119 բ) *այս տեղ կը ցուցապրէ իւր սրամտութիւնն եւ հմտութիւնը ուսուցական դիտութեանց. մէջընդմէջ կը տեսնուին նաեւ բառախաղեր: Հատորիս նախաբանն է.*

«Զերկրորդ հատորս *յառկացուսցես,*
Զմին թուականն տուն տուն չափես,
Մու մու բան դիպման վայելեսցես,
Յորժամ ի մուտ տարուոյն հասցես:
Եւ դու գնիւթ մի ի թվէն առցես,
Ի նմա տուն մի յարմարապրես,
Առցես քեզ նիւթ օրինակէս,
Քանի մի տուն եղեալս տեսցես:

Ոմն թէ անցեալն թէ յապագայն
Զորս ի տաղ մի մեծ Թուական.
Վայելեցեալ ըստ պատահման
Զորս առձեռնեալ զլսի տես զայն:

կը յաջորդեն՝ Թղ. 115 բ—117 բ. «Թուականք ծննդեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» եւ Թղ. 117 բ—119 բ. «Թուական Հայոց»:

Յառաջ կը բերեմ երրեւ օրինակ՝

Մխայն զարիւ թէ ճեմեցի
Ամ երիւերիւր եւ պատկեցի.
Մին հարիւր անդ թէ գլորիցի,
Թուական ծննդեան Տեառն յայտնեցի:

Այս ինքն, ինչպէս լուսանքի վրայ կը նշանակուի, 1000 + 600 + 100 = 1700:

Զսէրդ իմ սրտին կամակ ճարէի,
Ի գրել ըզտոմսիկս եւ զքիւս ճանչէի:

Ով իմաստակ դուննկնըդ մատո՛
Եւ ԱՌ ԸՆԾԱՅ դու ի լըրոյ:
Եթէ հիւսես ԸԶՄԱԶ ԳԼԽՈՅ,
Հաչուեալ գըտցես ըզքիւ հայոյ:

Արուեստով են համադրութիւնները, կը յայտնեն անոնք հեղինակին ճարտարամտութիւնը, բայց չեն չարժեր նեղկայ գարուս հետաքրքրութիւնը. ուստի եւ աւելորդ է յաճախել օրինակները:

Ձեռագիրք՝ Երուսաղէմ, Ս· Յակոբեանց Մատենադարանի թ· 1058, թղ· 106ա—119բ:

36· Թուղթ առ զանազան ականձիւս:

Երուսաղէմի Ս· Յակոբեանց Մատենադարանի թ· 1058 ձեռագիրը «մեծապոյն մասամբ ինքնաձեռագիր Երեմիա Չէլէպիի», հատաքածոյք մըն է Երեմիայի նամականեաց: Կը ներկայացնեմ այս տեղ բովանդակութիւնը ըստ ցուցակագրութեան Մեսրոպ արքեպիսկոպոսին: Ուրիշ խումբ մը թղթեր ալ կայ Զամչեան Գ· 723· մատենաշարին մէջ:

ա· Թուղթ Ա· «առ որդիսն իւր Գրիգոր(իս) վարդապետն վասն մահուան որդւոյն Յովսեփայ»:

«Որդեակ իմ անդրանիկ եւ սիրելի տէր Գրիգորիս իմ, ընկալ զայս ի վերայ այնքան անհուն ախտիանաց եւ դառնութեանց բանից, որովք ոչ տամ դոյզ եւ զաղար սրտիս՝ զքեզ զարթուցանել յիշատակօք զրոց սրտից···»:

Թուական չունի: Կ'երեւայ թէ գրած է Պօլսէն յիջմիածին:

Ձեռագիրք՝ թղ· 11ա—14ա:

Հրատարակուած ըստ մասին Թորգոմեան, էջ 726—727:

բ· Թուղթ Բ· «առ Գրիգոր(իս) վարդապետ որդիսն իւր վասն տէր Մարտիրոսի եղբօր»:

«Լաւեր ես ի զարմի մասալից· Տունեա

ամեա իւէ ևէնըը: ... Երբ ընկճեցաւ Գէորքն, համա որպէս թէ պարճըին ընդ երեկոյս որպէս չունք ի չրջ(իլ): Ծանուցումն՝ աւաքութիւն. թէլ կու կարէը, ակաւ հալաթ կարել, վալամաը կարել... Ես իմ եաղուվս ի տապակի տաղնապիմ. սա թէ պրևացես խնդիր թէ աւաքութիւնս ի վևէն պայդ...»:

Կը տեսնուի ասկէ թէ Երեմիայի Գէորգ եղբայրն քահանայացած է ուէր Մարմկոս յորջորջմամբ. որուն աւազութեան պատուոյրուելու մասին կը պրէ էջմիածնի իր վարդապետ որդւոյն: Թուական չունի. բայց պրուած է Եղիազար Կաթողիկոսի կենդանութեանը:

Ձեռագիրը՝ թղ. 15 ա—բ:

գ. Թուղթ Գ. «առ Գրիգորիս վարդապետ» (1682):

«Ողջունիւ յիշեցուցանեմ քեզ զրանս զոց որ կարողն են զքեզ առնել իմաստուն...:

վ. Այսքան առ այս բաւական լիցի առաջեալ հօրէդ, յօր վարդավառի, ՌՃԼԱ»:

Բովանդակութիւնն է «հայրական զնդեցիկ խրատներ առաքը Գրոց ճոխ օրինակներով»:

Ձեռագիրը՝ թղ. 16 ա—19 բ:

դ. Թուղթ Գ. «առ Գրիգորիս վարդապետ»:

«Ողջունիւ առաուածարեալ ՌԼԵ անձնութեան ձերում յայտ լիցի, զի ոչ ես տեսեալ

եւ ոչ պիտացեալ գնայր քո տառապեալ, որ պանկատ պրես յանուպայից ...»:

Զեռագիր՝ թղ. 91 բ—92:

է. Թուղթ «վասն մահուան Ապրօի». *կ'երեայ թէ ուղղուած է Եղիազար կաթողիկոսին: Ապրօ մեռաւ 1676, Ապր. 15/16ին:*

«Պատուական պիտոյ, պատուական ալէտ ալեբս հոգոյ մերոյ համբոյրն ընծայեցի: Որով առնեմ ծանուցումն՝ ապատամբելոյն Աստուծոյ պրարձումն ի մէջդ եւ վարդուել կրծանուման ամբարտակին ...»:

Զեռագիր՝ թղ. 20 ա—21 ա:

զ. Թուղթ թուրքերէն լեզուով, *հասցէն եւ թուականն անծանօթ: Կը սկսի.*

Մարուֆըլ պէհճէթ վէ ղի ֆէհմըլչաս...

Զեռագիր՝ թղ. 21 բ:

է. Թուղթ «Գանտիզատէ Նէյմէթուլահ չէլէպիէ»: *Կը սկսի.*

Իպէթլի վէ ուրուֆէթլի էֆէնտիմ հոգիէթլէրընան...

Զեռագիր՝ թղ. 22 ա—22 բ:

ը. Թուղթ «առ խոսրով՝ միւնչ կայր ի բանտն յէտրէնու»: *Անթուական: Կը սկսի.*

Լուաք պիտրձանակրութեան յեղակարծ պատահումն...

Զեռագիր՝ թղ. 23 ա—25 ա:

թ. Թուղթ առ եղիազար վասն Շաթըր իրիցու որդւոյ մահուն»: *Անթուական եւ թերի:*

«Սրբոյ Հօրդ հաստատակաց եւ Տեառնդ

հոգեւորի պատկանաւորեալ ճառս առ յապաքինութիւն պատահելոյ կսկծանացդ ի պատճառ պակասութեան Ոհանին ի մաքրապարտի յաչաց քաղցրութենէ ...»:

Ձեռագիրը՝ թղ. 26 ա—28 ա:

ժ. Թուղթ «առ առաջնորդն Գաղատիոյ». *որով կը յանձնարարէ իր որդին Գրիգորիս վարդապետ, որ մեկնած է Գաղատիա* (1685, *Յունուար* 1):

«Բազում են սէր ի սկզբանէ, մանաւանդ թէ ի սրտէ առ սիրտ խօսեցեալն վկայէ ...:

վ. Եղեւ գրեցեալ Երեմիայէ Բարունոյ առաւն առաջնորդի Եկեղեցւոյդ Գաղատացւոց. Մաննօրէն քեւ յարգելոյ, ի «ԲԱՆԴՆԱ(Յ)ԵԱ» (= 1685) թուականն Հայկայ, Ա.—յելս յունվար ամսոյն նօմոյ, Յանկել սիրոյդ դայս յարակայ. Ի վեր ձգտեաց քան զկարս ահա» (տողք՝ ԵՐԵՄԻԱՅԻ):

Ձեռագիրը՝ թղ. 28 բ:

ժա. Թուղթ «Արքեպիսկոպոսի Ագուլեաց Տեառնդ Պետրոսի աստուածաբան վարդապետի»:

«Ըղձալի էր մեզ ողջապուրել զնամակ սիրոյդ պատուելի, որում արժանացուցեր. եւ զմեծ լինն աշխատանս անտեսութեան յաւարտ ածելոյդ զպոհաբանութիւն ընծայեցեր այնմ որ յաջողէ զամենայն յամենայնի ...:

վ. Եւ մինչ զմեծութիւնդ չեւ եւս տեսանել զորդեաին իմ Թղթով ի քեզ յանձնեցի ի զան յիմմիւռն. եւ արդ քեզ եւ ձերոցդ

մեծաւ թախանձանօք ի քաղցրութիւն մարդասէր կամաց ձերոց ըստ ժամանակին կրել· զի հատուցումն վոխարինին որ խոստացաւ՝ կատարելոց է ամենայնի· ամէն»:

Ուղղուած կ'երեւայ յիջմիածին, եղիազարու հոն հասնելէն յետոյ:

Ձեռագիր՝ Թղ· 29 ա—30 ա:

ժբ· Թուղթ առ աստուածասէր ումն պարսկաց (*խոտաղիր*):

«Վայելչապատանել արժանաւորութեամբ ճոխացելոյ եւ ըստ նարդենիս պայծառապատնեպ պերճացելոյ, բարեպաշտօն իսկ եւ զերազանցապէս աստուածասէր պարոն...»:

«Հաւանական է որ գրուած ըլլայ 1670ին, Ստեփանոս Մելիքեան Պոլսոյ պատրիարքի օրով»· որուն պատրիարքութեան աթոռ բարձրանալու ինքը, յիշեալ պարոնն եղած է պատճառ· կ'ըսուի· «այլ ըստ քոյին քաղցր քարոզ... բարեբարեացն աւանչնորդին մերում... ըստ որում գմեզս (եւ) զնորայն սիրտ հանգուցեր, յորմէ ունիմք զչնորհակալութիւնս մինչեւ յայսօր, զի ոչ է համեմատ Ղազար եւ Թուխտունճի եւ Սարգիս վաճառացն...»:

Ձեռագիր՝ Թղ· 30 բ—31 բ:

ժգ· Թուղթ առ կաթողիկոսն Հայոց:

«Սրբազան հոգեւոր Տիրի, Տեառն ամենամեծար... երկրպագութեամբ չնորհաբաշխ աչի ըստ նախնեաց յօրինի այսպէս ծանուցի...:

վ. կայ առցեն բանքս ի հեծութեան սըրտիս քեզ վաղեմի եւ անմիջոց սիրելութեանդ ... չնորհակալ եմ վասն յիշողութեանդ տոմսիւ մատանցդ չնորհիւ. որպէս եւ մինչ անդրատին սիրով հայիս ի քոյդ հեզութեան բարերարութենէդ առ սիրելին քո ի դուքդ վաստահացեալ եւ հեշտարար սուրբ աղօթս քո յուսացեալ Երեմիաս»:

Ձեռագիր՝ թղ. 32 ա—բ:

ժդ. Թուղթ «առ Եղիազար կաթողիկոս, յորժամ գնաց ի սուրբ աթոռն Էջմիածնի, գահակալեալ նստաւ կաթողիկոս ամենայն Հայոց, թվին ՌՃ(ԼԱ):

«Ի չնորհաւորել զծայրագոյն քահանայապետութիւն քո Թ եւ ժ-ան ամօք նախադուչակօք չնորհաւորեցաք, որ ի Բերիա բարերաստեցաւ: Եւ զայն որ զկապելն իմ մաղթանօք թէ ի Հռոմկլայ կամ Երուսաղէմ հանդիսասցիս, տե՛ս զի այսօր համախմբեալ բազմապիմի եւ կաթոդին բաղձանօք հարսդ ամենասրբուհի կաթուղիկէն տարեալ էած ի Սիոն նոր...»: Վերջը թերի թողուած է:

Ձեռագիր՝ թղ. 32 բ—35 ա:

ժե. Թուղթ Ա—Դ առ անծանօթս, *ուր կը նկարագրէ սրտառուչ խօսքերով իւր անդրանիկ որդւոյն Գրիգորիս վարդապետի վաղաժամ մահը: Առանց թուականի:*

Ձեռագիր՝ թղ. 37 բ—43 բ:

ԺԶ· Թուղթ (առ եղիազար յէջմիածին) յամէ 1682, *ուր քան հատուածներով կը նկարագրէ Կ. Պոլսոյ անցքերը: Այս պատմական, չատ հետաքրքրական դրուածքին սկիզբը դրուած է խնդրոյ նիւթ եղած քան հատուածներու բովանդակութեան ցանկը, որ հետեւեալն է.*

ա. Որս արքային յԱնգլիանուտօլիս:

բ. Հրակիզումն էյտուին սարուց:

գ. Սաստկութիւն եաստղի գինւոյ:

դ. Կոխելն զրաղանիս անառակաց:

ե. Գողոցն ի տեղիս տեղիս:

զ. Մուֆլեսութիւն վէգիրի պարզևանին:

է. Սաստութիւնք նոր ընձիւղեալ երեւոխանաց:

ը. Անվաւեր խորհուրդ ժամանակիս առաջնորդաց:

թ. Վասն անճարակութեան Պետրոս վարդապետին:

ժ. Աղանդ սուտ վկայիցն քաղաքիս:

ժա. Անցք Մաթէոս էվէպուին:

ժբ. Զարքային սուտցեալն գնոր օտալըղ:

ժգ. Կեօմրուկճուն իրք ընդ Ֆռանկս:

ժդ. Պատրաստութիւն հարսանեաց կեօմրուկճուն:

ժե. Որս ուսկումբի չայիրլին:

ժզ. Խորհուրդ Ֆռանցայ արքայի ընդ կայսեր Հռոմայ:

ԺԷ. Պատրաստուքիւն Տաճկաց մարտի ընդ Մաճարս:

ԺԸ. Մահ Թէլլի սուլթանին Հումայչահի:

ԺԹ. Վան գեսպանին Մօսկովաց:

Ի. Ողջոյնք ոմանց առ վեհդ սուրբ:

Նամակը կը սկսի.

«Ուղիտաճեմ ճեմարանի սրբազան ժողովոյդ ողջանիւ եւ այս յայտնեացի...

Վ. Յերեմիայէ ընկալ զպատգամս նարդենական.

1682 ԸՋԾՆՆԴԵԱՆԸՆ Քրիստոսի գոլով Թուական.

Եւ ի Մինաան հասարակի*

Փէտրարական.

1131 ՅԻՇԵԱ. ՋԱՀՄԷԹԸԴ Թուականի մեր Հայկական:

ԺԷ. Թուղթ առ Նահապետ նորընտիր կաթողիկոս դրեալ ի Թեքիրտաղէ (1692), ծննդեան տօնէն քիչ ետքը:

«Յիսուսահին եւ քրիստոսակառոյց սրբոյ մենաստանիդ մեծի զբաղճանս հոգւոց արդեանց արտայայտելով ի ձեռն նօսօսի...»:

Կը պատմէ թէ Գրիգորիս վարդապետ էջմիածնէն վերադարձին՝ ճանապարհին կը լսէ թէ վախճանած է Եղիազար. զայս Ծննդեան տօնին օրը ի Թեքիրտաղ քարոզի ժամանակ կը զուժէ ժողովրդեան: Կը հաղորդէ տեղեկութիւններ Գրիգորիս վարդապետի մասին

* Իմացիր՝ «ի կէս փետրուար ամսոյ»:

հանդերձ դրուատիքներով· կը ընդհատէ նորընտիր կաթողիկոսը: Հետաքրքրական է բովանդակութիւնը:

Ձեռագիրը՝ թղ· 57 ա—61 ա:

ժը· Թուղթ Մարտիրոս Քահանայի եւ մահտեսի Ամբակումի առ «Խաչատուր կաթողիկոս Սսայ» (1658):

«Ի դերապետական գլխոյն դերապոյծեալ եւ վերապատուեալ աթոռակցութեան Լուսաւորչին մերոյ Հայրապետի երջանկի մատուցանեմք Մարտիրոս երէց եւ Ամբակում սիրելիք քո համբոյրս երկնաչուռ դարչապարիտ···:

վ· Եւ զայէր Տրդատա սիրով ուղարկեցաք հապիւ առեալ ի ձեռաց դուռամիտ աթոռակալացն քաղաքիս, զորոց զբարուց տեղեակդ ես, եւ խաղաղութեամբ ուղարկեցաք ի սէր եւ յօրհնութիւն քո· ողջ լեր: Թվն ՌՃԽ»:

Երեմիայի ձեռագիրն է· հաւանօրէն ինքն է նաեւ համբագրողը:

Ձեռագիրը՝ թղ· 62 ա:

ժբ· Ուղերձ «առ թագաւորն Ցռանցու:

Ի վառս Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի վերոյ աչտանակի եօթնաջահեան լուսով բարձրացեալ քրիստոսասէր թագաւորն Լուսաւիդոս, որ ընկալեալ է պճառութիւնն առ ի հովելոյ զրաղմահոյլ ժողովուրդս Տեառն: Զոր եւ արժանապէս կարզաւորեալ

եւ զարդարեալ՝ ըստ որում եւ ինքն հոգեկան մասամբք պայծառացեալ, եւ մեղաց աղտն ի բաց բարձեալ հեռի չինքենէ, եւ առ ակրունի զչաւիղն որ է ճշմարիտ ճանապարհ եւ կեանք: Վասն որոյ խնդրեացուք եւ աղօթս ձիգս տարածեացուք առ ամենակարող բարձրեալն Քրիստոս, զի զարժանաւոր ծառայն իւր զԴԺ–ան Լուտովիկոս թագաւորն ի տուպապէս ճանապարհն եւ ի կեանս հասցէ յանեղծն եւ յաւիտենական փառս օրհնեալ արքայութեան: Եւ զծիրանածին զպայազատացեալ թագաժառանգ որդիսն իւր փառօք թագաւորականօք պսակեացէ յաղգայ ազգս ամբողջ կենօք ի պարծանս եւ ի յաղթութիւն ժողովրդեան իւրոյ. ամէն:

Գրեցեալ եղեւ ի թվին Քրիստոսի 1687 ի վաչաթօրութեան պարոն Իշխանի Փեթրո Ճերարտինի ի Ղալաթա քաղաք»:

Ձեռագիր՝ թղ. 65 ա:

Ուղերձս կ'երեւայ թէ մատուցուած է Լուդովիկոս ԺԴ.ին Մատթէոս Ակրօ Չէլէպիի կողմէն, որուն փոխարէն ատացուած է թագաւորէն «թուղթ աղնուութեան եւ հովանաւորութեան» (տե՛ս վարը, էջ 252):

Ի. Թուղթ առ անծանօթ ումն (1686):

Իղէթլի վէ արիֆէթլի էֆէնտիմ սուլթանում հազրէթլէրինուն...

Ձեռագիր՝ թղ. 80 ա—81 ա:

իա· Թուղթ առ անձանօթ ումն· *կրօնական բովանդակութեամբ· կը սկսի·*

«Տէրն մեր Քրիստոս ըստ մեծի եւ անճառելի խոնարհութեան իւրոյ որ ի կերպարանս Աստուծոյ էր զկերպարանս ծառայի էառ…»:

Երուսաղէմ, Թ· 1059, *Թղ*· 65 *ա*—68 *ա*:

իբ· Թուղթ առ Տ· Գրիգոր եպիսկոպոս:

«Տեառն եպիսկոպոսի եւ հոգիբնակալ սրբակրօնի՝ Տեառն Գրիգորի բանի սպասաւորի ի մէնջ ընծայելոյ հօրս նուաստի…»:

Ձեռագիրք՝ Երուսաղէմ, Թ· 1059, 69 *բ*:

իգ· Թուղթ առ պատրիարքն Յունաց Երուսաղէմի:

Կը յիշէ Տէր-Յովհաննէսեան՝ ժամանակագրական պատմութիւն Ս· Երուսաղէմի· Ս·, *էջ* 403—404:

իդ· Թուղթ առ եղիազար կաթողիկոս (1690):

Հատակոտորներ յատուկ բերուած Ջամչեանէ՝ Գ· էջ 722 *եւ Հ· Յ· Թորոսեանէ՝ Վարք Մխիթարայ սրբոյն Սեբաստացւոյ· Վենետիկ* 1901, *էջ* 28—30 (*հանուած Տարեգրական պատմութեան* 965—970 *էջերէն*):

Մեսրոպ եպ· Նշանեան կը համարի թէ նաեւ Մարտիրոս քահանայի, Երեմիայի հօր առ եղիազար 1664*ին գրած «նամակին խմբագրողը, ինչպէս ոճէն բացայայտ կ'երեւի, է նոյն ինքն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան»·*

Մ ի ո ն, 1932, էջ 278 ծան.: Նամակը հրատարակուած է ամբողջութեամբ անդ, էջ 278—280:

37. Ո ւ ղ ե ր ձ ք զ ա ն ա զ ա ն ք:

Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Մատենադարանի Թ. 1059, որ Երեմիայի ինքնագիր ձեռագիրն է, կը բովանդակէ իր ծոցը զանազան ուղերձներ, ոտանաւոր չափով, որոնք ուղղուած են զանազան անձերու, դրուած տարբեր ժամանակներու մէջ: Հեղինակը ապա հաւաքած է զանոնք մէկ հատորի մէջ, առանց ժամանակագրական կարգի նայելու: Այս ուղերձներու ժամանակագրական յաջորդութիւնը դժուար է ստուգել այժմ, որովհետեւ ես ունիմ աչքի առջեւ պարզ ցանկ մը միայն, ուր Մեսրոպ արքեպս. յաճախ նշանակած է ուղերձներու լոկ սկզբնաւորութիւնը, առանց վերջաւորութիւնը տալու: Հաւանական է, որ Երեմիա իր ուղերձներու վերջաւորութեան բառախաղով տուած ըլլայ գրութեան տարին, ինչպէս սովոր է ընել նաեւ այլուր:

Ես կարեւոր համարեցայ առանց ձեռագրին կարգին մէկ դնելու դասաւորել բովանդակութիւնը ըստ նիւթոց:

Ա. Սիրոյ եւ յարդանաց ուղերձներ:

ա. Թուղթ սիրոյ առ Նիկոմիդացիս (1672):

Երդ պեղապար ըղձիւք լըցեալ,
Առ կարօտեալսդ սիրահիւսեալ...

վ· Կարօտ մնացի մեծ բժշկին,
Պանդալէմօն սուրբ վըկային,
Մեղք ի վիզն տէր Աստուածին,
Որ մեծ եղէց ես քաղաքին:

Եւ այս բնակչաց սուրբ քաղաքիդ,
Լիցի ընծայ եւ արմատան.
Երեմիաս ձեր սիրական,
Գըրեց ի ՃՍՌ (1672) Հայոց Թվական:

26 *քառեակ. առաջին վեց տուներու սկզբնատառերը կը կազմեն՝* ԵՐԵՄԻԱ:

Ձեռագիրը՝ 1059, 42 *ա*—44 *ա*[48]:

բ· ի յերուսաղէմէ առ իՍտամպոլ, թուղթ ողջունի (1664):

Տօսա եւ եարան մուհիպներաց
Գիտողաց զմեզ եւ չգիտողաց·
Ըզմեզաւորս հարցանողաց,
Ուրոյն ուրոյն լիցի ընծայս...

Ընդ ամէնը 19 երկտող· կը վերջաւորի·

Ի ԿԱԹՈՂԻՆ Հայոց Թուական՝
Հազար հարիւր երեքտասան,
Միսլ մասամբ այժմ յաւելան,
Որոյ Թիւք այս այժմ լցան:

---

[48] *Հրատարակուած՝ Սիոն, 1932, էջ 393: Վերջին տողը հրատարակիչը կը կարդայ· «Գըրեցի ՃՍՌ» (1652)· բայց այս տարին կանուխ է Երեմիայի դրական գործունէութեան համար:*

Ի սուրբ քաղաքըս պըրեցան,
Երուսաղէմն որ աննըման.
Ընտասեղեացըս բերկրական:
Ի մուտ աւուրս բարեկենդան,

Ձեռագիր՝ թ. 1059, 55 բ:

գ. Թուղթ առ բարեկամս իւր ի Թէֆիրտաղ, *ուր կը գանուէր այն առեն իր որդին Գրիգորիս վարդապետ: Անիտրապիր* (1691°):

Երջանկաւետ քահանայից
Թէքիրտաղու բարեկամից
Մեր վաղեմի դեր ծանօթից
Ողջոյն հասցէ ուրախալից...

Ընդ ամէնը 93 *տուն: Ունի գաւեշտան խառն ոճ, տեղ տեղ թուրքերէն տողերով համեմուած: Տուներու ակրոնակապ գրերը կը յօղեն՝ ԵՐԵՄԻԱՅԻ ՀՕՐ ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ, կրկնուած քանի մ'անգամ: Հետաքրքրական է մանաւանդ անոր համար, որ Թէքիրտաղի ժամանակակից երէցներն ու գլխաւոր անձինք յանուանէ կը յիշուին:*

Ձեռագիր՝ թ. 1059, 49 *ա—52 ա:*

դ. Թուղթ առ Հայրն ծերունի: «*Զայս ի խնդրոյ ումեմն Մանուէլի գրեաց որ առ Հայրն ծերունի:*

Երկնահանդոյնդ եւ ամպըղ քաղցրահոսան...

Տուներու ակրոնաւոտերը կը յօղեն՝ ԵՐԵՄԻԱՅԷ ԱՍԱՑԵԱԼ ԵՂԵՒ:

Ձևագիր՝ Երուսաղէմի, թ. 1059, 28 բ—30 բ:

Ե· Թուղթ առ Աբրահամ Չէլէպի· «Զայս գրեաց վերծանութեամբ առ Աբրօ ումն իշխան, *որում պլուխն ունէր բան վեց տամբ յանկեալ անդրադարձ եւ պի ոչ գտաւ. իսկ ճնացեալն այս է, որ պրեցաւ, որում պլուխն «ի գերահրաչ»:*

Ի գերահրաչ լուսոյն լցեալ,
Շնորհօք նորին գերազարդեալ,
Պարգեւ նորին աղբիւրացեալ,
Վտակօրէն ի քեզ հեղեալ...:

կը յաջորդէ՝

Ի ներբող նմանակիս գայս գրեաց *թէպէտ տանաւորարար, այլ նախապիծքն՝ պանուն իշխանին եւ վերջնապիրքն՝ պանուն գծողին յայտնէ· եւ զայնս որ առացաւ՝ Փռանկի տառիւ եւ հռոմի պրեցաւ, թէպէտ առա անդէպ:*

Այս բան որ առա գծեալ է
Բայիւ, բառիւ կապ հիւսեալ չէր,
Բամկականաց գհետ եղէ
Առա գնոցին բառս գնեմ...

Տողերու սեղմնաառաք ԱԲՐԱՀԱՄ ԻՇԽԱՆ ՄԱԿԵԴՈՆԱՅՈՅ ՆՈՒԻՐ ԵՒ ԸՆԾԱ, իսկ վերջնապիրք՝ ԷՐԷՄԻԱ ՁՆՁԻՆ ԴԱՐԱՆԱՂԵՑԻՈՅ ԱՍԱՑԵԱԼ ԷՂԵՒ կը կապեն:

Առր կից կայ՝

Իսկ գայս ի վերայ գրեաց *թէ հառնի առ*

այս ինչ ձեռ ուրուք եւ այլազ(պ)արատ վի-
պեաց. նաեւ նախապիծն եւ վերջնատառ ունի
պյայանի ինչ. եւ զատառան տաճկի արար՝ զա-
նուանն ի մէջ եւ զթիւն ամսոք:

Մալիմ խզէթ չէլէպիմէ
Ալիշան ու սուլթանըմէ...

Սկզբնատառք տանց՝ ՄԱՐՏԻՐՕՍ ՓԱՓԱ.
ՋԱՏԷ... ՊԷՆՏԷ, իսկ վերջնատառք՝ ԷՐԷ-
ՄԻԱ ԿԷՏԱՒՄ (՞) կը կապեն:

Վերջին երկու տողերն են՝

Տիյէ պիտէաթնամէ պէնիմ ՝՚՚՚
Էլիք պէ րէ վալ[49] չէլէպիմ: ՚՛
՚՝
՚՚
՚՚՚
՝՚՚՚
՚՚՚՚
՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚
՚՚
՚՚՚ ՚՚
՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚՚

ԻՇԽԱՆԻ ՈՐԴՈՒ ԱՌ ՊԱՐՈՆ ՍԱՐԳԻՍ· ԻԿ ՎԵՐՁՆԱԱՌԵՆ ԼՆ՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԻՐԻՑՈՒ ՈՐԴԻ ՅԷՐԻՄԻԱ ԾԱՌԱՅԷԴ:

Ասոր կվից կայ·

Զայս ի ներքո թղթին արար՝ *տառս իրր հաննելուկս, այսինքն անդրադարձ ի վերկ առ վերջ· հայ բառ, ի կիսոյն տառկի· նոյն և պարձն:*

Ի լաւ թէ վատ, էր պատ թէ համ,
Բամէ յաւէտ նայէ մըտամ.
Իմ իթէրատահ պայըք նապիր
Մխպանէ պիտ տաճխալ էմյա գ·
Իսրաֆ պա՛րէ թառճի թէլլի
Ասֆէրիմ թա խպրէթ նիքէմ:

Նոյնը հակառակ ուղղութենէ կարդացուած՝

Ատէթ պապոյ տալէթ վալի
Ատըմ էյան տէքվայէմար
Բիզան քըյաղ հասրէթիմէ
Գալմէ պիճա հիզէ նապիմ
Իլլէթ լճաթ էրտալ ֆարսի
Սէքին թէրսխաթ մխրէֆամ.

Երեմիայի նիտալ ոճն է[50]
Բամ տառխբա պիխ տիէ,

---

[50] *Այս ինքն՝ ՌճԷ = 1658:*

Էն վրկէի տեառն ԾԱՌԱՆ ԵՄ (= 1657),
Մակ երկ քառից ղթիւ ածեմ [51]:
Ի սէր սիրոյդ ճոխ պարոնի,
Այսքան եւեթ բաւ ծանիցի:

Կը յաջորդէ՝

Գիրս անյարմար ընթանայցէ,
Ի կոստանդնու մեծ քաղաքէ...

Տողերու սկզբնատառերը կը յօդեն՝ ԳԻՐՍ ԵԻ ԲԱՆՍ ԵՐԵՄԻԱՅԻ:

Ձեռագիրը՝ Թ. 1059, 36 բ—39 ա:

Է. Աղերս առ Պետրոս Չէլէպի (*անխորագիրը*):

Պերճապատիւ աղնուափառ ի մեծ ազգէ...

Տուներու սկզբնատառերը՝ ՊԵՏՐՈՍ ՉԷԼԷՊՈՑ. վերջատառերը կրկնութեամբ՝ ԵՐԷՄԻԱՅԻ ԱՂԵՐՍ:

Ձեռագիրը՝ Թ. 1059, 41 բ—42 ա:

Ը. Անխորագիրը:

Է՛յ ծնունդ մտացս իմ բըխմանէ,
Է՛յ իմ թուչուն որ մատանցս է...

Տողերու սկզբնատառերն եւ վերջատառերը՝ ԷՐԷՄԻԱՅԻ:

Ձեռագիրը՝ Թ. 1059, 40 ա:

Թ. Առ Յովնաթան (*անխորագիրը*):

---

[51] *Ըսել կ'ուզէ անշուշտ, թէ 1657 վրկչական թուականին մխաւորը պէտք է ուր կարդալ* (1658):

Է՛ բանաւոր թռչուն՝ և արդ...

Տղերաւ սկզբնատառերը՝ կրկնութեամբ.
ԷՐԵՄԻԱՅԻ. վերջատառերը՝ ՅՈՎՆԱԹԱՆ:
Չեռագիրը՝ Թ. 1059, 40 բ:
ժ. Ա՛ռ Պոնտացիս (անխորագիրը).

Է՛յ բանաւոր թռչուն՝ և արի
Է՞յ իմ մտացս մատանցս չնորհի
Բառեալ ծանո՛ դանձկութեանս տալ:...
վ. Անմոռաց լեր անուանց յարդո
Ա՛յն Յովակիմն բարեբարո
Յովաննէսն որ եղէց բանիւս
Յերեմիայէս որք ի Պոնտոս:

Սկզբնատառք՝ ԷՐԵՄԻԱՅ. վերջատառք՝
Ի ՊՈՆՏՈՍ:
Չեռագիրը՝ Երուսաղէմ, Թ. 1058, 67 բ:
ժա. Ա՛ռ պարոն Իմանիէ (անխորագիրը):

Է՛ բանաւոր թռչուն՝ և արի.
Է՛յ դու մտացս մատանցս չնորհի.
Բամիլիս դրացնանս հոգւոյ բանիւ
Բառեալ ի քեզ դրանս իմ վուխամ...
վ. Ահա անունն անմոռաց է
Ազնիւ պարոնն Իմանիէ:

Սկզբնատառք՝ ԷՐԵՄԻԱ. վերջատառք՝
ԻՄԱՆԻԷ:
Չեռագիրը՝ Երուսաղէմ, Թ. 1058, 66 ա:
ժբ. Ա՛ռ Պետրոս վարդապետ յԷջմիածին
(1684): *Անխորագիրը:*

Երաժշտի տեառն Պետրոսի
  սուրբ կրօնապղեաց պարտապետի
Բարեւնօրէն զմանկունս մարդեա,
  հոգւով սրբով չնորհազարդեա..
վ. Աղերսեմ զի ընդունելի,
  իբր ինն ընծայ ը՞ստ իմում կարի
Լրմամբ ի թիւս մերոյ Փրկչին,
  ի ԾՆԸՆԴԵԱՆՆ [52] հուպ ի տօնին:

Եղեւ պրեալ յէջմիածնում,
Բահորդ ի դիւղն ի վերջն հաչո՞ւում.
Է եւ սա քեզ օժանդակում,
Մին եւս ընկեր ի քո չաւղում.
Ի ձեռն Մէլիք որ իմանում,
Ա՛Ծ Ի ԲԱՌԱԿ Հայոց Թըւում [53]:

Սկզբնատառք՝ ԵՐԵՄԻԱՅԻ ԳԼՐԵԱԼ. վերջատառք՝ Ի ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆ: Գրութեան տարին է Ա՛Ծ Ի ԲԱՌԱԿ, այն է ՌՃԼԶ = 1687:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1058, 66 ա:

Ժգ. Առ Վարդան ոմն (անխորագիր. 1691):

Է քերթողաց քերածն հորդան,
Բանն որ նախադասիւղ կարդան...
վ. ԻՋԻՆ չրջանդ բանի բօրդան:

---

[52] Ձեռագիրն ունի «ի ծննդեան եւս հուպ ի տօնին». Երեմիա հոս բառախաղով կ'ակնարկէ փրկչական 1688 Թուականը, որ նոր է սկսած. եւս անիմաստ կը մնայ, զոր պէտք է ջնջել:

[53] Կ'երեւայ թէ տողերուս մէջ Երեմիա արեւելեան բարբառին –ում բայակերտ եւ հոլովակերտ ածանցը ակնարկել կ'ուզէ:

Տողերու սկզբնաառաւերը կը կապեն ԵՐԵՄԻԱՅԻ :

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, թ. 1058, 66բ :

ժդ. Տաճկաբարբառ թուղթ (առ Գրիգոր Զէլէպի) եւ արգ. նախագիծ գնորայն աւուն :

Գամէթ ըլ Թիֆիլ ու սէրվի ըչվան,
Վէրխի տուր սանա Թանդրիմըզ տուշհան :

Տուներու սկզբնաառաւերը՝ ԳՐԻԳՈՐ ԶԷԼԷՊԻ ՍԷԼԱՄ :

Ձեռագիր՝ թ. 1059, 30բ—31բ :

ժե. Տաճկաբարբառ թուղթ որ է մուհապէթնաւմէ առ Պուրսացիս ումանս :

Էյ վարում օմրումտան Թահանէ տուլթան,
Օլուր Էյլի Մէճնուն Հուանուէ պաքան ..

Տուներու վերջայանգ տառերը՝ ՆԱԶԼՏԻՐ ՔԷԼԱՄ :

Ձեռագիր՝ թ. 1059, 31բ—32բ :

ժզ. Առ տաճիկ ումն հայագարմ թուղթ նաեւ արգնաւմէ նախագծօք :

Էյ մէնիմ տուլթանըմ չէլէպի տղամ,
Էյ լզէթլիմ մէնիմ բուհ ու բէվան...

Սկզբնաառաք՝ ԷՐԷՄԻԷ ՊԷՆՏԷ :

Ձեռագիր՝ թ. 1059, 32բ—33բ :

ժէ. Առ Ապրօ Զէլէպի (*անխորագիր*) :

Քէլամըմ նաատրան եօղտուլէն կէտա,
Եօմ եթմիչիմ պու հզէլէն ալա...

Տողերուն սկզբնատառերը կը կազմեն՝ ՓԵՕՄՈՒՐՃԻ ՋԱՏԷ ԷՐԷՄԻԱՏԷՆ. վերջատառերը կրկնութեամբ՝ ԱՊՐՈՒ ՋԷԼԷՊԻԷ:

Ձեռագիրը՝ Թ. 1059, 39բ:

ժը. *Անխորատիր:*

Էտրարէ սաֆխաթ սըտղի սատէ...

Ձեռագիրը՝ Թ. 1059, 41ա:

ժթ. Թուղթ առ Մուրատ Չէլէպի (*անխորատիր*):

Մումինան սալի վաքտէն
Ուչմազէ նայիլ էճառը.
Նէալի կիւզին խալրէթ վէյատա,
Մէյվէտաըլ սէն տիլզաը:

Ընդ ամէնը 12 տուն. սկզբնատառք՝ ՄՈՒՐԱՏ ՋԷԼԷՊԻՄ:

Ձեռագիրը՝ 1059, 52բ:

ի. Թուրֆերէն ոտանաւոր մը, 12 *եւ կէս տուն, ուղղուած բարեկամներուն, որոնց անուններըը կը յիշուին: Սկիզբը կը պակսի: Վերջին տունն է.*

Ահլ զարլէ ֆապաթ բիճամ
Ֆիմ տուատէն ունութմամազ.
Էրէմիա պու ճիհանտէ
Թէք պիր կէտա գուլունուզտուր:

Ձեռագիրը՝ Թ. 1059, 53ա:

Բ. Մխիթարականք:

իա. Թուղթ մխիթարական առ Աբրահամ Չէլէպի (1664):

«Զայս Թուղթ յերկար ողբերգական ա-
ռաքեալ առ Աբրահամ Հէլէպին, որ էր ի
կարնեցոց Մօտա եւ առաւ վեցամեայ դուստր մի
ունէր ղի մեռաւ. նախերգաբար եւ զամապամ
արամատուեամբ. յիշեա ի Քրիստոս:

Խանդակաթ սէր սիրապանծեալ,
Խանդաղատիւ յիւրն ճեմեալ...

Ընդ ամէնը 41 քառեակ: Վերջին երկու տունեքն են.

Եղեւ ի գրաւ սիրալրական
Բռնեալ քարտէս մելանական,
Երախտաւորդ իմ պատուական,
Մաննայ ընկալ աղերսական:
Ի ԿԱԹՈԳԻՆ[54] գոլոյս Թվական,
Ատուածածնիս տօնի վոխման,
Յորս ցնծասցուք յուսով համայն,
Ի չնորհս լինել մեք օրհնաբան:

Ձեռագիրք՝ Թ. 1059, 44 բ—49 ա:

իբ. Թուղթ վշտակցութեան առ Կարնեցի Խօճայ Կարապետ (1681):

Երբ ի կատար եհաս որդիդ
առեալ ծաղկեալ
Յօր հարսանեաց գթադն եւ զպըսակըն
համբուրեալ...

Ընդ ամէնը 32 տող. վերջաւորութեան ակրոնատառերը կը կապեն՝ ԷՐԷՄԻԱ

[54] իմա՝ ՌՃԺԳ = 1664:

Եղէ լաւդ ձայնի փողոյն տարտնացի,
Բոտեալ զափոփանս արտի նորա զճառս
երգեցի.
Եաու ինչ դեղ վչտակցելով նորա վչտի.
Մեր թիւ Հայոց հազար հարիւր եւ երեսնի,
ի կոստանդնուպօլիս դիպեալ սեպտեմբերի,
Առն Ծօճայ Կարապետի որ կարնեցի:

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, 57 բ:

իգ. Ողբերգութիւն ի մահ երիտասարդի ուրուք (*անխորագիր*):

Այրն ասէ. ա՛յ մարդ լըսէ իմ գանգատիս,
Աչխարհս է արտասուօք լի թէ լաւ նայիս..

Անձինք, նմանութեամբ Մարտիրոս Ղա-
բահխաչրցւոյ տաղերուն:

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, 58 ա—59 ա:

Գ. Գովասանականք:

իդ. Գովեստ Փիլիպպոս Կաթողիկոսի:

Տէր Փիլիպպոս արքահոգի
տատրակ ամբիծ.
Տի տղայականդ չինք արատ քեզ
եւ կամ ինչ բիծ...

Ընդ ամէնը 34 տող, որոնց սկզբնատա-
ռերն են Տ. վերջին տունն է՝

Տեառն հաճոյ յաղօթս քո
սուրբ եւ բարի,
Տարփամ յիշել վանն Աստուծոյ
Տէրդ իմ բարի:

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, 53բ—54ա:
Ից. Գովեստ Նահապետ կաթողիկոսի:

Նահապետ հայրապետ,
Նոր անճամբ նեալ նորնակէտ.
Ներդործակ ներախոհ,
Նեղկատուղ նօյեմին...

Ընդ ամէնը 32 տող, որոնց սկզբնատերերը, ինչպէս նաեւ բառերուն մեծագոյն մասը ն գրով կը սկսին: Ի կատարածին կան հետեւեալ տողերը.

Իսկ թէ Հայոց մեծ նշանիւս
Թուական խնդրի.
ԸղծԱԿԱՆԻԾ [1] Դ ՀԱՆ ՄԱԿԱԲԱՆԴ [2]
ՅԱՆԳԵԱԼ(Ն) [3] ՆԻՇ ՄԻ [4]
Է ՀՈԳԵԾԱՆԴ [5] ԻՋԻՆ [6] ՄԻՋԻ [7]
ՋԱՄԱՆԴ Ի(Ը)ՆԿԻ [8]
ԻԱՆԴ(Դ)ԱԿԱԹ ԻՄՆ [9] ԿԱՊԵԱԼ(Դ) ՋԹԱԳ
ԻՄ [10] ԳՈՆԵԱ ԱՃԻ [11]
Եւ ՃԱՌԵԼԴ [12] ՃՈԻՆ [13] ՄԻՆ ՅՂԿԵԱԼ Է [14]
ԺՈՅԺ ԻՄ [15] ԻՆՋԻ [16]
Վեչտասանիւք բայիւ բանիւ
արձանագրի:

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, 54ա—54բ:

Հեղինակը փորձած է հոս ՌՃԻ (1691) տարին 16 բառախաղերով ներկայացնել: Առնցմէ Թ. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 10, 12, 13, 15, 16 գրերու գումարմամբ կու տան ճշդիւ

ՌՃԽ : Մնացեալները պէտք է լրացնել՝ թ. 3 յանգեալ = յանգեալն, 8 իննկի = իընկի. 9 խանդակաթ = խանդդակաթ. 10 կապեալ = կապեալդ : Իսկ թ. 11 գոնեա աճի կու տայ «ՌՃԼ» եւ թ. 14 մին յղկեալ է կը համապատասխանէ «ՌՃԺԹ» տարւոյն : Թերեւս «գոնեա աճի» ըստ իմաստին կ'ենթադրէ թէ կարօտ է լրանալու. նոյնպէս «մին յղկեալ է» կ'երեւայ թէ դամարին թերի ըլլալը կ'ակնարկէ : ՌՃԽ = 1691 ճշդիւ Նահապետ կաթողիկոսի գահ բարձրանալու տարին է :

Այսպիսի բառախաղերով ներկայացուած են նաեւ ՌՃԼԹ եւ ՌՃԼԴ տարիները թ. 1058 ձեռագրին մէջ (թղ. 66 բ).

է պաշել իմ. ռաբուի հալէ. է դա աջ իմ. մեկնեա զինեալ. ի դաո աճէ. ամպահաղ թիւք :
է ծաղկանիշդ. ռամեալ էի. էղեալն շաղ. մի է պաշեալ. ի բանդ նայեա՛. աշա առակ :

իգ. «Ած թագաւորն Լեհայ» *Յովհաննէս Գ. Ալեքս մաղթանաց է պատեհատիպ գահակալութեան նորին, է կողմանէ Հայոց կամննից քաղաքի* (1679) :

Ըննդ ակրաւորութեանդ ըստ կարդի արքայ,
ի գահ այդմ վառաց քաջագեղ արքայ,
Բօլօնեայ երկրիդ մեծանուն արքայ,
Երրորդ Յովհաննէս չքնաղ թագաւոր :

Ամբողջը կը բաղկանայ 67 տուներէ, որոնք կը վերջանան «Թագաւոր» բառով։ 54—61 տուները կը վերաբերին Լեհաստանի հայ գաղութին։

Անյագ գազանէն նախանիքն այնց եւ մեր,
Զո՞ւեալ հասեալ էին ի տէրութիւն ձեր.
Դառնաչունչ ժանեաց բռծորացըն մեր,
Ողեպահելով առ ձեօք, Թագաւոր։

Ցաւքն հայրենական առ նոսա ժայթքեալ.
Տնանկացեալ, թոպեալ եւ նախատեցեալ,
Ի տար հալածեալ, լըլկեցեալ, ոպառեալ,
Մինչ Տէր ոահ պիտման եցոյց, Թագաւոր։

Մինչ յայդը եհաս արդ չունչըն մահաբեր,
Ընդեաց, խոցոտեաց անպատրաստ գազդ մեր.
Ի վշտակրութիւնան կարդացին առ Տէր,
Աղօթս առնելով սակս քո, Թագաւոր։

Մնացելոցն վուխտ այց արար գարձեալ,
Ըստ յԵզեկիասէ եղեն ազատեալ.
Ըստ Բարիլօնին գերեզարձ եղեալ,
Զեռնդեալ ի խնամս մեծիդ, Թագաւոր։

Փորձելով ի բովս եւ ընտիր գտեալ,
Զի գաստուածապաշտս վրկել կարացեալ.
Ի մարց չիաւնէ եղեն սարտուցեալ,
Գարձ նոցա անդրէն առ քեզ, Թագաւոր։

Ը՞սա որում Տարսոնի վողոյն կցորդեալ,
Ընդ նոսա եւ մեք յայն վայր վչտակցեալ,
Բանիւք թէ թղթովք զոմանս թէ սփոփեալ,
Այժմ խնդամք նոքօք առ քեզ, թադաւոր:

Արդ ամենախնամ աչօք քով սրբով,
Զբեկեալ սիրտ նոցա սփոփես բուժելով.
Զվէրս նոցա պատել Շամր(ա)ացի գոլով,
Տի տէրդ ծառայիցդ բարի, թադաւոր:

Երանի՛ լեզէր թէ էաք համայն
Ընդ հովանեաւ մեծի քոյոյ տէրութեան,
Ի վառս ՝ւ ի պատիւ քրիստոնէութեան,
Պարիլ եւ ցնծալ ի լոյսդ, թադաւոր:

Վերջին տունն է.

Երդս ընծայական Բաքովիդ յաղթօղ,
Երջանկիդ վառօք Մըտացդ լուսունօղ,
Ի յօժար հոգւոյ Աղերս քեզ ազդօղ,
Ի թիւս Տեառն ԱԾԻԼ ՌԻ ՇԱՀ, թադաւոր:

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, 61բ—65բ:

38. Վերտառութիւն ճամակաց կամ Գրառաջ:

Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Թ. 1059, Թղ. 3ա—28բ կը բովանդակէ Երեմիայի լինքնագիր գրչութեամբ այլ եւ այլ գրառաջներ, այս լինքն առ այլ եւ այլ անձինս ուղղուած նամակներու սկզբնաւորութիւններ. այսպէս՝ Կաթողիկոսի, Եպիսկոպոսի, Առաջ-

նորին, Փիլիսոփայի, Բարեւնուց, Բարեւնապետի, Եպիսկոպոսի եւ Վարդապետի, Անուանի վանահօր, Վարդապետի խմաստնոյ, Աբեղայի, Անուանի եւ գլխաւոր Քահանայի, Սարկաւագի, Իրիցու ապրանի (°), Մուհապէթնամէ, Վեհ եղբօր, Կրօնաւորաց, Իմաստուն մարդոց, Իմաստուն նօտարի, Իմաստուն մանկան, Իշխանի սիկնոջ, Կուսի, Գեղեցիկ կնոջ, Բարեպաշտ եւ մեծ ազգի կնոջ, Տանուտէր մարդոց, Հօր, Խաթրմնոյ եղելոյ· Պարոնի վաչայի, Գլխաւոր մարդոց, Սիրելի եւ սիրուն եղբօր, Իմաստնոյ եւ բարեպաշտի, Պազի սիրելեաց, Խելահաս մարդոց, Պատուական ծնողի, Պատուական վարդապետի· ընդ ամէնը 41 տառատուր, որոնց մէկ քանին թերի մնացած են եւ մէկ քանիներու տանց կամ տոզերու սկզբնատառերը Երեմիայի անունը կը յօդեն, ինչպէս կը գրէ Մեսրոպ եպ. Նչանեան:

Այս խումբին տակ պէտք է յիշել Տապանագիրներն *եւ* Արձանագրութիւնները, *որոնք յօրինած է Երեմիա տառատուր չափով: Այսպիսիներ կը գտնուին Տարեգրական պատմութեան ձեռագրին մէջ, Երեմիայի ինքնագրութեամբ. գասոնք Սոմալեան կ'անուանէ* «parecchi Epitaffi, Inscrizioni, Cantici, ec·» (Quadro, 160):

Տապանագիրներէն եւ Արձանագրութիւններէն հրատարակած է Թորգոմեան՝ քաղե-

լով Տաբեգրական պատմութենէն, հետեւեալները.

ա. Տապանագիր մահտեսի Ամբակումի.

Այս է չիրիմըն մահտեսի Ամբակումի...

(† 1658, Նոյեմբ. 23): Տղերու սկզբնատառք՝ ԱԻՄԷՐԷ, այն է Երեմիա:

Հրատ. Թորգոմեան, էջ 739:

բ. Ի նոյն.

Ամբակումին է այս տապան...

Տղերու սկզբնատառք՝ ԱԻՄ(է)ՐԷ:

Հրատ. Թորգոմեան, 740:

գ. Ի նորակերտ տունն Խօճայ Դաւթի եւ որդւոյ նորա Գրիգոր Զէլէպւոյ (1662):

Էին աչքին պահպանական,
եւ օրհնութեամբն աստուածական...

Տուներու սկզբնատառք՝ ԷՐԵՄԻԱ:

Հրատ. Թորգոմեան, 740—741:

դ. Տապանագիր Տէր Մինաս նոր նահատակին († 1634, Օգոստ. 10).

Այս է տապան երապոլցի Տէր Մինասին...

Հրատ. Թորգոմեան, 742—743:

Սկզբնատառք տողերու՝ ԱԻՄԵՐԵ:

ե. *Վերատեսութիւնն ի Շուրջատն, նուիրեալ ի Ս. Կարապետ ի Կեսարիա* (1664).

Է յիշատակ չուրջատս այս
Ի պատիւ տուրբ պատարագին...

Սկզբնատառք տողերու՝ ԷՐԵՄԻԱՅ:
Հրտ. Թորգոմեան՝ էջ 743—744:

39. Գանձեր եւ ողբեր:

ա. Ողբ ասացեալ Երեմիայի ի մահն մահտեսի Ամբակումի, որ էր կ ամաց, ի թուին ՌՃԷ (1658):

Յաւուրս սըզոյ Հայաստանեայց աղէտին,
Որ զտուրբն Յակոբ ձեռաց մերոց խլեցին..

Տուները կը կապեն ՅԵՐԵՄԻԱՅ ԲԱՆ ՈՂԲՔ:

Ձեռ. Երուսաղէմ, թ. 1042, 77 *բ*—79 *բ:*
Հրտ. Թորգոմեան, էջ 745—748:

բ. Ներբողեան ասացեալ Երեմիայի առ ի թաղումն Աբրահամ Հէլէպու դստերն փոխեր որ ի թուականն Հայոց ՌՃԺ (1661), ի Է. օգոստոսի:

Ներբողեանս բաժնուած է ինը գլուխներու, որոնք ունին ուրոյն վերնագիրներ: Ասոնք են.

ա. Գովասանութիւն նախ:

Յերգս բարիյօղս յոքնադրուատ,
Ձայնս բարձրագոչ.
Առ ի պատիւս վեհապնից
սիրտ՝ւ ի յոգւոջ...:

Տուներու սկզբնատիրները կը յօդեն՝
ՅԵՐԵՄԻԱՅ ԾԱՌԱՅԷԴ:

բ. Նամէ սիրոյ այլ իմն յեղանակ:

Զունիմ կարիք թէ դուէմ զանուն քո
վերապատուական.
Եւթէ այսու ծանուցից զիւրս սրտիս
սա իմ բաղձան...:

գ. Գուժ մահուան:

Բայց չէ ոք լուեալ զայս բան
ի պարս երկոց հրճուական.
Աղէտ անպէն զիսկեսցի
կամ համբաւ վատ եւ սխրական...:

դ. Բան ողբերգական գուժի:

Բայց թէ զիւրս իմ անգաւտր
ոք տեսցէ թէ ո՛ւր զաղարեսց.
Վասն այն որ ի քէն կարօտ
որ ննջեալ վաւաք սխրացած...:

ե. Լաց լալականի:

Եղուկ ասի այն աւուր
որ աչք մեր զնոսա տեսանէր,
Աւաղ ասեմ նոյն ժամու
զի անկեալ վտղոց բոլոքէր...:

զ. Բան մխիթարական:

Արդ մակեայկ լեզուիս առ այս
ով տէր իմ յոյժ ակարանայ.
Թէ որպէս սիրեմ զքեզ
կամ զի՛նչ ծրեմ որ չնորհն երեւայ...

Է. Բանիւ վկայականիւ:

Յիշեա զիշխանն որ ունէր
մանուկ մի իւր խնամ ցանկալի,
Որ խնդրեաց վարդապետէն,
աղօթեա մանուկս մեռանի...:

Ը. Այլ իմն յեղանակ:

Մեք եմք սղալոյ արժան
թէ առ մեզ ի՛նչ պատահանան.
Կամ ոգեվարին ժամուն
կամ յանեղ հրեշտակին տեսլեան...:

Թ. Բանիւ ճոխութեանց:

Չի դու որ ունիս զծառսդ
զերկոսինն ըղվայելչական.
Կանաչ պահին պահպանին,
եւ յաւէժ ամօք անսասան:

Զեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1042, 79 բ—90 բ:

գ. Ագուլեցի խօնայ խօսրովի մահուան ճառ ի սկզբանէ մինչ ի նորին վաղճան. ասացեալ ի խնդրոյ ամուսնոյ նորին: Զգանձն եւ զողբսն երգօղն թէ յարմարեսցէ ըստ ոճին գեղանակն՝ նա մէրիէպա տեառն շնորհիւ:

ա. Գանձ:

Եկայք եղբարք աստ ժողովեցէք,
Զնոր եղեալ իրքս դուք նոր իմացէք...:

Տաներու սկզբնատառք՝ ԵՐԵՄԻԱՅԻ:

բ. Ողբ եւ տաղ վասն մահուան. «Բարձաւ ի մէնջ մեծն Մովսէս». ի նոյն եղանակն ասա:

Եկ դու հարցիր զմահն Խօսրովին,
Էվահ, էվահ...
Թէ ո՛րպիսի կեանքն վճարին,
Էվահ, էվահ...:

գ. վասն սուտ բարեկամացն առաջնոց՝ ոչ երեւեալ ի մահ նորին. յեղանակն՝ «Արդ պաղատիմք»:

Անողորմից սիրտքն ոչ զիջին,
Որ զպարտս բազում պահանջէին.
Արդ զդի տրտ հանեալ տեսին,
Վճռեալ զբրեալ զմահն տրին...:

դ. վասն ի տուն բերելոյ զդի Խօսրովին. յեղանեանակն՝ «Ես եմ կորուսեալ», «Աշխարհս է ի ծով նմանն», եւ զոր կամիս:

Երբ ի զնտանէն հանին,
Իբր ղղարիսպ ի տուն հասուցին.
Ախտ խիղճ էր տեսիլքն նորա,
Լսողաց զարմանք թէ պատմին...

ե. Փոխէ զգոյնն. «Վայ այս Պովրոսիս». Բանզի է ողբ վասն աւուրն եւ պահուն այն:

Սեւ բօթն որ վաղ հասուցին,
Յայն տարերքն խռովեալ խառնակին.
Ամառնիլ սկըսաւ լերդ ՚ւ ադիքն,
Մըրրկաւ սուգն նոր սըգաւորին...

գ· Փոխէ զգոյնն:

Մի լար դասրիկ, մի ողբար,
աւել սրտիդ համբեր վոքր մին.
Ախ սուտ յանցաւոր յաչխարհիս,
ով հասեր սրտի մուրատին...

Զեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ· 1042, 90 բ—96 բ:

դ· Գանձ ասացեալ Երեմիայի ի վերայ մօրն իւրոյ· ՌՃԺԲ (1663) թվին Հայոց, յորում ամի հանգուցեալ լինի ի Քրիստոս· նորա եւ մեզ ամենեցուն Տէր ողորմի· ամէն:

Կը բաղկանայ մէկ գանձէ եւ չորս ողբէ· վերջինը Թուրքերէն:

ա· Գանձ:

Երգս ողբական ողբոց արժանի
ծնօղիս կարօտեալ եւ վաւխաքելի·
Վիրաւք խոցեալս անբուժըշկելի,
հարեալ ի սիրտ յաւէտ ցաւալի...:

Տուներու սկզբնատառերը՝ ԵՐԵՄԻԱՅԻ:

բ· Յեղանակն «Վկայից հանդիսից» Հրաշալուոյ:

Որդեակ իմ Երեմիաս ըղձական
աչխատեա Թուղթ քարտէս ՝ւ ի մելան·
Զայն գուժի եւ լալոյ ողբական
հոչակեա՛ ի յաչխարհ հեռատան...:

գ. (Յորդորակ):

Գանգատ ունիմ ասել ձեզ սիրելիք,
Որ յիս ժողովեալ գեղեցկաչէն
անձն իմ զոր պիտէիք,
Այ իմ ի հող զարձեալ տեսէք
տեսէք լացէք.
Եւ ափսոսացէք, ձեզ ողորմեցէք...:

դ. (Տաղ):

Եթէ ծովուն թանաք մարթացեալ,
կամ մորենեաց ի գըրչի կազմեալ,
Համատարած երկինքն թուղթ սիւեալ,
Զգանգատս ի գիր ումեք չկարացեալ...

ե. (Ողբ թուրքերէն):

Նէնէ պէնի սիզ աղլաման սըղլաման.
Էճէլ կէլսի էմրուլլահտի սիզ անլան.
Սօղօմէնըզ օլսի տէյի վէհք եաման.
Հէմէն տէյըն քի Սօղօմէ գուրթուլսի...:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1042, 96 բ—108 բ:

ե. Գանձ եւ Ողբ ի վերայ հօրն (Տէր Մարտիրոսի Փէօմիւրճեան) ասացեալ այգուցն:

Կը պարունակէ մէկ Գանձ եւ մէկ Ողբ:

ա. Գանձ:

Երկս ողբոց արժան, երկս կականական,
ողորմ ողբական.
Աւաղ եղական, ընդ մեր թշուառութեան,
որբոցս հիքական...:

Տուներու սկզբնաւառեր՝ ԵՐԵՄԻԱ:

բ· Ողբ:

Գանկառիմ ձեզ սիրելեացդ,
որ եկիք այսօր յիմ տապան.
Տեսէք պիս ի հող բանդեալ՝
անկասկած էր ինձ ՝ւ անկիւման...:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, թ· 1042, 111ա—114բ: *Գանձը քաղուածարար հրատարակուած՝ Թորգոմեան*, էջ 749—753:

գ· Գանձ եւ ողբք ի վերայ Յակոբ կաթողիկոսի († 1680)· *անխտրապիր· բայց Թղ· 69բ կը գրէ Երեմիա ինքնաձեռագիր· «Զոյն Յակոբ վարդապետս երգօղ (գանձին ի մահն Մովսէս կաթողիկոսի եւ Գրիգոր վ· կեսարացոյ[55] յետ ԽՉ տարոյ եկեալ կաթողիկոս ի Սամաթիա վախճանեալ, որոյ եւ տակի տասցեալ եղեւ Գանձս եւ Ողբս յԵրեմիայէ ՌՃԻԹ (1680) թուականի»:*

ա· Գանձ:

Երկս ողբոց արժան, երկս կականական,
ողորմ ողբական·

---

[55] *Յիշուած Գանձն եւ Ողբերն, որոնք կը պատնաին բայլ Երուսաղէմի թ· 1042, Թղ· 66ա—69բ ձեռագրէ նաեւ վիեննայի Մխիթ· Մատ· թ· 387, Թղ· 6ա—13բ (Տմմտ· Տաշեան, Յուցակ, էջ 840—841), Հանդ· Ամս·, 1909, էջ 372. ընծայած ենք մենք Յակոբ կեսարացւոյ, որուն եւ կը վերագրեին քառ անձնական խառնուածոյ: Յակոբ Զուղայեցի եղած է Մովսէս կաթողիկոսի աշակերտ, բայց ծանօթ չէ, թէ աշակերտած էլլայ նաեւ կեսարացւոյ:*

Ազգիս Աբրամեան, տանս Թորգոմեան,
ցեղիս Աբեթեան...
վ. Զձիւն Հայոց անցեալ, եւ մատամբքն
հատեալ, յօդոստոս մըտեալ...
Բարեխօս կանգնեալ, ազգիս տառապեալ
որդեացս որբացեալ:

Գանձիս տուներու սկզբնատառերը կը կապեն՝ ԵՐԵՄԻԱՅԻ է:

Ձեռագիրը՝ Երուսաղէմ, Թ. 1042, 70 ա—73 ա: *Հրտ. աստ*, էջ 193—202:

բ. Անցելովճն ընդ ներկայիս կափա:

Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ,
լալական եղեալ ըստ Մովսէսի.
Ո՛ւր քո թագաւորք՝ և իշխանք,
պայազատք ազգիս Աբրամի...

Ձեռագիրը՝ Երուսաղէմ, Թ. 1042, 73 ա—74 բ: *Հրտ. աստ*, էջ 203—207:

գ. Այլ իմն եղանակ ըստ դիպմանն թէ յօրինեաս:

Բարձաւ ի մէնջ մեծն Մովսէս, էվահ, էվահ.
եւ ոչ ունիմք վոխան զՅեսու, էվահ.
Սուրբ Եղիայն յերկինս եղեալ
եւ ոչ ունիմք զԵղիսէոս...

Ձեռագիրը՝ Երուսաղէմ, Թ. 1042, 74 բ—75 ա: *Հրտ. աստ*, էջ 207—209:

դ. Ըստ դիպման աւուրն պատմաբար կափա:

Յարքայապահում ննջեալ՝
յիսամսօր մայրաքաղաքի.
Յաւագ սրբոյ տաճարին՝
որ յանուն սուրբ Աստուածածնի...:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, թ. 1042, 75բ—76ա: Հրտ. առա, էջ 209—212:

ե. Գովասանաբար առ վախճանեալն. վանկն յաւել պակաս անգիտութեամբ չէ:

Ի չորից բաղկացեալ, եւ եռիւք գարդարեալ,
՝ւ երկիւք յօրինեալ տաճար,
դու դիա՞րդ քակտեցար:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, թ. 1042, 76ա—77բ: Հրտ. առա, էջ 213—218:

Ակս Ա—ե պանձ-ողբերու մասին հմմտ. Մեսրոպ վ. Նշանեան՝ Ո՞վ է Զուղայեցի Յակոբ Դ. կաթողիկոսին յաջորդը. Տաճար (Կ. Պոլիս), 1912, էջ 369—371, յատկապէս էջ 370, ուր յառաջ բերուած են Ա. եւ ե. երգերու վերջին տուները: Տե՛ս եւ Թորգոմեան, էջ 736:

է. Գանձ մանկահասակ ննջեցելոց՝ առուաց եւ իգաց. որոյ առօղի յօրինեսցէ. ոգեալ երեմիայի ՌՃԺԴ (1665) թվականիս Հայոց:

Եկայք ժողովք ազգացըս համայն,
Դուք լսեցէք զողբըս լալական.
Օրս այս եղեւ ինձ օր գառնական.
Տագնապ ցաւոց յեղակարծ մահուան:

Տուներու սկզբնատառերը կը կապեն՝ ԵՐԵՄԻԱ:

Ձեռագիրը՝ Երուսաղէմ, թ. 1042, 114 բ, —120 բ (ԺԷ): Էջմիածին՝ թ. 2248, 124 ա—126 ա (1690):

ը. Ողբ ննջեցելոց ի գունն Ա՛յ վա՛յի:

Յանկարծակի այսօր յիս հնչեալ,
Հոգին մահու խիստ ցաւուս հասեալ,
Ի յանողորմ առնլեան հրեշտակին,
Սասանեցայ յերկիւղ ահապին:
Ա՛յ վա՛յ յանկարծ խեղճ մահուս,
Հազար եղուկ կարօտեալ սրտիս...

Հեղինակին անունը կը պակսի. երկու ձեռագիրներու մէջ ալ կը յայտնէ Ողբս Եկայք ժողովք սկզբնաւորութեամբ Գանձին, Էջմիածնի օրինակին մէջ նոյն իսկ առանց խոբագրի՝ անմիջապէս կցուած նախորդին: Ոճը Երեմիայի սեպհականն է:

Ձեռագիրը՝ Երուսաղէմ, թ. 1042, 121 ա —122 ա: Էջմիածին, թ. 2248, 126 բ (1690):

բ. Ողբ տղահասակի ի գուն «գանգատի»:

Գանգատ ունիմ ասել ձեզ
բարեկամք իմ եւ սիրեցեալք,
Որք եկայք տեսիք զիս անչնչացեալ
՝ւ անպիտանացեալ...

Առանց հեղինակի անուան:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, թ. 1042, 122բ—123բ:

ժ. Տաղ տղայոց աւմբեղաց:

Անեղդ էութեան, ՝ւ էդ անեղական
էիցս զոյական
Երբեակ եղակամ, անճամբ յատկական,
երեք սրբենեան...

Առանց անուան հեղինակի:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, թ. 1042, 124ա—124բ:

ժա. Այլ (ողբ) տղայոց մահուան:

Հայիմ ՝ւ ողբամ ծընօղ տըղայիս
վայ եւ եղուկ ասեմ իմ անձինս
Արդ զի՛նչ առնեմ եղուկ եղկելիս,
տեսի մեռեալ զոսկեհատ որդիս...

Երեմիայի՞ ստեղծագործութիւնն էր տաղս, թէ ուրիշ տեղէ առնուած զրուած է գանձատեարիս մէջ: Թէ ձեռագիր եւ թէ տպագիր օրինակները անյիշատակ կը թողուն հեղինակին անունը:

Ձեռագիրք՝ Երուսաղէմ, թ. 1042, 126բ

—127 բ: Վիեննա, Մխիթ. Մատ. Թ. 149, 84 ա (ԺԷ/ԺԸ). Երեւան, Պետ. Թանգարանի Ձեռագիր Գանձուրանք:

Հրատարակուած՝ Մաշտոց, 1667, էջ 61—62: Armenian popular Songs, Գ. տպ., էջ 31—32:

40. Գովաբանութիւն Տնօրինական տեղեաց յերուսաղէմ: 1665ին Բերիայէն Երուսաղէմ գացած էր Երեմիա. եւ հոն ժամանակ մը մնացած: Այս տաղը յօրինած է այլ եւ այլ տաղեր՝ թուով 40, նուիրուած Ս. Տեղեաց գովասանութեան: Այս տաղերը 1677ին առանձին տետրակով (35 էջ) հրատարակած է ի Կ. Պոլիս, իւր սեպհական տպարանին մէջ, զարդարած 15 պատկերներով: Տետրակիս խորագիրն է.

«Տեղեաց տնօրինականաց տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի որ ի սուրբ Երուսաղէմ եւ ընդ գաւառն: Զպատմողաբարն ոտաչափեալ, զոր տեսեալ տէր Յովսէփ վարդապետ հրամանատար տեառն Եղիազար կաթուղիկոսին Երուսաղէմայ, կամակցութեամբ տեառն Սուքիաս բարեւնապետի եւսն տպագրել ի փառս փրկագործութեան Քրիստոսի եւ ի պարծանս քրիստոնէութեան հաւատոյս: Երախայրեցուցեալ առ հոգեւոր Տէրն, բնաբանիդ Պնէ. Տնօրինի Թիւ Ի եղանակ է:

Ընդա՛յր երբ ա՛սէին (թէ) գնամք ի յԵ՛րուսաղէ՛մ. որպէս մարգարէ՛ն ասէր. Տուն Տեառն է՛ ինքն Երուսաղէմ: Հասեալ լի-

նէին ոտք մեր առ դըրունս քո երուսաղէմ։ Զքաղաքդ Աստուծոյ տեսնելու զկա՛ռս քո ա՛յ երուսաղէմ»։

Ի կատարածին կ'ըսուի (էջ 30—31)։
Ի սուրբ երուսաղէմ սա երգեցաւ
ՊԷՅԱԶ ընծայեալ։
Յարկըն տէր եղիայ՝
որ լուսարարն արժանաւորեալ։

ՊԷՅԱԶ կը համապատասխանէ Հայոց ՌՃԺԴ (1665) տարւոյն։ Իսկ տպագրութեան ժամանակի մասին կը պատմուի Յիշատակարանին մէջ թէ Կաթողիկոսի՝ եղիազարու նուիրակը Տ. Յովհէփ Կ. Պոլիս գալով՝ հոն տպագրել տուած է տետրակս եւ երուսաղէմ գրկած։ Ի վերջոյ կ'ըսուի բառախաղով։

ԷՀՊԱՊ Քրիստոսի թուէք։
Եւ ՋԱՋ ԻՄ ի Հայս յիշեցէք։
Ի բարեացդ խնդրի բարիքն,
Միշտ գբարին ՅԻՆԷՆ մի խնայէք։

ԷՀՊԱՊ կը համապատասխանէ փրկչական 1678 տարւոյն։ իսկ ՋԱՋ ԻՄ եւ ՅԻՆԷՆ Հայոց ՌՃԻԷ (1678) թուականը կ'ակնարկեն[56]։

---

[56] *Համմտ. Հ. Գ. Զարբհանելեան՝ Պատմութիւն Հայկական տպագրութեան, էջ 133—134։ Նոյն՝ Մատենագիտութիւն, էջ 446 եւ 672—673։ Աղաւնունի, Մխաբանք եւ Այցելուք, 136։*

41. Տաղեր զանազան նիւթոց վրայ: Այս տեղ կ'ամփոփեմ այբուբենական կարգով այն տաղերը, որոնք մուտ գտած են զանազան տաղարաններու մէջ եւ կը կազմեն Երեմիայէ Դիւանը, անկախ իր մէւս տաղաչափական գրուածներէ:

ա. Տաղ ի Ս. Աստուածածնին:

Ահաւոր, սոսկալի, դէմք հիանալի...

Կը յիշէ Նորայր Բիւզանդացի իր անտիպ մէկ գրուածքին մէջ:

— բ. Տաղ ի վերայ Ջրոյ:

Ա՛յ ջուր յորդախառղ գետոյդ,
յորդորական գետ յորդորական.
Ա՛յ ջուր ճոխական ընթացք,
ո՞ւր երթաս յորդախառղական...

Ձեռագիր՝ Վենետիկ, Մխիթ. Մատ. թ. 556:

Հրտ.՝ Ա. Զօպանեան, Անահիտ, 1903, էջ 191:

— գ. Տաղ ի վերայ Ջրոյ:

Ա՛յ ջուր, պատճելոյ դու զովացարան,
կարօտով եմ քեզ միշտ ի փափաքման.
Դու նազիս խաղաս ի յորդորական,
Սրտակաթ առնես ծալիդ ծաւալման...

Ձեռագիր՝ Վենետիկ, Մխիթ. Մատ. թ. 556:

Հրտ.՝ Ա. Զօպանեան, Անահիտ, 1903, էջ 190:

գ· Տաղ սուրբ Աստուածածնի. յերեւմիայէ ասացեալ:

Աստուածածին կոյս Մարիամ Թագուհի,
Տեղ եւ մաքուր հօր Աստուծոյ անեղի,
Եւ ձնօղ Թագաւորին համայնի.
Եւ սուրբ հոգւոյն տաղաւարեալ սիրուհի:

Տուններու սկրնատատուերը կը կապեն՝ ԱՐԵՄԻԱՅԷ:

Հրտ.՝ Տաղարան վոքրիկ[57], էջ 53—55:

ե· Տաղ սուրբ Աստուածածնին. ի յերեւմիայէ ասացեալ:

Աստուածածին սրբարան,
Տուն եւ տեղի մաքրութեան.
Աստուածորդւոյն պրկարան
Որ ի քեզ բազմեալ տեսաք: ...

Հրտ.՝ Տաղարան վոքրիկ, էջ 56—57:

զ· Տաղ սիրոյ եւ ուրախութեան:

Արեգակն որ է ստեղծեալ,
յարարչին[58] իւրում զործն երթայ.
Քեզ է ապաւէն պատրաստ միշտ,
տալով զբարիս քեզ ընծայ...

---

[57] «Տաղարան վոքրիկ եւ դեղեցիկ, երգեցեալ ի բանաստեղծին իմաստասիրաց, ի խրախճանս մանկանցն Սիոնի. եւ ի փառս ամէնամէծին Աստուծոյ». 12⁰, էջէ 128: Տպագրութեան տեղն եւ տարին չէ նչանակուած, բայց կ'երեւայ թէ տպուած է կ. Պոլիս, ԺԸ. դարուն, 1722էն յետոյ:

[58] Տպ. յարարչէն:

Ձեռագիր՝ Վենետիկ, Մխիթ. Մատ. Թ. 556:

Հրտ.՝ Ա. Զօպանեան, Անահիտ, 1903, էջ 192:

Է. Տաղ:

Ելք արեւու ծագող լուսոյ անեղին,
Սըրի վինհան Փիլէպէտի չուչանըն...

Տուներու սկզբնատառերը կը կազմեն՝ ԵՐԵՄԻԱՅԻ է:

Ձեռագիր՝ Էջմիածին, Թ. 523, Թղ. 131ա:

— Թ. Գովաստանութիւն ի վերայ Ջրոյ, ասացեալ ի յԵրեմիայէ:

Երամք երկնային թըռչնոց խըմբեցան
Հաւք մեր կանգ առին[59] յեղերդ գանագան.
Մինչեն կարկաչեն[60], երգեն քաղցրաձայն,
Ջեզ հարցմունք լինին ու կան հայցական:..

Ձեռագիր՝ Վենետիկ, Մխիթ. Մատենադարան, Թ. 556:

Հրտ.՝ Տաղարան գեղեցիկ, էջ 43—48: Ա. Զօպանեան՝ Անահիտ, 1903, էջ 189—190:

Ժ. Գովեստ առ Ս. Աստուածածինն ասացեալ յԵրեմիայէ բանասիրէ[61]:

---

[59] Տաղարանն ունի. «Հաւքեր կաքաւին...»:

[60] Տղ. «կաքաւեն»:

[61] Ոմանք կը խորագրեն՝ «Ստամպօլցի Փօմուրճի գաւոյ Երեմիայէ ասացեալ ի վերայ Աստուածածնայ». կամ պարզապէս՝ «Տաղ ի վերայ Ս. Աստուածածնի»:

Երանեալ կոյս սուրբ տալիթայ Մարիամ,
ուրուհի վազ վէ ուրուքարէ սուլթան·
Փրկչին մերոյ տուն եւ տեղի բնակու-
թեան·
պանըմ արզըմ սանդայ սունտում Մէ-
րիամ...

վ· է հարք՝ւ եղբարք իղձս ո՛չ արդել յայս-
մանէ,
Ֆիսէ օղլարիմ ղարարիմատան զիատէ·
Անմեղադիր լինել հայցեմ զիատէ,
Սիզա՛ եասըր կէտա՛ Ֆէօմուրճի զատէ:

Տուներու սկզբնատրերը կը կապեն՝ ԵՐԵՄԻԱՅԻ է:

Ձեռագիրը՝ էջմիածին, թ· 41, թղ· 135 ա (ԺԸ)· 2394, թղ· 43 ա (ԺԸ): Վիեննա, Մխիթ· Մատ·, թ· 671, թղ· 62 ա: British Museum, Conybeare, Catalog, թ· 108, թղ· 281 բ: Եւ այլն:

✓ Հրատ·՝ Գիրք Դպրութեան եւ Տաղարան, էջ 193—194: Տ· Վ· Պալեան՝ Բ ի ւ ր ա կ ն, 1897, էջ 612—613: Թորգոմեան, էջ 756 (միայն հայերէն տողերը):

ժա· Տաղ ասացեալ ի յԵրեմիայէ ի վե-
րայ Ս· Երուսաղէմայ· տաճկի բարբառով:

Մուճաէմ վարտըր տօստղարիմէ·
Սէլամ օլսուն հազըրլարէ·
Ֆուքառ չերիֆ մուպարէքատէ·
Նէ ազիզ սէյրան ու մէքեան...

վ. Երեմիա՛ կէտա՛ մէնէնթ քուլէր.
Պիլլահքի Մէճնունի Լէյլան:

Զեռապիր Յ. Փիւրտեանի, Տաղարան:
Հրտ.՝ Տաղարան վոքրիկ, էջ 41—43:

ժբ. Տաղ ասացեալ յԵրեմիայէ ի վերայ Սողոմոն իմաստնոյ:

Յարհեաս քերթութեան համառօտս ի բան.
Գոցես զանուն Սողոմոնի անուն յարտական..

Հրտ.՝ Տաղարան վոքրիկ, էջ 51—52:

ժգ. Տաղ ասացեալ ի յԵրեմիայէ (վասն անցաւորութեան աշխարհիս):

Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյն մերոյ փրկչին
Տուք օրհնութիւն եւ պատուիրեմ միաբան.
Որ արար յոչէից զերկիրս ամենայն.
Եւ զբոլոր արարած ինչ որ ի սմա կան...

Տուներու սկզբնատառք կը կազմեն՝ ՅԵՐԵՄԻԱՅԷՍ:

Հրտ.՝ Տաղարան վոքրիկ, էջ 61—64:

ժդ. Տաղ Յովհաննու Մկրտչի. ասացեալ ի յԵրեմիայէ:

Ով դու մարդարէ մեծի,
Բարձրելոյն ընտրեալ յարդանդի.
Աւետաւօք Գաբրիէլի,
Սքանչելի ծնունդ, սքանչելի...

վ. Ես նըւաստ Երեմիայ
Սուրբ զերեզմանդ քո յուխտ եկայ.
Ամենից չնորհառու տեսայ,
Տուր մեր արդըն սուրբ կարապետ:

Ձեռագիր՝ Վիեննա, Մխիթ. Մատ թ. 577, թղ. 122ա (ԺԸ):

Հրտ.՝ Տաղարան փոքրիկ, էջ 48—50:

— ԺԵ. Տաղ ի վերայ Ս. Գերեզմանին Քրիստոսի, տաճկի բարբառով:

Քերէմ պապը աչքլանտէ,
Կիւլճէմալլէր կէօրունէնտէ.
Հասրէթի զար օլան հալքէ.
Կէօյեաքի տուրքէթ ուէհման:

Վ. Քէօմուրճու զատէի խաքի,
Կէօյեաքի քէնտի լուքֆունատան:

Ձեռագիր՝ Վիեննա, Մխիթ. Մատ. թ. 436, ԺԹ. թղ. 15բ:

Հրտ.՝ Տաղարան փոքրիկ, էջ 52—53:

ԺԶ. Երգ սիրոյ:

Ա. Զօպանեան, Անահիտ, 1903, էջ 189 հրատարակած է տաղը այս խորագրի տակ, որուն թէ սկիզբն եւ թէ վերջը պակասաւոր է: Թէ ի՞նչ հիմամբ Երեմիայի կ'ընծայէ Զօպանեան այս տաղը, ինձի անծանօթ է. կը կասկածիմ թէ Երեմիայի հարազատ ըլլայ:

Երուսաղէմի թ. 1059 ձեռագիրը ունի իր ծոցը քանի մը խրատական տաղեր, որոնք կ'ուզեմ յիշել հոս.

ԺԷ. Ղարիպի:

Փորձանաւորդ ի պատահմանց մի հոգար,
Փրկել ըզքեզ զբաժն Աստուած մի հոգար,
Փայփայելոյ մեզ ես կարօղն մի հոգար,
Փառաւորել, զարձեալ յարդել մի հոգար:

Տաղս կը բաղկանայ 11 *տունէ եւ տողերու սկզբնատառ գիրն է «ի»:*

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, 1059, 68 *բ*—69 *ա:*

ԺԸ. *Անխորագիր* (18 *տուն*):

Ցիչեա՛ ըզՅոբն, արդար եւ անարատ էր.
Որպիսի վտարմութեանց նա միշտ համբերէր.

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1059, Թղ. 87 *բ*—88 *ա եւ* 90 *ա:*

ԺԲ. *Անխորագիր* (20 *տուն*):

Մըտածես զիտուս քո առաջին,
Եւ աւազես զկեանքդ ի նըմին.
Միթէ չա՞տ էր կամ այլ մեծ էր,
Փառք եւ պատիւդ քան զԱդամին: . . .

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1059, 88 *բ*—89 *ա:*

Նոյն ձեռագրին մէջ՝ Թղ. 71—87 *ա կան ուրիշ* 28 *ոտանաւորներ ալ, որոնք կը սկսին այբուբենի տառերով յաջորդաբար: Այս ոտանաւորները մեծ մասամբ Թևրակատար ձգուած են, ամանց մէջ տեղ տեղ անգամ բաց տողեր կը տեսնուին:*

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Յիշեցինք վերագոյն, երբ կը խօսէինք Երեմիա Չէլէպիի կենսագրութեան եւ գրուածներու վրայ, թէ ինքը որչափ ալ յառաջած էր Եղիազարի եւ բարեկամն էր Մարտիրոս կաֆայեցւոյ, բայց եւ այնպէս չկորսընցուց իւր հաւասարակշռութիւնը, երբ Եղիազար մէկ կողմէն եւ Յակոբ կաթողիկոս Ջուղայեցի եւ Մարտիրոս կաֆայեցի միւս կողմէն բախում ունեցան կաթողիկոսական իշխանութեան շուրջը: Երեմիա ճանչցաւ էջմիածնի աթոռին գերակայութիւնը եւ մնաց հաւատարիմ հանդէպ անոր ներկայացուցչին Յակոբ Ջուղայեցւոյ: կաթողիկոսը էջմիածնի իրաւասութիւնը Տաճկահայոց վրայ պաշտպանելու համար երկիցս հարկ տեսաւ գալ Կ. Պոլիս· թէ հոգեկան տառապանքները եւ թէ տարիքին տկարութիւնները ընկճեցին ի վերջոյ իր ոյժը, եւ 1680ին վախճանեցաւ Կ. Պոլիս, ուր միանչեւ այսօր ցոյց կու տան «Հոգեւոր Տիրոջ» շիրիմը, յարգուած ամէնէն:

Երեմիա, որ ականատես էր իրադարձութեանց, կաթողիկոսին մահէն ետքը նուիրեց մեծ հանգուցելոյն յիշատակին Գանձ մը եւ չորս տաղեր, որոնք ոչ միայն երգչին ազնիւ զգածմանց թարգմանն են, այլ եւ արժէքաւոր

են իրենց պատմական բովանդակութեամբ: Մեսրոպ եպիսկոպոս Նշանեան, որուն կը պարտիմ Գանձիս եւ տաղերուս օրինակութիւնը Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Մատենադարանի Թ. 1042 ձեռագրէն, ուրիշ տեղ առիթ ունեցած էր անդրադառնալու Գանձիս եւ տաղերուս, բացատրութիւն տալ փորձելով Երեմիայի այն տողերուն, ուր Յակոբ կաթողիկոս իր յաջորդը կ'անուանէ Սահակ ումն, Նշանեան սրբազանին այդ գրութիւնը յիշած ենք արդէն վերը, էջ 179:

Մենք կը հրատարակենք բնագիրներն անփոփոխ, այնպէս ինչպէս Մեսրոպ Սրբազան ներկայացուցած է մեզ: Գանձին ստուեր լուսաբանական ծանօթութիւնները Երեմիայի գրչէն են, նշանակուած ձեռագրին լուսանցքներուն վրայ:

Այս գանձ-ողբերու կից կու տանք Հրկիզման պատմութեան վերջաբանը եւ Երուսաղէմեան Թ. 33, 605 Բ եւ 892 ձեռագիրներու նկարագրութիւնը, զորոնք տրամադրած է մեզի Մեսրոպ Սրբազան: Գ. Յաւելուածը կը ներկայացնէ Էջմիածնի Թ. 348 Աստուածաշունչին Յիշատակարանը, զոր օրինակած եմ 1925ին բնագրի վրայէն, դժբախտաբար խաղուածքար: Իսկ Ը. Յաւելուածն է Ապրօյեանց տոհմածառը, որ էական մասով հիմնուած է Երեմիայի հաղորդած տեղեկութեանց վրայ:

Ա.

ԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԷՊԻՈՅ ԳԱՆՁ ԵՒ ՈՂՔ Ի ՎԵՐԱՅ ՅԱԿՈԲ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

Ելս ողբոյ արժան, ելս կականական,
ողբս ողբական,
Սղպիս Սրամեան, տանս Թորգոմական,
ցեղիս Սբեթեան,
Ոչխս մովսէսական, ըս՞տ Փիլիսոփեան,
սրբոյ Խորենեան,
Ոչխս կոլեոսական, սրբոյ Յոհաննեան,
աւտղ եղկական:
Անէծք Ներսիսեան, ցեղին պահլաւեան,
լուսաւորչական.
Ըս՞տ Սահակայ տեսլեան, մարգարէութեան,
հոգոմէ ազգական.
Իսկոյն լրացան բանքն զոր խօսեցան
եւ կատարեցան.
Երկուց զաւակնն, Թագաւորականն,
Հայրապետականն,
Սղպին Արշակեան պայծառ Թագն բարձան
եւ նուաստացան,
Սրբոյ Գրիգորեան լուսաւորչական
աղօտեալ չիջան:
Օտար ազգք յարեան ի մեզ բռնացան,
մեք ծառայական.
Աչխարհ մեր առան, զվաստակս մեր կերան
մեզ ակն յանդիման:

Բարի աղօթիւք Սուրբ Հայրապետիս
Տէր այց արա՛ տառապեալ ազգիս,
Աղաչեմք. լսե՛ր Տէր:

Բռռեալ իսկ ոմանք, ինքնակոչ յայտնեալք,
դանձինան ընծայեալք,
Յառաջ մատուցեալք օրինաց դիմակք
եւ կարգաց ներհակք,
Սահակին հակակ, սահմանաց տկամակ,
սրբոց հակառակք,
Բռնի տիրացեալք, արծաթով ընտրեալք,
յուսով հրովարտակք.
Զյոյս ի մարդ եղեալք, տըհասա՛ւ անպիտանք,
խոտանք՝ւ ապիրատք.
Նախանձու մոլեալք, ի վառս մըրըրկեալք,
ընդ կենցաղումս մխեալք,
Դարանակալեալք, չարաց պատճառք լեալք,
զմիմեանս առեցեալք,
Պարզամիտք զթեալք, եւ բազմաց նենդեալք
եւ խորամանկեալք,
Գիտունք տիրեցեալք, իմաստունք մաչեալք,
եւ ի ցաւս հարեալք,
Անմիտ ազգ յարեալք, զմեզ զկըծեցուցեալք,
մեք անտիրացեալք:
Բարի աղօթիւք եւայլն:

Երբեմն մեզ սուրբ հարք յարեան երանեալք
սուրբ հոգւով լինեալք,
Սրբութեամբ ընտրեալք, մաքրութեամբ
պարզեալք եւ գերազանցեալք,

Սքանչելեօք վայելեալք,
հրեշտակաց նմանեալք, չքնալ երեւեալք,
Սուրբ Յոհաննիսեանք, մաքուր Ներսիսեանք,
եւ Գրիգորիսեանք,
Իմաստութք յարգեալք, հանճառով լցեալք
եւ վարթամացեալք,
Առաջնոցն նմանեալք, առաքինացեալք
եւ ճգնապղծեցեալք,
Անուամբ հռչակեալք, գործով վըկայեալք
եւ վառաւորեալք.
Զհօտն լաւ պահեալք, ըն°ղ դալար վայրն
անուցեալք, ի ջուրս հանդուցեալք:
Այլապիք տեսեալք, ըզմեզ երանեալք,
չատք ի մեզ դաճեալք:
Բարի աղօթիւք եւայլն:

Մինն ի սուրբըն ընտրեալ, Մովսէսն երանեալ,
երջանիկ ցուցեալ.
Ի Տաթեւ տնկեալ, ի վանքն ուռճացեալ,
սրբութեամբ բուսեալ,
Բարուք կանաչեալ, վարուք սաղարթեալ,
հովանաւոր լեալ.
Սուրբ գործով ծաղկեալ, պտղօքն քաղցրացեալ, հասուն կատարեալ.
Գոյնն գեղեցկացեալ, հոտով սիրացեալ,
համով սիրեցեալ:
Զբարի գործն տեսեալ, մարդիկ զարմացեալ,
զՏէրն վառաւորեալ.
Գաւազան հասեալ, եպիսկոպոս լեալ,
յաշտանակ կանգնեալ.

Ընտրեալ եւ սրբեալ, պարզեալ եւ մաքրեալ,
յառաջ հրաւիրեալ.
Կոչեալ եւ ձայնեալ, ի զահն մեծարեալ,
կաթուղիկոս լեալ.
Լոյն լուսաւորեալ, յարեւելս ծագեալ,
յարեւմուտս սփռեալ.
Այնմ չառաւիղեալ, յաշխարհ տարածեալ,
այնմ չաւղօք յարդեալ.
Ազգ Հայոց բերկրեալ, պարծանօք լցեալ
եւ մխիթարեալ.
Ի չուքն ժողովեալ, ի հոտն զմայլեալ,
զպըտուղն ճաշակեալ:
Մովսէս երանեալ, երբ վախճան հասեալ,
զկըտակ արարեալ.
Ցերկինս փոխեցեալ, ընդ սուրբ հարսն
հետեւեալ, ընդ հրեղէնն պարակցեալ:
Բարեխօսութեամբ Սուրբ Հայրապետիս...

Իսկ զաթոռն յանձեալ ի փիլիպպոսն ընտրեալ,
հանուրց պետ կարդեալ.
Սա չնորհօք զարդարեալ աղօթիւք փայլեալ,
իբր հրաշիւք ճեմեալ.
Թափ ի գլուխ եղեալ, իբր զարքայ յայտնեալ,
Հայք փառաւորեալ.
Սյլ ազգ երբ տեսեալ, երանի տուեալ,
զսուրբ հայրն մեծարեալ.
Դպրատունք բացեալ, մարզարանք բանեալ,
աշակերտք վարժեալ.
Դասատունք հաստեալ, վարժապետք
յարդեալ, տէրէտք ճոխացեալ.

Իմաստք յառաջեալ, զխոստխունք աճեալ,
ըզչնորհսն որ ձըրեալ.
Տեսուչք խրախուսեալ, վարձերայք վայելեալ,
բարունիք ճեմեալ.
Հոետորք հրապինեալ, իբր զսուրբ առաքեալ,
քարոզք տարածեալ.
Լոյսք լուսաւորեալ, աղք զհամեմս ախտեալ,
ուսմանց պատճառք լեալ.
Ամբիոնք վառեալ, առեանք ցնծացեալ,
ազգ Հայոց ախուեալ:
Բարեխօսութեամբ Սուրբ Հայրապետիս...

Սրտ սահմանքն աճեալ, կարգն
պայծառացեալ, օրէնքն ճոխացեալ.
Կրօնաւորանք ծաղկեալ, անապատք պըտղեալ,
ճգնաւորք մաքրեալ,
Պահեցողք զաւեալ 'ւ առաքինացեալ,
սրբոցն հաղորդեալ
Գեաքն հորդահոսեալ, հովիւք առատեալ,
պաղօք զարդարեալ,
Առաջնորդք յայտնեալ, յաչառանակ
կանգնեալ, հարց չարօք դնացեալ.
Տօնք հանդիսացեալ, խորհուրդք քարոզեալ,
ննիկեալ մեծարեալ.
Ինքեանք գործեցեալ, օրինակ եղեալ
'ւ այլոց ուսուցեալ:
Փիլիպպոս ընտրեալ ոմն աշակերտեալ,
աւետ 'ւ անդրանիկեալ,
Յակոբս անուանեալ, սքոտակալեալ,
զսուրբ Տունն յայտ յանձնեալ,

Ի գործն անտեսեալ, արի եւ ժրացեալ,
իշխանաւորեալ,
Զքանքարն չահեցեալ, զմխարանան խնամեալ,
կուռ կառավարեալ:
Փիլիպպոսն վոխեալ, ընդ սուրբս
դասակցեալ, յիշատակ թողեալ,
ԶՅակոբ մեծարեալ, յաջորդ իւր կանգնեալ,
տեղապահ ցուցեալ:
Բարեխօսութեամբ Սուրբ Հայրապետիս...

Յարեւելս ճեմի, աչխարհ գումարի,
մեծ հանդէս լինի,
Օրհնութիւն լինի կաթուղիկոսի,
օծմամբըն չնորհի,
Տէր Յակոբս բաղմի, ի գահն մեծարի,
սուրբ յաթոռն նստի,
Աչխարհ հնազանդի ընդհանրական թղթի
սրբոյ հրամանի.
Յոտան յաղերս ղիմի, կեցցէ՛ արքայի,
չնորհաւոր ասի.
Անցելօքն յարդի, անուամբ հռչակի,
պայծառութեամբ լի:
Տաճարք հընձնարկի, Նախալկայն չինի,
չատ գործք հաճելի.
Միչտ տընարարի, երախտաւորի,
ըստ ամենայնի.
Ըստ երկոտասանի ամօք մեծարի,
արդիւնաւորի:
Բարեխօսութեամբ Սուրբ Հայրապետիս...

Յսկ Գլուխս երանեալ, մինչ անձամբն ճեմեալ,
անդամօքն բերկրեալ,
Յանկարծ հոգմ բախեալ, անդէպ մըրրկեալ,
զփորձանս փոթորկեալ.
Ակունք[1] գայթակղեալ, լեզուք[2] այլայլեալ,
բերանք[3] զչարս նիւթեալ.
Ունկան խոր խըցեալ, ձեռք որ վաղ կռընծեալ,
ոտք[4] գայթ ի գայթ լեալ.
Միրտըք տխրեցեալ, անձինն մաչեցեալ,
ի ցաւսն վշտակցեալ:
Ըս՞տ որում ոչ յանցեալ, եւ աննենդ գըտեալ,
Գլխոյն սրբատանեալ:
Ոմն[5] ձախմէ զչարեալ եւ աստան կանգնեալ,
ի Գլուխս մխեցեալ.
Ոմն[6] յայմէ ձախեալ, բարեկամացեալ,
Գլխոյս զինս բերեալ:
Նախանձու մոլեալ, ընդ միմեանս բախեալ,
զԳլուխս պատճառ եղեալ,
Ընդ փառս նկըրտեալ, ընդ պատուս
ազահեալ, զԳլուխս զինչեցուցեալ.
Հուրն այնց անթեղեալ, զիպուկ ժամս
վառեալ, Գլուխս է մէջ այրեալ.
Ոսոխքն զրպարտեալ, բարբուրանս եղեալ,
առ Գլուխս ոգորեալ.
Գլխոյս բողոքեալ, առ անձն իբր օգնեալ,
զիրաւունս խնդրեալ.

---

1 եպիսկոպոս:
2 վարդապետ:
3 իշխան:
4 ժողովուրդ:
5 Եղիազար:
6 Մարտիրոս:

Օր աւուր աճեալ, ցաւըն սաստկացեալ,
ընդ փչօքն զառաճեալ.
յիսառամպօլ եկեալ, զբազում ծախս հանեալ,
զդեղըն ի ցաւ փոխեալ.
Փասքուսաց[7] դիպեալ, որք խորամանկեալ,
զՍուրբս միչտ նենգեալ.
Բժիչկ իբր ցուցեալ, զդեղս միչտ մատուցեալ,
զախտն ծանրացուցեալ.
Սուրբս ապուշ ճնացեալ, միամիտ վարեալ,
զարտաքնոցն չգիտեալ.
Ազգիս բողոքեալ, զդատաստան խնդրեալ,
զոչինչ չահեցեալ:
Փուչքն[8] զօրացեալ, խոցոտիչքն խըստեալ,
զԳլուխս զառնացուցեալ.
Ի Սաղիմ եկեալ, զդեղն ոչ եւս ճարեալ,
յիսառամպօլ զարձեալ.
Յիզմիւռին իջեալ, զհանգիստ ոչ առեալ,
անտի աքսորեալ[9].
Յաթոռն սուրբ եկեալ, անդ զակնատ տեսեալ,
իշխանաց մատնեալ.
Նորմբ°րիկ[10] եւս չընչեալ, եւ բքախառնեալ,
սատանք կարկուցեալ.
Երբեմն հալածեալ, եւ չատ տարապրեալ,
ասա՝ւ անդ տատապեալ.
Ի վախուստ դիմեալ, յօտարս վըտարեալ,
վըշտուք տարբերեալ.

---

[7] Միրզէ, Խոսրով, Աստուածատուր, Պնեաթ:
[8] Ի Մարտիրոսէ:
[9] յԵղիազարէ:
[10] կարկուտ [Ընոփրիոս վարդապետ]:

Աստուած ապաւեալ, Տէրն իւր միշտ օգնեալ,
    ի մահուն վրկեալ[11].
Մանկիչքն կոր վշտեալ, Քնամիքն պատժեալ,
    սատանքն ատակեալ.
ՑՔսպահան հասեալ, զանկաւտ արտրեալ,
    ի Շահն ինչ սփռեալ.
Անաի եւ զարձեալ, ընդ Հոմատասան չքնեալ,
    իւր պակ ինչ հնարեալ.
Բանի ատտ բերեալ[12], միշտ զաւաճանեալ,
    զատ ՚ւ ի զուտ մատնեալ.
Զհամարս պահանջեալ, զտոկոս յարբադրեալ,
    զպարտս բազում խուզեալ.
Ձեռքն եւս զօրացեալ, զտակերան միշտ ծըծեալ,
    մինչ յուղխն հասեալ:
Ցայսմ հակիրճ ոգեալ, ընդ ոտրս չարտպրեալ,
    զպարտան ընդ վէպան Քոլեալ:
Բարեխօսութեամբ Սուրբ Նահատակի. եւն:

Էրեւ հաչեցեալ, զանդուդան որ տեսեալ,
    սիրան իւր միշտ մաչեալ.
Զամս հնգետասանեալ, ընդ եւ ալեօքն
    խըռնեալ, տագնապօք ծըփեալ.
Մինչեւ խմացեալ, զչարս զրարխս ծանեալ,
    զարդս զանարդս չտկեալ.
Ցայսմ համայն լըռեալ, խուլ եւ համր եղեալ,
    զբերանն ոչ բացեալ.
Զանիծօքն օրհնեալ, եւ խաոամբերեալ,
    անկն իւր արտասուեալ,

---

[11] Յանն Բէվանոյ:
[12] Ի Խոսրովենց:

Զելան ի մաի եդեալ, զվախճանն նըկատեալ,
զմահն իւր խոկացեալ.
Զաշխարհ օրհնեցեալ, զկապանս արձակեալ,
զկըտակ արարեալ.
Զաէր Սահակն ընտրեալ, տաան ամօք հաճեալ,
յաջորդ կամեցեալ.
Սրտիւն խոստացեալ, բերանովն ուխտեալ,
մատամբն իւր ցուցեալ.
Զձիւն Հայոց անցեալ, եւ մատամբքն
հասեալ[13], յօդոատոս մըտեալ.
Զանցաւորս թողեալ, զսուտ կենցաղս լըքեալ.
մահու հնազանդեալ.
Օրերն իւր լըցեալ, եւ ա՛տուեր կեանքն
սպասեալ, ի տուզ կեանան փոխեալ.
Իսկ հոգին մաքրեալ, առ Աստուած սլացեալ,
ի լոյսըն խառնեալ.
Սիոնին բարձրեալ, արժանաւորեալ,
ընդ հրեշտական դասեալ.
Տխրութիւնքն մերժեալ, ցաւքըն փարատեալ,
վիշտքըն դադարեալ.
Քաղաքաց տաննեալ, յուսովն ըզմայլեալ,
տիրելովն բերկրեալ.
Բարեխօս կանգնեալ, ազգիս տառապեալ,
որդեացս որբացեալ:
Բարեխօսութեամբ Սուրբ Հայրապետիս...:
(Մատենադարան Ս. Երուսաղէմի Ձեռ.
թ. 1042, թղ. 70 ա—73 ա):

---

[13] 6 + 100 + 20 + 1000 + 3 = 1129 (1680):

Բ.

ՈՂԲ·Ք Ի ՄԱՀ ՅԱԿՈԲ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ՅԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԷՊԻՈՅ

Ա.

Անցեալովճն ընդ ներկայիս կափա:

Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ՝
լալական եղեալ ըՙատ Մովսիսէ.
Ո՞ւր քո թագաւորք՝ և իշխանք՝
պայազատք ազգիս Արամէ:
Բարձան թագք ի մեր գլխոց՝
եւ եղաք ողորմ ու լալի.
Վանեալք, տարագրեալք, գրուեալք՝
ոսկոյ կոխ ազգաց օտարի:
Բարձան առաջնորդքըն սուրբք՝
հովուապետքըն քաջ եւ արի.
Հայրապետքըն սրբազանք՝
զրկեցաք ողորմ ու լալի:
Հոգաբարձուք խնամածուք՝
հեղինակք ընդ այցելուի,
Ոչ երեւին՝ և ոչ գտանին՝
վասն որոյ եղաք մեք լալի:
Վարդանանց պատերազմէն՝
մինչեւ ցարդ մեք թշուառելի.
Տապաստ անկեալ երկեր մեր՝
ի Պարսից, Տաճկաց, Թաթարի:
Աշխարհ մեր հրձիք եղեալ՝
յաւարի՝ և աւեր՝ և անտէրի.

Սպառ սպուռ եւ ցիր եւ ցան՝
կոտորեալ, վարեալ եւ գերի։
Լանկթամուրն եւ անօրէն՝
սուր՝ւ ի սով ածեալ ի վշտի,
Ճելալիքն եւ այլ առակ՝
կառաղեալք ի յԱնատօլի։
Արքայն պարսից Շահ Ապաս՝
յերկիր իւր քշէր պհայապղի,
Ջահմանացն եւ Օսմանցոց՝
Ջուղայումն ընդ Նախչուանի։
Սուր եւ սով եւ հալածումն՝
ցիր եւ ցան եւ տարտղրեալ.
Սուրբ հայրս ի Ջուղայ ծնեալ՝
որ ընդ հարբն յԸսպահան վարի։
Ի Նոր Ջուղայն եւ անանի՝
ուր Հայոց ճոխքն բընակի.
Յընթերցմունս սա գերեզի՝
՝ւ աբեղայ կուսան ձեռնադրի։
Ասէ ընդ յուս բառնալ դիմէ՝
եւ ի կրօնս մաքրական միտի.
Գաւազանի ժամանէ՝
վարդապետ լինի բարուն։
Եպիսկոպոս ձեռնադրի՝
եւ աթոռակալ մեծ կարգի.
Տընարար եւ չահարար՝
երախտիւք յարեւելս փայլի։
Ի վաղարշապատ քաղաք՝
ի յաթոռն սուրբ Էջմիածնի,
Բազմեալ սա մեծ պատրիարք
եւ կաթողիկոս՝ մեծարի։

Յերկիր հայկազնեայ ծնեալ՝
եւ ի տուն Աբրամայ սնանիլ.
Առիւ գայ ի Թրակիա՝
Հռոմայց տուն տարապրեալ չրջի:
Որպէս պթատւուր տիրէր՝
քաղաքաց, թեմի, վիճակի.
Արդ երբ ըզպարիսպ եւ զօտար՝
յիատամպօլ մըղլով վախճանի:
Աչակերտքըն ցիր եւ ցան՝
սըպաւոր ի տուն դառնալի,
Երթան ու խապար տանին՝
տուրբ Օճաղն ի Էջմիածնի:
Թուղթ՝ւ ի պիր առնուն ըզգուժն՝
զբօղ խապարն ղրկեն ամենի.
Ինդալն մեր անչահ եղեւ՝
կորուսաք պթատն ի մեր գլխի:
Զքուրց վերայ քրցի պղեցէք՝
կրօնաստանք ընդ անապատի.
Բարձաւ կառավարն ձեր՝
Տէր Յակոբ հայրապետան արի:
Թեմ եւ վիճակ հայկազնի՝
ո՞ւր կաթուղիկոսն ձեր բարի.
Տարապրեալ տուրբ յԱթոռոյն՝
Թաղեցաւ այժմ ի Պէկօղլի:
Աղբիւրըն մեր ցամաքեցաւ՝
պապակեալ մընամք ծարաւի.
Զրկեցաք յօրհնութենէն՝
եւ եղաք ողորմ ու լալի:
Զրկեցաք տուրբ տեսլենէն՝
՝ւ ի խրատուցըն տուրբ եւ բարի.

Անմխիթար կըսկըծով՝
որպէս կին մի որբ եւ այրի։
Հայրըն մեր սուրբ եւ բարի՝
ծերունին ի մէնջ պակասի.
Մատաղ որբերքս տառապեալ՝
կու չրջիմք անհայր ի յերկրի։
Ազգ արէք ի տուն Հայոց՝
յԱրարատ Արամ աչխարհի.
Ի քեզ բազմեալ հոգեւոր
Թագաւորն ի հող պնատանի։
Կաթուղիկոս մեծարեալ՝
ի յԱթոռ սուրբ էջմիածնի,
Այսօր ի հող պրաւեցաւ՝
որ բընաւ հետքն չերեւի։
ՅԱրեւելս կանգնեալ սուրբ այրն՝
յԱրեւմուտըս ճառագայթի.
Առիւ հաղիւ սլացուցին՝
գայ ի մայրն ի հող մըտանի։
Աթոռն սուրբ ունայնացաւ՝
աւա՛ղ մեր ազգիս հայկազնի.
Քահանայապետըս մեծ՝
արդ ի մէնջ անդարձ հրաժարի։
Զո՞ւարթուն որ յոտին կանգնէր՝
միշտ մաղթէրն համայն աչխարհի,
Մահուն քընով արդ թմրեալ՝
աղօթողն արդ մեզ կարօտի։
Թագիւ պճնեալ դիտապետն՝
ընդ գերեզման հողով ամփոփի.
Առիւծիս եհաս վախճան՝
աղուխսուց մնացաք խաղալի։

Հօտապետըն քալ հարաւ՝
հօտն այսօր ի տար եւ ցրուի,
Որ յոյս տայր եւ խափուխանք՝
զմեզ եթող դրժոյն ծարաւի:
Տէրըն մեր ի մէնջ բարձեալ՝
որբացեալքս սրզով կսկծի.
Կարօտ ճնացաք եւ չիւար՝
աղօթից տրա վարելի:
Ինքն ել հովտէս տրամալի՝
բաղձանացն եհաս հրճուալի.
Այլ արտացէ Տէրն բարի՝
հովուապետ չնորհել հաճելի:
Աղօթք նորա ժամանէ՝
եւ կտակն իւր հաստատելի.
Յաչորդն վոխանորդեացէ՝
ազգս Հայոց այնուիկ սփոփեացի:

(Մատ. Ս. Երուսաղէմի, Ձեռ. Թ. 1042, Թղ. 73 ա—74 բ:)

Բ.

Այլ իմն եղանակ ըստ դիպմանն թէ յօրինեաս:

Բարձաւ ի մէնջ մեծն Մովսէս՝ էվահ, էվահ,
եւ ոչ ունիմք վոխան զՅեսու՝ էվահ.
Սուրբ Եղիայն յերկինս ելեալ,
եւ ոչ ունիմք զԵղիսէոս:
Սեղեկիայն գերի վարեալ,
եւ ոչ ունիմք զՅօրաբաբէլ.
Տէր մեր յերկինս է համբարձեալ,
եւ ոչ ունիմք զսուրբ զառաքեալսն:
Վախճան էառ Լուսաւորիչն,
եւ ոչ ունիմք զՍուրբըն Ներսէս.

Սահակ պարթեւն ընդ հրաբուխեացն,
եւ ոչ ունիմք զմեծ թարգմանիչն:
Արշակունիքն սպառեցան,
եւ ոչ ունիմք զԲագրատունիսն,
Եւ Ռուբինեանքն պակասեցան,
կենցաղք Հայոց աւարելի:
Տաթեւացին Մովսէս չուեալ,
փիլիպպոսէն մեք վերջացեալ.
Տեառն Յակոբայ հայրապետիս
ի մէնջ այսօր արդ հրաժարեալ:
Ի հայրենեաց իւր տարապրեալ,
յօտար յաշխարհ գայ վըտարեալ.
Սուրբ յԱթոռոյն իւրմէ զրկեալ,
պանդուխտ վայրի չաւ դեգերեալ:
Ճաշակերտաց միջոյ զատեալ,
վարդապետաց դասուց մեկնեալ.
Յիւր աշխարհէն ի տար վարեալ,
եւ ընդ ոամիկս հաւասարեալ:
Սիրաք մեր խոցեալ եւ մորմոքեալ,
լացցուք զվտանգս յորդ արտասուեալ:
Զմեզ եթող որբ միջաբեկեալ,
հայրապրկիկ եւ տառապեալ.
Լացէ՛ք, լալկա՛նք, զորբերս ողբով,
թաղն ի գլխոց մերոց բարձեալ:
Ո՛վ Հայաստան, հարան զարդարեալ,
չըքեղ վեսայն քո արդ մեռեալ.
Զայրիութիւնդ նիստ ողբացեալ,
այլ ոչ դառնայ՝ անդարձ գնացեալ:
Սիո՛ն, զորդիս քո հրաւիրեա՛,
յողբս եւ ի կոծս այսօր չարժեալ,

Զի պահապլուխն ընդհանրական,
դերկրաւ պինչեալ ընդ հողով ծածկեալ:
Հրաչալի բեմն արդ ողբացեալ,
եւ սուրբ սեղանն սեւով ծածկեալ.
Տեսուչք, հոեւորք եւ բարեւնիք
ժողովրդովք ի սուգ մըտեալ:
Հովուապետ քո ի քէն բարձեալ,
ոչխարապետաւ գայլք սկսցեալ.
Խարէբայից ոտք արձակեալ,
կեղծաւորք արդ գառեան գըտեալ:
Մեզ Երեմիաս պիտոյացեալ,
զի լայր ողբով գաղգս տառապեալ,
Զնարդեանս հասեալ չուառութիւնս,
ի քաջ հովուաց որ եմք զրկեալ:
(Մատ. Ս. Երուսաղէմի, Ձեռ. թ. 1042, թղ. 74 բ—75 ա):

Գ.

Ըստ դիպման աւուրն պատմաբար կափա:

Յարքայապահում ննջեալ՝
յիսամամոլ մայրաքաղաքի,
Յաւագ արբոյ տաճարին՝
որ յանուն սուրբ Աստուածածնի:
Ուխտ Լեւեդեցւոց խմբին,
կարդ օծմանդ պաշտի մեծարի.
Ձեղեւ պարտաք ընթացեալ՝
հոտիկդ քո ուխտաւորի:
Ըս՞տ հնոցի խոցուածոց Փրկչին՝
պինչխատ քո հինգերորդ օծեալ,
Մինչեւ անարդելք յորդորեալք՝
բարձանօք գառւրբ աչդ համբուրեալ:

Ի՛ լ համայն եկեղեցիս՝
պաչտօն քո հակմամբ կատարեալ,
Զհանգուցեալդ յիշատակել՝
զպատարագըն սուրբ մատուցեալ:
Եւօրեայ զկդ մեծարեալ՝
ամենայն ազգի հռչակեալ,
Թէ Հայոց կաթուղիկոսն
յիսամալօլ այսօր վախճանեալ:
Ի՛ լ պատիւ քո հանգստեան՝
յերկիս տեղս զերեզման բացեալ,
Վիճեալ չատք ջատագովեալ՝
եւ պնչխար քո վտառտրեալ:
Երբ ծանուցաւ ժողովոյն՝
ըս՞տ ըղձին քո որ լ Պէկօղլի,
Առօք եւ վտառօք բարձին՝
ընթացիւք քեզ հետեւօղի:
Իշձ քո ըն՞զ յԱրեւելս հատտէր՝
ըն՞զ յարեւտս խորանն ծագօղի,
Հայիլ եւ մընալ յաթոռդ՝
զքեզ պըսակօղին Քրիստոսի:
Բաղձմամբ վսեմաքին ժողովք՝
բառնալոյ զդագաղդ աղերսի,
Քահանայք կոխեն զմիմեանս՝
վոխ առ վոխ բարձմանդ լ յուսի:
Ծովով ցամաքով հասին՝
լ թագումդ ակումբ ժողովի,
Զդին քո մեծարեալ պատուեն՝
իբր ըզսուրբ այր ընդունելի:
Լապտերօք եւ բուրվառօք
տանէաք լ դիր հանգստի.

Եպիսկոպոսաք, վարդապետաք՝
    զրկաբաց եղին զքեզ չիրմէ։
Յիշուցանելն ի տապան՝
    ի մխել անձինդ ի հողի,
Հողք եւ քարինք խաղացին՝
    զզլխոք մեր ընդ չիրմէ քո սրխոի։
Յոյնք եւ զխոմամբ սքանչացան՝
    եւ լաւինք ի քեզ ժողովի,
Եպիսկոպոսան Փըրեօք՝
    կարզ թաղմանդ եւ յոյնց օրհնեցզի։
Կանայք ՚ւ աչխարհազք լըցան
    զքո զիօքդ պար բոլորի,
Լացին զքաւչապետըդ մեծ՝
    կսկծեալ զսուրբ հայրդ ծերունի։
Զմահուանդ զօր մեծարեցին,
    մօմօք եւ խնկօք ասնելի,
Իբր ի մահ զմայր Մխածնին՝
    զկուրծս բախեն վան քո խղճի։
Գանձիւք ՚ւ ողբովք արտասուաց՝
    լալական եղեն ընդ ալէտի.
Ոչ մեկնեալք յամփոփմանէ՝
    արեւուդ ի մօրդ ի հողի։
Զերեա զընկեն յերկիր՝
    եւ զաչերս ի քո տապանի.
Իբրեւ սրբոյ յուխտ զիմեալք՝
    յուխտասանել քո զերեզմանի։
Աչակերտաք քո սխրագործեացք՝
    վըրանօք կացեալք ընդ քո չիրմի.

Զգայդ եւ զցերեկ ոչ մեկնեալք՝
կատարման եօթնօրեայ կարզի։
Ֆառատնաւուրքք կատարեն՝
եւ զխորհուրդն սուրբ պատարագի։
Սաղմոսերգութեամբ պաշտամամբ՝
կանխելով քո գերեզմանի։
Հայցեն եւ յուսան յայտնիլ՝
ժառանգորդ սուրբ զիտասկեան.
Զգաւս մեր բուժեալ սիրելեացդ՝
կեցցէ՛ տէրն ի փառս Յիսուսի։
Երթան ու խապար տանին՝
ի յԱթոռն սուրբ էջմիածնի.
Զխըղճերս ողբալով պատմեն՝
հռետորաց եւ վարդապետի։
Զօրհնութիւնս Տեառն Յակորայ՝
մեր սրբոյ կաթուղիկոսի.
Առեալ արմաղան տանին՝
մեզ եւ ձեզ ՚ւ ամէն աշխարհի։
Ժողովք բարեացդ խմբին՝
նոր յօրհնուին կաթուղիկոսի.
Զիսահակ սուրբ հայրապետն՝
մեծարեն յԱթոռն սուրբ նախնի։
Մեզ զիր միխիթարանացդ՝
օրհնութեամբ նորոգ ժամանի.
Ի լոյս նորա ցնծասցուք՝
Տէր Յակոբն փոխիլն չը թուի։

(Մատ. Ս. Երուսաղէմի, Ձեռ. թ. 1042, թղ. 75 բ—76 ա։)

Դ.

Գովասանաբար առ վախճանեալն
վանկն յաւել պակաս անգիտութեամբ չէ:

Ի չորից բաղկացեալ, եւ եռիւք զարդարեալ,
Ի երկիւք յօրինեալ տաճար՝
դու պիտ՞ըղ քակտեցար:

Թագդ ականակուռ՝ դու ազգիս հիւսեցար,
Ի գլուխ բարձրացեալ, պայծառ,
պիտ՞ըղ խըլեցար:

Աչտարակ կանգնեալ, Սիոնի պատուար՝
Ապաստան ՚ւ յուսոյ սեղիք,
պիտ՞ըղ քանդեցար:

Համատիւռ ծաղիկ, հոտով տարածեալ,
Ի ձեռաց մերոց խլեցար,
եւ թարշամեցար:

Ցայգուն Յիսուսի որթ սորեկդ տընկեալ,
Իմաստութեան գինի՛դ թափեալ,
յարմատոյ կտրեցար:

Սկնըդ չափիւղայ, տեսօղաց բերկրութիւն,
Մահուն գիսմամբ յերկի՛ր անկեալ,
պիտ՞ըղ փշրեցար:

Պարիսպ կանոնի, եւ ցանկ օրինի,
Հերքեցօղ փըչո՛ց մեր անղեաց,
պիտ՞ըղ կործանեցար:

Վերջացեալ ժամուս՝ ճըրագդ դու լուսաւոր,
Ի բքաբեր հողմո՛յն մահու,
պիտ՞ըղ դու չհիջար:

Վաճառակա՛նդ դեր, նա՛եղդ չահաբեր,
Եռալեան բախմա՛մբ մահուն,
ա՛րդ խորտակեցար:

Ի հազարս ընտրեալ, ի բիւրուց կոչեալ,
Գերազով մա՛րդդ աստուածարեալ,
արդ ի հող լուծար:

Բժիշկ ամենից, չնորհաբաշխ ձերիչ,
Արդ անձնդ կարօ՛տ համայնից,
ովի՞ խեղեալ թուլացար:

Ղեկաւար ճարտար, ի տար հեռացար,
Մոլորելոց ո՛վ եւ ուղիչդ,
ովի՞ րդ բեկտեցար:

Ինքնակոչ անձանց՝ էիր սաստ եւ սանձ,
Երկիւղ դողո՛ց ՚ւ աւազակաց,
ովի՞ րդ բանտեցար:

Բեկումն ապստամբաց, լախտ անղդամաց,
Գաղտաւոխց եւ քաղցկեղիչ,
ովի՞ րդ վախճանեցար:

Արեւ դու յԱրեւելս, յԱրեւմուտս ծագեալ,
Փոքր մի ցնծայաք լուսովդ,
ովի՞ րդ խաւարեցար:

Ծառդ չըքեղաւոր, ի գնացս ջուրց տնկեալ,
Զպտուղդ ի ժամու բաշխեալ,
ովի՞ րդ ճղատակեցար:

Ընտաստ հռետորաց, ճեռնտու դասատանց,
Զատագով ամման իմաստութեանց,
ովի՞ րդ վերջացար:

Պատմութեանց խնդրօղ, զքէշուառքս
ասիսոսօղ,
Այցելութեան Տեա՛ն մաղթօղ,
զիա՞րդ պակասեցայր:

Հովուսապետըդ քայ, ի գայլոց զղողաց,
Հանդերձիւք օղեա՛ցն վանիչ,
զիա՞րդ դու մեռար:

Հոգաբարձու կրօնից, սահմանաց եւ կարգաց,
Վրէժխնդիր մարդկել՝ւ ուղղել,
ա՛րդ ի մէնջ ապառեցայր:

Սիրովդ միշտ մերձ առ մերձ, եւ հայր
խաղաղութեան,
Միշտ հակառակըդ խռովութեանց,
զիա՞րդ զընտանեցայր:

Ընդ գուարթունս արթուն, եւ հակօղ միշտ ի
յաղօթս,
Զյաւիտենից քո՛ւնն ննջեցեալ,
եւ ի մէնջ հրաժարեցայր:

Հայելիդ մաքուր, օրինակ հանուրց,
Դիտանոց միշտ առաքինեաց,
զիա՞րդ բեկեցայր:

Տածօղ սրբութեամբ, ըզմանկունս քո յարբունս,
Ողեւէր հայր, սո՛ւրբ ծերունիդ,
արդ ի մէնջ մերժեցայր:

Զարաճըճիկ արանց, խաւսակիրս անդադամաց,
Զորումն ի մէնջ խլեցոյ խռնջեալ,
աչխատեա՛լ լըռեցայր:

Ծագաց ի ծագս քեզ, միշտ երկըրպադուք քեզ,
Աղերսանօք խընդիր գայլն,
զիա՞րդ անպիտանացար:

Դու վտառք եկեղեցեաց, պարծանք Հայկազանց,
Հանդիսաւոր ի գլո՛ւխ կանգնեալդ,
զիա՞րդ գլորեցար:

Սեղան բարելից, ճաշակ եւ բաժակ՝
Իւրաքանչիւր ըստ արժանեաց,
արդ զիա՞րդ զառնացար:

Յուսկանչին յօրինակ, ըզյարդոյն եւ զխաստանք
Ընտրօղդ զբարին յըշտեմարանդ,
զիա՞րդ ի մէնջ լըքար:

Զհոգալդ ի Տէր ձըգէիր, միշտ յԱստուած
յանձնէիր,
Եւ զգաստութիւն այնց խնդրէիր,
աւա՛ղ զի՞ տրտմեցար:

Դու լայիր ընդ լացօղս, խնդայիր ընդ
խնդացօղս,
Անյիշաչար՝ եւ անոխակալդ,
վա՛հ զի՛ մէնջ զառեցար:

Ջանիծօղդ օրհնէիր, զհալածիչդ մաղթէիր,
Աւա՛ղ՝ եւ ախտա՛ս որբացելոցս,
որ ի մէնջ բնաւ բարձար:

Մարգարտին ըստացօղդ, բազմապանձ
առնուտէրդ,
Ընդունըն եւ զհինն առ մեզ ձըրօղդ,
զիա՞րդ կողոպտեցար:

Զպատմութիւնս պրեցեր, յիշատակ մեզ
թողեր,
Զպանկատդ աչխարհի՝ ծանուցեր,
աւա՛ղ դի՞ լըռեցար:

Երանեալ կրօնիւք, երանեալ դու կարգօք՝
Հասարակաց մահո՛ւդ վճարմանդ,
եւ երանեցար:

Փոխանո՛րդդ, ժառանգո՛րդդ մեր Սուրբ
Լուսաւորչին,
Ի դասս լուսոյ սո՛ւրբ երամին,
այսօր դո՛ւ խառնեցար:

Ցանկալի է մեզ ա՛րդ զպատպանովդ ընկողմնիլ,
Զաղօթս քո կենդանի խնդրել,
պահապա՛ն մեզ տուար:

Ցանկալի է մեզ ա՛րդ միշտ ի յուխտ քո դիմել,
Ի դերեզմանդ մաղթանս կանխել,
բարեխո՛ս մեր կացար:

Ցանկալի է մեզ արդ զյիշատակդ կատարել,
Զօրհնութիւնս քո միշտ ընդունել,
մեզ արձա՛ն կանգնեցար:

Ցանկալի, ըղձալի՝ զքեզ օրհնել եւ խնկել,
Զմահուան օր քո մեծարել,
դի մեզ չնո՛րհ դու տուար:

Ցանկալի է մեզ ա՛րդ եւ զմխիթանս ակուել,
Ձո աղօթիւդ զյաջորդդ խնդրել,
դի նպա՛տս դու տուար:

Ցանկալի է մեզ ա՛րդ զվոխանորդդ աղերսել,
Կեցցէ՛ արքայ՝ նոր հոգեւոր տէրն,
զի պըսակ նորա տո՞ւար:

Ցանկալի է մեզ ա՛րդ ի հոգւոյ քո մաղթել,
Զմխիթար անդ մեզ պարգեւել,
բարեխո՛ս բարերար:

Ցանկալի է մեզ ա՛րդ զզերեզմանդ համբուրել,
Զօրհնութիւնս քո տացխս համայնց,
դու մաղթեա՛ անդադար:

Ցանկալի է ժողովոյս, որք առ քեւ զեզերեալք,
Լինուլ զբաղճանս, զիրպս լըսօղաց,
աղօթո՛ղ կանդնեցար:

(Մաա. Ս. Երուսաղէմի, Ձեռ. Թ. 1042, Քղ. 76 ա—77 բ:)

Գ.

ԷՋՄԻԱԾՆԻ Թ. 348 ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ.

(Թղ. 604 ա—606 բ:)

Փառք... Եւ արդ ի սոցունց դասուն հանդունակից տեսանի իսկապէս մահտեսի այրս այս Ամբակում... լուր նորա հռչակէր առ սուրբ հարս եւ միաձունս ուխտից բնաւից որոց զընծայեան եւ զպարզեւս մատուցանէր: Նաեւ ի հայրն հանուրց եւ առ սրբազան կաթողիկոսն Փիլիպպոս, որ վայելէր յաւուրս իւր... եւ ըղձայր միշտ... երթալ ի քաղաքն աստուածահոտ ի սուրբն Սաղիմ. եւ առաքէր նախն աւուրբ նամակ ողջունի եւ օրհնութեան առ անտես սիրելին իւր յԱմբակում թէ եւ դու յօժարեացիս պատրաստեացիս ելանել յԵրուսաղէմ. զի անդէն տեսեալ զմիմեանս առցուք զփափաք տենչանաց մերոց, ի միասին կատարելով զուխտն աստուածային: Իսկ երանելին յորժամ լուեալ զլուրն սուրբ եւ զհամբաւ սիրադոյն առեալ զտոման սուրբ եղեալ ի վրայ աչաց իւրոց. որով եւ ի բաց լքեաց զամենայն աշխարհական զբաղմունս, յարեաւ փութապէս եւ զիմեաց սիրասուն Երեմիա թոռամբն. եւ հանդերձ ընտանեօք ի սուրբ քաղաքն: Որ եւ ի նոյնում ամի ոչ ժամանէր հոգեւոր տէրն սուրբ անդրէն ի սուրբ ուխտն, վասն զի ի չուս ճանապարհաց ի

հարկէ ալպելեալ ի մեծ քաղաքս քրիստոնէից վտառւորեալ յամենեցունց: Եւ ապա հասա-նէր ի թուականութեանն ՈՃ եւ ի միւսմ ամին մեծաւ հանդիսիւ եւ պերալիր վտօք կառարելով պհրաչախտառ սուրբ ուխտն որ յերուսաղէմ. եւ անտի չուեալ գայր յաթ-փայարանս ընտամբոլ, որ եւ օթեալ առա ամ մի ողջոյն. եւ առաջնօր վտառւորեալ մեծա-ւնեցաւ յամենայն ազգաց եւ ի մերոյն աղնէ:

Իսկ ի տեսանելն զմխմեանս զնոյն լուձ եւ զսէր ի հերուն հետէ, զոր ունէին ծրարեալ՝ առաջնօր լրտակս յանկեցաւ. ոխնայ եւ այնու բաղձամամբ խնդրեաց հայրն սուրբ ի նմանէ թէ յաղագս ա՞ր ի սէր իմ եւ ա՞ր քոյդ յիշա-տակի արտացս Աստուածաչունչ մատեան մի, զի լցի անչինչ յիշատակ եւ արձան վասն քոյդ որ ա՞ր իմ ի սուրբ եւ յամէնաւրհնեալ յաթոռն: Որ եւ անդէն խոնարհեալ Ամբա-կումայ երկիր պագանէր սուրբ հօրն. եւ ... պատասխանէր առելով. Եղիցին կամք քո աւր-հնեալ: Եւ ապա այնու սկիզբն արարեալ պատրաստէր մինչ ի քաղաքս էր հայրն հա-նուրց: Իսկ ի կատարել ամին՝ էլ գնաց առաջ մեծաւ բերկրութեամբ եւ խաղաղութեամբ ժամանելով յաթոռն իւր սուրբ անվնաս յա-մենայնէ: ... Եւ հասեալ ի կէտ կոչմանն յետ երից ամաց ըստ անդարձ հրամանէ արարչին, որով ալացաւ անպատում խնդութեամբ ի կա-ճառս գուարթնոց...: Վասն որոյ ճառեցաւ յաղագս հանդամանաց առաքն, թէեւ սկիզբն

սրա ի ժամանակս մեծին Փիլիպպոսի եղեալ· վասն զի զդ(ր)ոյն աւարտումն ի մարմնի անդ լուաւ եւ վախճան ընկալաւ: Իսկ զրաւ եւ աւարտ սրբոյն Յակոբոյ ընկալեալ: Իսկ այլ ի լրումն տասից եւ ի եղբանկել տրին եառնս Ամբակում եւ անուն ի կեանս իւրում յաւէտ զուարճացաւ որպէս եւ տպատկր միշտ մեծաւ յուսով յաւարտ եւ ի կատարած տրին տեառնել: Ուստի ի տեառնեն բերկրեցաւ յաւէտ խնդութեամբ, եւ տպա կացեալ տուզ ինչ աւուրս եւ անդէն զդհոգեզործականն մատուցանելով հանգեաւ առ Քրիստոս, որոյ յիշատակն աւրհնութեամբ եղիցի: Եւ արդ եռեռակ եւ մու ամբ եղեւ սկիզբն եւ աւարտ տրին: ... Եւ մինչեւ էր ննջեցեալ ի հանգիստն կեանդանութեան... առ մահճօքն առնէր անդարձ զամազամ բարեխառ խորհրդով. տոյն եւ կրկին պատուէր առ սխրալի եւ հոգեւածին որպեսզի իւր Երեմիայի, որպէս զի աւարտեալ զաս ամենայն իւրք եւ յիշատակարանօք ընծայեացն յաթոռն տուրբ եւ առ ի տուրբն Յակոբ կաթողիկոսն Հայոցառանեաց:

Եւ նոյն ինքն Երեմիա բարի ժառանգնրին. եւ ուրիշաւիկ չառաւիղն հանդերձ հարազատ բուռ մարմնոյ ծնօղաւ իւրով Մարիամ իւրեցաւ, եւ վարժապետաւն տէր Յովաննիսիւ քահանայիւք, որ էին զործակալ ի վերոյ բարի արդեանց· առն Ամբակումայ զոր առնէր առ համայնս բուռ վերոյ յիշեցելոյն: Վասն զի այնքան էր կամք նորա առ ի տէր եւ

ի ջան յիշատակի, քանզի անկարօտ զոլով յամենայնէ բայց ի մարմնական ծննդոց, որ եւ պահէր առ իւր ի սահնէ զսիրասունն Երեմիայ զաւակ ըստ հոգոյ առնելով. ուստի եւ ի նոյն վոյթ եւս ոչ չատացեալ զնոյն եւ առնէր անդադրձ. Եթէ տայէ քեզ Աստուած որդի, յանուն իմ լիցի անուն նորին. վասն զի մի ջնջեսցի անունն իմ ի միջի ձերում եւ ազգաց յազգս առ յապինա ձեր: Ուստի եւ ի լրանալ զկնի վախճանելոյ նորին, յամսեանն վեցերորդի, եառ Աստուած արու զաւակ Երեմիայի, որ եւ Ամբակում կոչեցաւ ըստ կտակի ծերունոյն Ամբակումայ, զոր եւ տէր Քրիստոս անխորձս եւ ամբողջս պահեսցէ յերկար ամօք... Բայց ինայր մինչեւ ցարդ սուրբ եւ յորդաբուղխ դանձս աստուածային խոցեալ եւ ծածկեալ սակս զբաղանաց վերոյասացելոցն որ կային ի մեծամեծ հոգս, մինչ զի եւ լինէր ցաւն մեծ հուրն անպատմելի յարքայարանս վաղածախ բոցով վասն ամենայն մեղաց մերոց. որ ի բարձրանալ Թվականութեանն Ռ.ճ. եւ Թ. երորդի: Եւ ապա ձեռամբ տեառն Մարտիրոսի քալ բարուն նոյ առաքեցին առ սուրբն Յակոբ կաթողիկոսն. որ եւ նա յետ ելանելոյ յաթոռոյ պատրիարգութեան չուեալ գնաց առ սուրբ հայրապետն առնուլ զաստիճան մեծի եպիսկոպոսութեան: Եւ հրաւիրեալ զսուրբ հայրապետն մեծաւ վառօք տարան ի սուրբ (Երուսաղէմ չլսուած. 10 տող դատարկ ձգուած):

Եւ արդ զրաւեալ յանկաւ... զանապան զունաւորութեամբ որպէս եւ տեսանի իսկ, կի եղեցի արձան յաւիտենական եւ յիշատակ անջնջելի հոգւոյ իւրոյ: Եւ զսա կողակցին եւ բարէ ծնօղաց իւրոց եւ համօրէն ազգականաց եւ մերձաւորաց իւրոց. հօրն Մարտիրոսին. եւ մօրն Խուպիին. պապուն տէր Յակոբին. եւ հօրեղբարցն Խորչին, Առաքելին, Թորոսին, եւ եղբօրն Աստուածատուրին. եւ Պէկլէրին. եւ քրւերցն Մանուչակին, Վարդենոյին եւ Թուրլանոին. եւ համայն ընտանեցն ի Ջրխաոս: Զի եւ զսա յիշատակ... յիջմիածին ի վայելս տեառն Յակոբայ արքեպսկան կաթողիկոսին մնծի: ...

Արդ զբեցաւ... ի թվականութեանս հայկազան տեսի որ եւ ի ՆԸՇԿԱՀԱԿԻ ԱՆԿԵԱԼ ԵՋԵՐԻ[1] ի քաղաքս Կոստանդինուպօլսի. եւ ընդ հովանեաւ սրբոյ Սարգսի զօրավարի եւ որդոյ նորա Մարտիրոսի, զահավիժելոյն ի հրակիզմանէ երկրորդ անդամ. եւ կայ մայրս տուրբ հերատարած եւ ծոցարբոյ ընդդէմ արեգական խիղճ դիմօք յաղագս անօրէնութեանց մերոց: Այլ եւ ի հայրապետութեան Հայոց մնծաց տեառն սրբոյն Յակոբայ որ ի տուրբ էջմիածին: ...Այլ եւ ի յաջորդութեան աստուածահոտ տուրբ քաղաքին Երուսաղէմի տեառն Աստուածատրոյ. եւ տեղապահութեան տեառն եղիազարի նորին փոխանորդի: Այլ եւ հեղինակի ծովասար արքայարանիս տեառն

---

[1] *Իմա՛ վրիչական տարին* 1660:

Մարտիրոսի մեծահամբաւ հռետորի Ղրիմեցոյ աշակերտին Աստուածատրոյ, աստուածահաճոյ եւ առաքելաշաւիղ հայրապետի։ . . .

2 բ (Արարչագործութեան նկարին տակ). *Զառաջօղ սուրբ Աստուածաշընչիս մահուան Ամբակումին եւ զՄարկոս պատկերահանս յիշեալք ի տէր։*

3 ա. կիսախորանին վրայ. *Յիշատակ է ի դուռն սուրբ էջմիածնա ի թվականիս Հայոց ՌՃԻ։*

131 բ. Ա. թգ. ցանկին տակ. *Յայսմ վայրի էր թվականն Հայոց Ի. եւ Բ. յոբելեան եւ Գ. ամ (= 1654). որ մոլար մատաք պրկի։*

281 ա. *Ոհ ոհ զեղկելի մեզսաթաւալ Ակընոյ թամուր պրկիչ . . .։*

292 բ. 321 բ. 465 բ. *Յիշատակ է Աստուածաշունչս մահտասի Ամբակումին եւ ձնօղացն Մարտիրոսին. եւ Խուսիին եւ պատուն տէր Յակոբին եւ ամենայն արեան մերձաւորացն, ի դուռն սուրբ էջմիածնայ. թվին ՌՃԹ, ի ձեռն տէր Յակոբ ամենայն Հայոց կաթողիկոսին։*

Նոյնն 471 ա եւ 567 բ. . . . *թվ. ՌՃԺ։*

567 ա. *Զձատկօղ սուրբ Աստուածաշընչիս եւ զնկարօղ պատկերիս, զմեղօք զառաձեալ Մարկոս եթէ յիշման արժան առնէք եւ զուրք յիշեալ լինիք . . . կատարեալ թվականս ՌՃԴ։* (Տասնաւոր մը ջնջուած՝ *ՌՃԺԴ*°)։

Դ.

ՎԵՐՋԱԲԱՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՀՐԿԻԶՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

... (Աչխատիմ) կալուածիւնք ամենայն աբանչանային յեղակարծահաս պատժոյս կայաւերատահ մայրաքաղաքիս: Եւ բազում այն էր որք հազարք հազարաց վտանգին ի տեսութիւն քան թէ լինել ականջալուր. եւ որք նախատարք եւ դրծակալք էին արքունեաց կային ընդ արքային անդր ի Պօլին Անդրկատնեայ: Քանզի Քեօսրուէին վէպիր առաքեալ էր զօրս եւ զօրագլուխս, իշխանս եւ զաւառապետս մեծս պատրաստութեամբ յերկիրն Մաճարաց ի պատերազմ: Եւ հայէին անդ կատարածին: Եւ ոչ ոք իշխէր քարց հրամանի նորա գալ առ այր: Եւ առաքեն զմանկունս եւ զադամանդս, որք էլեն եւ մտին ի ճանապարհ ալանալ այր եւ չտային հանգիստ իրենց յոքնահամբից ի խուռն ընթացից անկեալ զպարանոցէ քաջարշաւ երիվարաց զվեցօրեայ ճանապարհ գերկու օրն հատանել եւ գալ այր՝ եւ զառնային առ տեարս իւրեանց: Եւ բազումք էին յեկելոցն որ գինի ամաց մերոյ առատ զառանէի զընտանիս իւրեանց: Եւ մեծամեծք եւ նախարարք յուզէին գալ՝ բայց երկնչէին ի վէպիրէ զի ոչ կամէր մուծանել զարքայ ի քաղաքս եւ անգամ ոչ կամէր զյիշատակու-

թիւն հրաւիրմանս այս: Որոյ պատճառէ լուր եւ պատգամ քաղաքիս արծարծելոյ՝ զբազումս սպան Քեօփրուլի, յորոց եւ մինն Տապաղ կոչեալ Մէմէտ փաշայ, որ յաւուրս հրոյն եւ ի բազում յանկիւնս կայր կանգնեալ մանկամբ իւրով խոնջեալ ի ջան չինչման լափալով կրակին: Եւ Քեահեա Գաառքնն զրէ թուղթ առ Վալիսէ մայր Թաղաւորին եւ առ Թաղաւորն պատմելով զաղէտ անցիցն եւ ասէ թէ Սուլէյմանն ոչինչ հոգացեալ վասն որոյ եւ այնչափ այրեցաւ վայրք. եւ Թաղաւորն բազում ջանացեալ ի շատ քունճս մանկամբք իւրովք. եւ զի միայնակ զնա՞ղ կարէր ի հուն ելանել պատժին: Եւ Թաղաւորն կոչեալ զվէզիրն ասէ. Ալալայ, այրեալ է Իստամպօլ. եւնա ասէ թէ ոչ: Եւ նշանապիծ արարեալ կերպաւ զբաղաքիս հրաւիրութիւն ի վերայ բարակ կտաւոյ սեւացուցեալ զմիջոցն եւ զչրջապատն ամբողջ ցուցեալ զնմանութիւն եւ Թաղաւորն ասէ. Ահա՛ իրաւ է. պատասխանէ վէզիրն. Թէ իցէր՝ զրէր Սուլէյման զայմախանին, զօստանճի պաշի ծառայք զո եւ այլքն: Եւ հանէ զվէզիր Քեհեայ Գաառքնին ցուցանելով նմա. եւ յետ ժամուց հասանէ եւ սուրհանդակք զայմախամին եւ այլոցն առ վէզիրն: Եւ ի գովելն Քեհեայ Գաառքնին զԹաղաւորն յետ աւուրց. զոր ծանուցեալ վէզիրի պատճառաւ իմիք արքայի եւ ա՛ռ խէթիշէրիշ ի Թաղաւորէ եւ առաքեալ զՇապան աղայն ի Ստամպօլ եւ սպան զԹաղաւոր Մէհէմէտ փաշայն: Եւ արար եասաղ մեծ յէտրէնէ, զի մի եւս յիշեսցի

հրաւիրութիւն քաղաքին Իսաամպօլոյ: Եւ չարժեալ ղրկէին վալիսէ եւ մերձակայք պէտքն եւ նախարարացն եւ բազում սիրելեաց, որոց յարկք եւ ապարանք այրեալ էին. եւ վէպիրն այնքան ընդդիմանայր մինչեւ պատճառ լինի պտին թէ առաւ կլայն Մաճարայ որ կոչիւր Վարաւս: Եւ ի հասարակն օգոստոսի ամսոյ ուրնամայ առնել հրամայեաց ի քաղաքս. եւ բազումք ծլծաղէին ընդ անվայելուչն. եւ կէսք վայ կարդային ընդ անօգուտ պատաղումն նոցա: Եւ ի մուտն հոկտեմբերի ել վէպիրն արքայիւն եւ մեծամեծօքն եւ եկին ի քաղաքս: Եւ էր նեղութիւն հայի, զի ոչ բաւականանայր սակաւ փուռք ի հայաբնակութիւն. եւ նուազութիւն ջրոյ, զի աւերեալ էր ճանապարհ անցից ջրոց աղբերաց: Եւ զրպս ի վերոյ ասացաք բազումք յերկիւղէ գանցելովք վշտին վիրաւորեալք մեռանէին եւ վասն հրաճախ լինելոյ տանց եւ ապարանաց զոնանկութիւն իւրեանց հեղձամուղձ լեալ ցաւոտեալ հեծեծանօք զհոգիսն արձակէին: Եւ բազմաց աւերման առիթ զոսաւ հուրս որ մինչեւ ի գառաստան ծախէ եւ անծախ պահէ իրրեւ զարբեալս. եւ կարծեմ հեռի է մխիթարութիւն եւ չիք բժշկութիւն եւ ապեղանիս:

Քանզի եւ մեք եւս կայաք ընդ այլ քրիստոնեայս ի սահմանս Սուլտանաստր կոչեցեալ ընդ հովանեաւ արքային Գէորգեայ եկեղեցոյն. եւ յեղինս խռովութիւն առաւել առաւկանայր եւ անխաղաղ էր ժամանակս:

քանզի արքն Մարտիրոս ժԹ ամիս եկաց ի պատրիարքութեան ըստ հաճոյից ամենայն քաղաքացւոցս առնէր զեկեղեցիան ազատ, զժողովուրդս խաղաղ, զժառանգաւորս անճնասատան եւ անտրտունջ պահէր: Եւ ել սատան ոճն Ղազար որդի Սեբաստացոյ աննչանի ծննեալ ի քաղաքս. եւ երթայ յաթոռն սուրբ էջմիածնի յընթերցուածն դրոց: Եւ ըստ բնական բարուց փութայ ի բանսարկութիւն եղբարց. եւ ըստ հասակի աճմանն եւ նա՛ յաւելու ի քամահութիւն եւ առեալ զկարգ խորամանկութեամբ ցանկայ ձեռնադրիցութեան գալ ի քաղաքս. եւ պատճառաւ իմիք յետ վախճանի սրբոյն Փիլիպպոսի ելեալ անտի պայմանաւ եթէ զառնայցէ անդրէն յաթոռն սուրբ: Եւ իրրեւ եկն այսր՝ ժայթքէր զիմսոր չարութեան գաղտնի եւ յայտնի չարախօսեալ զնոցանէ՝ յորդորելով եւ զպարզամիտս ի հակառակութիւն սանն Աստուծոյ էջմիածնի եւ աթոռականացս նորա: Որ եւ տէր Յակոբ կաթողիկոսն ընդ բանիւ իւրով կալաւ զնա. եւ սա՛ անզջաբար եւս առաւել յանդգնարար երթեալ ի Սիս առնէ եպիսկոպոսութիւն ի կաթողիկոսէն Աստուածոյ ի վերայ Տիվրիկոյ. եւ ամիս եւս ո՛չ ժուժեալ անդէն գայ ի քաղաքս: Եւ ի լինել Մարտիրոսին պատրիարք՝ նենգէր Ղազարն եւ սատան լինէր օր ըստ օրէ: Եւ եդիտ զոմանս ամբարտաւան աչօք եւ ազահ սրտիւ զերիցունս նորաբոյս ոմանս եկեղեցւոյն սուրբ Նիկողայի եւ զմին արբանեակ զՏիվրիկոյ ոմանս վանքուս եւ պատուարուծս. մուֆ-

լիս, հրվան, ըրըզ, մանուկ Թուրքմէն՝ Յո-
վանէս. եւ նոքօք այնչափ պեպերեցին ի գրունս
այլազգեաց կաչառուք՝ մինչեւ հանին զա-
րին Մարտիրոս ի պատրկութենէ: Եւ նեն-
պաւորն Ղազար բռնի էառ զպատրկութիւն եւ
անհաւատ հոմանեօք կեղեքէին զժողովուրդս
եւ զքահանայս գարիւն եւ զչարաւ անմեղաց
ծծելով ոչ միայն քաղաքիս այլեւ զաղքատ
գիւղից. բռնադրէր զպարզամիտս թէ բերէք
գհարկս, զի արարից զձեզ իրիցունս եւ սար-
կաւարգունս: Նուիրակն ուրոյն չրջէր եւ
զղուեցուցանէր. նուիրակ կերակրի եւ ճաչա-
րանի ուրոյն. նուիրակ վանս ոչ գալոց նոցա
երկրպագութեան պատրկին. նուիրակին ու-
րոյն ընծայս եւ խոմկէթ: Եւ ինքն եւս չրջէր
ընօքօք եւ նստէր յարկս յաղքատաց բռնի.
սահանջէր իւրն աղերս ուրոյն: Եւ ի քաղաքս
զորս միանգամ յանկինս աղբեւաց վարժեալք
էին խնդրեալ եգիտ եւ ետ կարգս ի կարգէ
իւրմէ ընդ ել զեկեղեցիան: Անիրաւէր առ
ոեարս վիճակաց մատնելով զնոսա բռնակա-
լաց. խրոխտայր եւ սպառնալեօք յաչխատակէր
գապրանս ի ձեռաց նոցա: Ոյք ասէին՝ զիեղուս
մեր մեծս արասցուք՝ չրթունք մեր առ մեզ են
եւ արդ մեր ո՞վ է տէր: Զի անէծք եւ գառ-
նութիւն եւ նենդութիւն լի էր ի բերանս նոցա
եւ ի ներքոյ լեզուի նոցա ցաւք եւ վաստակք.
եւ որոգայթ իւրեանց խոնարհեցուցանել գաղ-
քատս վարանէին: Եւ վիարուրքն ի նոցանէ
այսոքիք. Կիրակոս Պելինկոյ, Նորատունկ Սե-
բաստիոյ, Մինաս Գաղատիոյ, Դաւիթ Բե-

ըիոյ, Թուխունճի Վանայ, Ոհան Սըսայ, Աստուածատուր Կընալօչ, Սարդիս Թէքիրտաղոյ, Իշնատիոս Վանայ վարդապետք եւ եպիսկոպոսունք. Մարկոս Կեսարըիոյ, միւս Մարկոս Սրմաշոյ, Յոհաննն Բիւզանդիոյ, Ոհան Անդրիանոյ, Պետրոս Սըսոյ, Ներսէս Ուրֆայոյ, միւս Յոհաննն, Յովանէս Ականն, եւ բազում զորոց վիճակս փոփոխեցին եւ զամանց թէ ընդէ՞ր մաեր ի քաղաքս որ ընդ իշխանութեամբ իմով է: Եւ ազքատ եւ տնանկ եւ վորճանաւոր ոք ժողովարաց որք դիմէին առ քաղաքացիս՝ զորոցն կէս նոքա յաւիչտակէին: Կաշառօք զաւաք իրիցունս փոփոխեցին. եւ զպատարագն զապալով եառն իրիցանց. ոչ Թողին զՀաստ եւ զմեղօք ապրակաւթենէ կնքահարութեան կողմանէ ի բազում ամաց՝ զոր ըստ հաճոյից կաչառուն հրամայեցին անխնայաբար. եւ բազում չարութեան պատճառս զոան: Եւ որք բարեպաշտօնք՝ վասն ձանձրանալոյ ի բազում խռովութենց եւ առ սակի պէսպէս փորձութեանց ոչ կամէին խօսել եւ հոգալ: Եւ ըստ Երից մանկանցն ասից. Ոչ էր ի ժամանակիս իշխան մարդարէ եւ առաջնորդ. եւ ժամ էր իշխանութիւն խաւարասիրացն. եւ կարծեօք եւ հաւաստի ասել կամիմ զի ածումն վատթարութեան սոցա բեղնաւորեալ՝ կործանումն բոլոր ազգիս երեւեցուցանէ. զոր Թողցուք առ վրէժխնդիրն Աստուած եւ առաջուք. Բարձր լեր որ զատիս զերկիր. հատուցես զՀատուցումն ամբարտաւանի. զի

որ անկեցեր զունկն մխթէ զու ո՞չ լուիցես, կամ որ ստեղծեր զակն՝ մխթէ ո՞չ տեսանիցես: Եւ վասս տացուք երկայնամիտ ներողութեան նորա. եւ խնդրեսցուք մի ցրել զուխաս իւր եւ մի՛ մերժել զմեզ յողորմութենէ իւրմէ:

Եւ յաւարտ անկեալ բանիցս Հրակլիման Կոստանդնուպօլսոյ՝ եղրանկեալ աւարտեսցուք. եւ ասասցուք թէ այս ամենայն եկն ի վերայ մեր ըստ մեղաց իմոց անօրէնութեանց: . . . (Շարունակութիւնը տե՛ս էջ 82):

Ձեռագիր Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Մատենադարանի, թ. 892:

Ե·

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ Ս· ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ Թ· 33 ՁԵՌԱԳՐԻՆ, ԳՐՈՒԱԾ ԵՐԵՄԻԱ ՁԷԼԷՊԻ ՓԷՕՄԻՒՐՃԵԱՆԻ ՁԵՌՔՈՎ[1]

ԹՈՒՂԹՔ՝ 583: ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝ 34 × 24,6 × 9,5 սմ·: ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ երկսիւն 27,3 × 8 սմ·: ՏՈՂՔ՝ 36—38: ԳԻՐ՝ նոտր· գլխագիրները կարմիր երկաթագիր: ՆԻՒԹ՝ թուղթ: ԿԱՉՄ՝ փայտեայ կաշեպատ: ՀԱՆԴԱՄԱՆՔ՝ լաւ· տեղ տեղ թուղթեր բաժնուած կազմէն: ԴԱՏԱՐԿ՝ առաջին եւ վերջին թղթերը: ՆԿԱՐ՝ թղ· 2բ· վերը՝ Դաւիթ արքայական զգեստաւորմամբ նստած պալատի մ'առջեւ· ձախ ձեռքը կիթառ, զոր կ'ածէ աջով· վարը՝ երիտասարդ աբեղայ մը — հաւանօրէն Երեմիայի որդին Գրիգորիս վարդապետ — վերարտով ու սեւ փիլոնով, ծնրադիր, երկու ձեռքով բռնած խոշոր գիրք մը, որուն առաջին տողին վրայ կը կարդացուի «երանեալ է այր»: ԽՈՐԱՆ՝ միայն թղ· 3ա, գրաւած է էջին երկու երրորդը: վարը կը սկսի գրութիւնը՝ տող մը խոշոր թոչնագիր, տող մը երկաթագիր, տող մը բոլորգիր: ԿԻՍԱԽՈՐԱՆԵՐ՝ երկու հատ, կաւոնիներու սկիզբը: ԼՈՒՍԱՆՅԱԶԱՐԴԵՐ՝ բաւական թուով, կարմիր եւ կապոյտ ներկով: ԳՐԻՉ՝ Երեմիա Ձէլէպի Փէօմիւրճեան: ԺԱՄԱՆԱԿ՝ ՌՃԽ (1691): ՏԵՂԻ՝ հաւանօրէն կ· Պոլիս: ՏԷՐ՝ կ· Պոլսեցի Սողոմոն էմէկեան Աբրահամ վարդապետ: ՎԵՐՋԻՆ ՍՏԱՅՈՂ՝ Խաչատուրի որդի Պայաթճի Յակոբ՝ կամախի Բագառիճ գիւղէն: ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ՝ չունի:

Մասեանս է՝ Ներսիսի Լամբրոնացւոյ *Մեկնութիւն Սաղմոսացն Դաւթի:*

---

[1] *Տրամադրած է ինձ Արհիապ· Մեսրոպ եպիսկոպոս Նչանեան:*

Յիշատակագրութիւն ստացողի. *Թղ. 582 բ. Ի վայելումն Աբրահամ վարդապետի, որ է Կօստանդնուպօլսոյ, Սօղան–յեէմէղի Թոռ եւ մահտեսի Ասլանի որդի: Արդ գրեցաւ Թվին ՌՃԽ ամին ձեռամբ Քամուրճիզատէ Երեմիեա չէլէպուն, որ այժմ հանգուցեալ է. Աստուած ողորմի իւր հոգւոյն ամէն:*

Յիշատակագրութիւն վերջին ստացողին. *Թղ. 2 ա. Ի թվականիս Հայոց հազար հարիւր եօթանասուն եւ հինգ, ամսեանն յունիսի ԺԹ. ես յեռնեալ ծառայս Կամախըցի, փադաւիչ գիւղէ, Ծաչատուրի որդի Պայաթճի Յակոբս եկի այսմը թվականիս ի սուրբ աթոռն Սիս պի սուրբ մեռօն օրհնեցին այն օր եւ առաւօտուն ըստամպօլցի Աբրահամ վարդապետն առ Աստուած փոխեցաւ. եւ զոր ինչ ունէր զամենայնն Ղօզան օղլու անիծեալ Մուրթազայ աղան զաբթ արար մինչ ի հողաթաւիլն. եւ պի էր նայ պեզամալճի եւ մի ըստ միոչէ վաճառեաց զամենայն. եւ ես անպիտանս վերոգրեալ Յակոբս ըստացայ զայս գիրքս սէր սուրբ արդեանց իմոց եւ եառ յիշատակ սուրբ Յակոբայ եւ սուրբ Յարութեան տաճարին Քրիստոսի. եւ ով ոք պատահի սմայ կալղալով* (sic) *յիշեսջիք զծնողք մեր՝ զպապա Շահարեն եւ զհայրն իմ Ծաչատուրն, իմ որդի Աբրահամն եւ մօրն իմոյ Շահիաչին եւ ամենայն ննջեցեալք իմ յիշեսջիք մէկ հայր մեղայիւ եւ զուք յիշեալ լինջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերմէ. ամէն:*

Զ.

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ Թ. 605 Ի.

Զեռագրիս առաջին մասը կը պարունակէ տօմարական դիտելիքներ եւ աղիւսակներ: Բ. մասին մէջ կը գտնուին Երեմիայի երեք տաղաչափեալ գրուխները.

1. Յաղագս Դերաբիտոսին... *անխոտրապիր* (*տե՛ս վերը, էջ* 120—121):

2. Վասն վերստին խայտառակութեան Հրէից *անխորտակիր* (*տե՛ս էջ* 123):

3. Վասն Էմմէէճի առնաւուտ Տիմոյի (*տե՛ս էջ* 123): Գրուածոյս վերջաւորութիւնն է.

Երանի սէգայ թէ օկտիկ լինէ բան.
Րոտեալ լինէ յախտրժ ի խրախճանութեան.
Եմ միշտ ի մաղթանս յիշել զիս տարտամ,
Մաղթանաց ըղձի սակի գրելս այսքան.
Ի չնորհան Յիսուսի լինել աւրհնաբան,
Սրժանաւորիլ իւրոյ տեուքեան,
Յարքայականին փառաց իւր յազման,
Ի կեանան անդրաւ ընդ ձեօք միաբան:

Տողերու սկզբնատառերը կը կազմեն ԵՐԵՄԻԱՅԻ:

Զեռագրին ստացողի Յիչատակարանն է.

«*Աղդ ըստացաւ զսա Գրիգոր վարդապետան, ի յերկրէն Տիգրանակերտու, յԱմիթ*

կոչեցեալ, զոր ինքնայօժար կամօք եւ փափաղանօք զիմեաց յաստուածածակոխ քաղաքս սուրբ Երուսաղէմ առ ի ծառայութիւն առեալ աթոռոյս սրբոյն Յակոբայ եղբօր Տեառն եւ Դամբարանի սրբոյն Յակոբայ դպիտղրի որդւոյն Զեբեդեա: Որոյ ողորմութեամբ մարդացեալոյ Բանին մեր էառ աստ զկարգ քահանայութեան հրամանաւ եւ կամակցութեամբ վերապիտոդի սուրբ Աթոռոյս եւ առաջնորդի սուրբ քաղաքիս Պաղեստինոյ տեառն Եղիազար կաթողիկոսի ի Թուականիս մերոյ ՌՃԻ (1671)· եւ եղ զվերոգրեալ Գրիգոր աբեղայս ապաստաւոր եւ աւելածոյ երկնահանդէս տաճարիս սրբոյ Յակոբա եւ ի ծառայութիւն սրբոց անօրինականացն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»:

Զեռագրին գրչութիւնն ալ ըլլալու է այս չրջանէն, արտագրուած Երուսաղէմ:

Է.

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ Թ. 892 ՁԵՌԱԳՐԻՆ

ԹՈՒՂԻՔ՝ 274: ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝ 20,8 × 15,7 × 4,8 սմ.: ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ միասիւն: ԳԻՐ՝ նոտր: ՆԻՒԹ՝ 8—11 չորս թերթ մագաղաթ, մնացածները թուղթ: ԿԱԶՄ՝ փայտեայ կաշեպատ: ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ բովանդակն լաւ: ՆԿԱՐՆԵՐ՝ 101 բ Դաւիթ տաւիղ ի ձեռին· 173 ա, 193 ա, 218 ա—բ, 226 ա, 244 ա, 246 ա—բ, 263 ա՝ հրդեհին զանազան տեսարանները: ԽՈՐԱՆ ԵՒ ԿԻՍԱԽՈՐԱՆՆԵՐ՝ ունի սակաւ: ԴԱՏԱՐԿ՝ թղ. 1—4, 10 ա, 165 բ, 167—172 ա, 257, 270 բ, 274 բ: ԳՐԻՉ՝ Ա. մասին՝ Յովհ. երէց երկաւ: Բ. մասին գիրը կը նմանի հեղինակին եղբօր Տէր Կոմիտասի գրին:

Մատեանս կը պարունակէ.

ա. 5 ա—165 ա. *Յակոբ Թոխաթեցւոյ Սաղմոսարան տաղաչափեալ:*

բ. 172 բ—270 ա. Պատմութիւն հրակիզութեան Կ. Պոլսոյ *Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի:*

գ. 166 ա—բ. *Յաղագս դիտութեան երկնից բարձրութեան եւ եօթն պարունակացն մինչեւ ի խորանն անմատոյց քանի՞ ասպարէզ է. ասացեալ Արիստոտէլի եւ Նիկոմարքայ համաստաւորի:*

Յիշատակարանի՝ Ա. մասին. 1. *Յերեսս անկեալ աղաչեմ զհանդիպօղքդ զի մի ողորմիւ յիշել զանարժան զծողս զՅովանէս սու-*

ասանուն երէցս եւ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ողորմեսցի յիւր մխանգամ գալստեանն ձեզ եւ ծնօղաց ձերոց. ամէն. Հայր մեր որ»:

2. Թղ. 96 բ. Եւ զեղկելի գծոցս աղաչեմ յիշել ի Տէր եւ զուք յիշեալ լիցիք. ամէն: — Միւնաս Ամթեցւոյ գրչէն. *Գրեցաւ ի թվին Հայոց ՌՃԻԴ* (1675) *ի քաղաքն Ըստամպօլ ի վայելումն տէր Մինաս վարդապետին, որ հրամանաւ տեառն Եղիազարու կաթողիկոսի սուրբ Երուսաղէմի եկն ի քաղաքս վասն ուխտաւոր տանելոյ յԵրուսաղէմ եւ եաւ լինաճ Երկան Տէր Ովանիսիս գրել զոտանաւոր Սաղմոսարանս զայս ի գրօսանս անձին իւրոյ եւ յեռանամեայից վայելողացն ըղձութիւնիւք զրկրս զայս աստուածահայր մարգարէին Դաւթի:*

3. Թղ. 132 ա. Եւ զեղկելի հոգս զմեղաւոր զգծոցս աղաչեմ յիշել...: Միւնաս Ամթեցւոյ ձեռքէն. *Գրեցաւ թվին ՌՃԻԴին ձեռամբ Երկան Ովաննէս երէցին ի քաղաքն Ըստամպօլ ի դուռն սուրբ Աստուածածնին, որ եւ Ղումղափի վերաձայնի եւ ըստ Հայոց Դուռն աւազի կոչի:*

Յիշատակագրութիւնք՝ 132 ա. *Յիշեցէք զՄարկոս ըզվարդապետն, որ է ուսուցիչ եւ ձեռնադրօղ եւ խրատօղ ըստացողի գրոցս Մինաս վարդապետի.* կից կնիքն՝ ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ:

Թղ. 165 ա. Շնորհիւ Աստուծոյ ես տէր Մինաս վարդապետս Յամթեցի շնորհեցի զոտանաւոր Սաղմոսարանս եւ զկոստանդնու-

պօլսոյ պհըրձիպուխեան պիրքս, որ ի մի տուխ պրեալ կայ, իմուա հարտպատի նորընծայ քահանայի Պետրոսի ի վայելումն անձին իւրոյ եւ պեռահատակ որդոյ իւրոյ Աստուածատուր Չահրնկալի, որ ընդ նմին կայր ի տուրբ քաղաքս յԵրուսաղէմ ուխտ տուրբ Գեղեմանին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, զոր Աստուած բարով վայելել տացէ նոցին. ամէն:

Գրեցաւ ՌՃԾԱ (1702) թվին ապրիլի ժ. ձեռամբ իմով եւ կնքեցի զսա մատանեաւ իմով վասն հաստատութեան բանից սկսաւ պրելոց իմոց: ԿԻԻ՛ ՄՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ:

Ը.

ԱՊՐՈՅԵԱՆՑ ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
1500—1804

Ապրոյեանց տոհմին սկզբնաւորութեան պատմիչն եղած է Երեմիա Չէլէպի, որ իբրեւ դաստիարակ Աբրահամ Զըլէպիի որդիներուն մուտ գտած ըլլալով Ապրոյեանց տունը, գրի առած է ինչ որ պատմուած է հոն աւանդաբար տոհմին հին անդամներու մասին: Տոհմիս պատմութեան նուիրուած է յանուանէ վիպասանութիւնն ՅԱպրօ Չէլէպի. բայց Երեմիա Ապրոյեանց մասին յաճախ խօսք ըրած է նաեւ իր մեւս գրուածքներու մէջ: Այս գրուածքները չունիմ դժբախտաբար այժմ առձեռն, որպէս զի կարենայի վերստուգել այն տեղեկութիւնները, զորոնք ունիմ ուրիշ ճանապարհով տրամադրութեանս տակ:

Ապրոյեանց ազգաբանութեամբ զբաղած է նաեւ Զմիւռնիոյ առաջնորդը Մեսրոպ արքեպիսկոպոս 1804ին. սա օգտուելով գրաւոր եւ անգիր աւանդութիւններէ կազմած է Ապրոյեանց ազգաբանական ծառը, հասցնելով մինչեւ յիշեալ տարին եւ իբրեւ վկայական յանձնած է Ապրոյեան երեք եղբայրներու, վաւերականութիւնը կանխաւ հաստատել տալով ժամանակակից իրաց ծանօթ անձնաւո-

րութիւններու: Այս վկայականէն օրինակ մը պահուած է Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանին թ. 779, ձեռագրին մէջ, թղ. 70 ա—72 բ. հատանօրէն արտագրութիւն մը Հայաստան թերթին մէջ 1846ին[1] հրատարակուած բնագրէն:

Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի այս վկայականը կարելի է վաստահելի համարիլ, որովհետեւ յեցած է մասամբ Երեմիայի գրուածքներու եւ Ապրոյեանց դիւանին մէջ պահուած վաւերաթղթերու եւ մասամբ ալ տոհմին կենդանի աւանդութիւններուն վրայ: Տարեւ հատուած հատուած յառաջ պիտի բերեմ վկայականիս խօսքերը, դուրս ձգելով միայն նախաբանն եւ վերջաբանը, եւ իւրաքանչիւր հատուածին կից մատնացոյց պիտի ընեմ այն աղբիւրները, որոնք կը ճշդեն, կ'ուղղեն եւ կը հաստատեն վկայականին տեղեկութիւնները[2]:

1. «Յայտ առնեմք դի նախնիքն այսր տոհմի յետ վախճանեան յերեսաց աւերածոյ Անի քաղաքին՝ անընդհատ չարունակութեամբ իջեալ ի սերունդս որդւոց՝ դան ժամանեն մինչեւ ի նախահաւն սոցա ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ, այր ճոխ եւ վաստակոր, որ նոյնպէս զհայրենին

---

[1] *Հայաստան, կ. Պոլիս, Ա. տարի, 1846, թ. 14: Մասամբ լոյս տեսած նաեւ Ս. Գաբամաճեանի Տարեցուցին մէջ, 1923, էջ 94. համմտ. առ այս Հ. Հ. Ոսկեան, Ապրոյ Զէլէպիի տոհմածառը, Հանդ. Ամս. 1926, էջ 415—416:*

[2] *Ապրոյեանց ազգաբանութեան վրայ խօսած են նաեւ Ա. Ալպոյաճեան, Բիւզանդիոն, 1909, թ. 3891 եւ Յ. Փիւրտեան, Բազմավէպ, 1925, էջ 258—261. 1926, էջ 37—42:*

պնալով ճանապարհ՝ բաստարելուն առաջուածով պերճացեալ՝ ոչ սակաւ նպաստամասոյց ամենեցուն լինէր: Այն աս ծնանի ի կաթին պերկուս որդիս, զորս վարժեալ ի հայրենի կրթութիւնս՝ զմահտեսի Ալփիային աւաժ եւ զԱլաւի, աշխատիալ լի աւուրք ինչ պիտանս իւր»:

= Այս անպիտութիւնները քաղուած են Աւետարանին Յիշատակարանէն: Ամէն բան Անիէն սերեցնելը հին ըմբռնում մըն էր, որ նաեւ հոս չահագործուած է: Բայց Ապրոյեանց համար եւ այն վտանգ է, որ Բարձր Հայքն եղած է իրենց առհմին խանձարուրքը:

2. «Յետ սորա յաջորդէ ի տանուտէրութիւն անդրանիկն իւր մահտեսի Ալփիան. եւ այն ինչ պատն զրկէ ի բարեաց անօրէնութիւն հատուածոյ, յառնէ խռովութիւն ի մէջ երկուց ազգաց Օսմանցւոց եւ Պարսից, որ ձգի ցմիջոցս իբր ամաց չինից. ի թագաւորել ի վերայ Հազարու սուլտան Սիւլէյմանոյ, եւ ի վերայ Պարսից շահ Դահմասպ առաջնոյ յամի Տեառն 1521: Վասն որոյ թողեալ մահտեսի Ալփիան զկոչմանն զայնոսիկ՝ առնու զերբայրն իւր զԱլաւն եւ զամենայն ընտանիս իւր եւ գնորա՝ հանդերձ ծառայիւք եւ աղախնօք, աճապարէ ի կոչմանն արեւմտից, զերկի բնակութեան առնել ի սահմանս Մաճառաց ի Պէլկրատ, ուր սկսանի զվաճառականութիւն, եւ համբաւ բազում առանց յայնոսիկ կոչմանս: Ծնանին սմա երկու ուստեր՝ Մուրատխան եւ Յովհաննէս. եւ երկու եւս զըս-

*աներք՝ կիւլգատէ եւ Մարիամ: Եւ ելրօր առ-
րա եւս լինին երկու որդիք՝ Աստուածատուր
եւ Եաղուպ. որք սկիսալ ցերկրորդ ծնունդս՝
լուն. նմանապէս եւ դուստր մահտեսի Ա-
վետայ ժամանակալ յերկրորդ ծնունդս՝ դա-
դարէ: Իսկ ինքն մահտեսի Ալվետ հանդու-
ցեալ ի Քրիստոս՝ թաղի ի Պէլգրատ»:*

*= Ալվետի դպրքը դէպի արեւմուտք
տեղի ունեցած է քան Երեմիա Չէլէպիի՝ Սուլ-
թան Սուլէյման Ա.ի (1520—1566) օրով, երբ
սկիզբ առած են Օսմանեանց եւ Պարսից մէջ
թշնամութիւնները (1533 Հոկտեմբեր), որոնք
տեւեցին մինչեւ 1554 եւ միւսանգամ սկսան
1577—1590: Հաւանօրէն Ալվետ եւ իւր եղ-
բայրն Ասլան «հանդերձ ընտանեօք եւ տղա-
կանօք» կարնէն հեռացան 1550ին. իրենց բնա-
կավայր ընտրեցին ի Պէլգրատ (Բելգրատ),
ուր կը պարապէին վաճառականութեամբ:
Ասլանի ժառանգները չեն յիշուիր: «Ասլան՝
մի ի նախահարց ծանօթ եւ ճոխ տոհմի այժ-
մու Ապրեանց՝ առաքէր անդր (ի Վենետիկ,
1624) գՅակոբ բնտռնել իւր, եւ ի վաճառ՝
պտղել բարձեալ յԱնկոնայ»[3]:*

*3. «Զկնի այսր պայազատէ գտանուել-
բութիւն անդրանիկն իւր (Ալվետի) մահ-
ամեան ՄՈՒՐԱՏԽԱՆ. եւ առաւել ընդարձակի
ի բարօրութիւն ընչաւետութեան. որ եւ յետ
բազմաց բարեպաշտութեանց ի ծերութեան
իւրում գնացեալ յուխտ ի տուրբ Երուսաղէմ*

---

[3] Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 449:

յամի տեառն 1634, *յամս ծոտպարկին. եւ դարձեալ ի Փիլիպպուպօլիս, կնքէ անդ պկեանս իւր: Լինին ամա որդիք երկու՝ Աբրահամ, որ եւ Ապրօ, եւ Պետրոս, եւ երեք դստեր, Աննա, Թագուհի եւ Մարիամ. յորոյ մխայն Աբրահամ յարուցանէ ժառանգ, զի այլք ի ծաղկահասակ տիս փոխին յաստեացս»:*

= Երեմիայի համաձայն Մուրատխան ամուսնացած էր «բազմահամեստ» եահիւտանի հետ: Պետրոս, զոր Երեմիա «ծիրանածին» կը յորջորջէ, իւր երէց եղբօր՝ Աբրահամի հետ վաճառականութեան համար կ'երթայ Կրեմէ, օսմանեան բանակը, եւ հոն կը վախճանի իբր 1659ին: *Երեմիայի մէկ թուղթը, առանց թուականի, ուղղուած է «Պետրոս չէլէպիի». տե՛ս վերը՝ էջ* 158:

4. «*Աբրահամ այր յայնախորհուրդ ժամանեալ յաստիճան տանուտիրական, քան զիւր նախնիան առաւել եւս հետամուտ լինի բարի համբաւոյ. եւ ըստ նախնականն կրթութեան եւ մտացն առաւութեան եւ եւս բարւոքաճի օր ըստ օրէ, սիրելի լեալ յաչս ամենեցուն, եւ մանաւանդ [Տէլի] Հիւսէին հռչակաւոր վեզիրին, որ զօրագլուխ էր զօրացն պատերազմականաց ընդ Կրետացիս. եւս եւ յաչս Քէօփրիւլի օղլու [Ահմէտ] մեծահամբաւ նպարքոսին եւ ամենայն աւագանւոյն զրան արքունի. զորոյ եւ զանուն խակ փոխեալ Քէօփրիւլի օղլուն՝ հրամայէ Ապրօ՛ ձայնել յետ այնորիկ, որ կոչումն կայ մինչ ցայսօր ժամանակի յաղգս նորա:*

«Սա յորժամ ի Կրիտէս էր ընդ բանակին Օսմանցւոց՝ արքունի վաճառական գոլով [Տէլի] Հիւսէին փաշային, յառնուլն նոցա պկղպին [1670] ճարտարապետն վիճաբանութեամբ առնու զեկեղեցի մի վան Հայոց, որ վան պի ի ոմբացն Թնդանօթից քայքայեալ էր, իւրովք իսկ ընչիւքն նորոգէ, պատրաստեալ եւ զամենայն զարդս նորա:

«Եւ վան պի բազում նպաստաւորութիւն արարեալ էր բանակին եւ հաւատարմութիւն յիւրս արքունի ըստ ամենայնի, զօրաւոր խաթիբէչէրիֆ մի չնորհէ նմա սուլթան Իպրահիմն [1639—1648] որպէս պի յամենայնի ազատ լինի եւ համարձակ՝ եւս եւ ի մաքսից անգամ յամենայն տեղիս իշխանութեան իւրոյ:

«Ընդ սա եւ զեկեղեցին սրբոյն Նիկողայոսի ի Կոստանդնուպօլիս ընչիւք իւրովք [1660] եւ զմի եւս ի Սիլիվրի [1675], եւ զմի եւս ի Մահալըճ. եւ ի գալ զերեացն Կամենիցայու ի Փիլիպպուպօլիս՝ չինէ անդ եւ զեկեղեցի մի [1676], ուր ամփոփեալ կայ մարմին հօր իւրոյ մահտեսի Մուրատխանի:

«Ծնանին սմա երեք որդիք [Սարգիս որ եւ] Մագսուտ, Մատթէոս. եւ Մուրատխան. եւ դուստր մի Սառայ. յորոց Մատթէոսն անբէ ի ծնունդս մինչեւ ցայսօր:

«Այլ նա ինքն Աբրահամ որ եւ Ասլրօ, իրրեւ տեսանէ թէ չկայ անդորրութիւն ի կողմանս Պէլրդատու, առնու զիւրան ամենայն եւ չուէ գայ ի Կոստանդնուպօլիս յամի Տեառն 1661. եւ յետ բազում ազդաչահ գործոց՝ ընտ

պընթացս կենաց իւրոց յԱնդրիանուպօլիս, ուր լինէր յայնժամ ընդ արքունեացն օսմանեան»:

= *Աբրահամ (Ապրօ) Չէլէպի, որուն անունը յաւելուածաւ Ապրոյեան տոհմին մէջ, ամուսնացած էր «քրիստոսապզեաց եւ յոքնապպաստ» Կիւլիհանի հետ: Այս ամուսնութենէն սերեցան՝* Սարգիս, *կոչուած նաեւ* Մագսուտ (*ծն. 1644ին*), Մատթէոս–Մաքսուսպղա (*ծն. 1654ին*), Մուրատխան *եւ* Սառա (*ծն. 1656ին*): *Մուրատխան վաղամեռիկ եղած է: Վեցամեայ կը վախճանի նաեւ Սառա* († 7 *Օգոստ.* 1661)[4]:

Աբրահամ պատանեկական հասակին մէջ էր դեռ, երբ կ'ընկերանար իւր պապին, որ վաճառականական գործով կ'ուղեւորէր վենետիկ: 1644ին սկսեալ կը դանենք զինքը կրետէ, ուր իբրեւ վաճառական կը պարենաւորէր Իբրահիմ խանի բանակը. իրեն հետ էր իր եղբայրը Պետրոս: Մտերիմն եղած էր Տէլլ–Հիւսէին փաշային. այս պատճառաւ ալ երբ փաշան 1659ին իբրեւ պետական դանձին անհաւատարիմ ամբաստանուեցաւ եւ գլխատուեցաւ, մեղսակից մեղադրուեցաւ նաեւ Աբրահամ չէլէպի եւ բանտարկուեցաւ: Մեծ

---

[4] *Երեմիա կը գրէր (էջ 98) թէ Աբրահամ Չէլէպի Մոսա կը դանուէր (1661), երբ կը վախճանէր Կ. Պոլիս Սառա. մահուան օրը ճշդիւ կը նշանակէր էջ 115· «Ռ ԺԹ. ի Ժ. Օգոստոսի»· իսկ էջ 163 իւր առ Աբրահամ Չէլէպի գրած մխիթարական թուղթը թուականը կը կրէ բառախաղով «ի ԿԱՔՈԳԻՆ ի տօնի վերափոխման», այն է 14 Օգոստ. 1664: Վերջինս պէտք է կարդալ հաւանօրէն «ի ԿԱՔՈ(Գ)ԻՆ, որով կը առացուի 14 Օգոստ. 1661:*

զժուարութեամբ կրցաւ արտարացնել ինք զինքը եւ ազատել բանտէն: Վերադառնալով Գէլիղրատ եւ տեղը անապահով համարելով՝ վոխադրուեցաւ ընտանեօք Կ.Պոլիս: Հոս իւր արդւոց դաստիարակ կարգելով Երեմիա Զէլէպին՝ ինքը անցաւ Մոռա, անկէ ալ Կրետէ, ուր մնաց մինչեւ 1670: Աբրահամ Զէլէպի պրաակը եւ ուսուիճասէր էր. եւ գիտցաւ յարգել յանձին Երեմիայի զրադէտը: Ոչ միայն անձամբ հետամուտ էր ընթերցասիրութեան, այլ եւ կը յորդորէր իր զաւակները կարդալ Հաֆիզ մը եւ խելամուտ ըլլալ անոր արուեստին ներբութեան: Ուշադրութեան արժանի է, ինչ որ կը գրէ 1672ին Երեմիա (համա. էջ 103).

«Եւ երթալն Զէլէպոյն ի կիրխա ուղարկելոյ նմա իբրու ապէրա զպարզեւելս (1666), զի անդր ի պանդխտութեան ընթերցեալ երբեմն զբօնոյր: Եւ յետ աոման կլային (1670) իբրեւ եկն Չէլէպին ի Ստամպօլ՝ բնակել ընդ իւր եւ զՄուսէվէհէն այսր՝ զոր առեալ ահա իմովք ձեռօք նօտրեցի աս ի յիշատակութիւն կրկնակի՝ անձինս մեղսամածի: Եւ մինչ դեռ զայս գիրք գծածրէի՝ իր իմն այսպէս հանդիպեալ, զի ինքն Չէլէպին կրկին ջանս եդ ընթեռնուլ զգիրս երգոց Հաֆիզոյն Շիրազի ի լեզու փարսի. ընդ որում եւս ստիպեալ հարկէ զորդին զՄատթէոս ընթեռնուլ զայն: Որում եւ ես նախկնի ուսուցեալ էի նմա զգիրս Հայոց եւ Տաճկաց զոմանս, եւ թէպէտ եւ ես ի ժամանակս անցեալս ընթերցեալ էի զՀաֆիզս եւ յետոյ թողեալ որպէս

պրազում բանս կիսալիր՝ *առակս յոլով դիպուածոց վչտաց եւ ի մարդոց ննջաւորաց՝ յօտարաց եւ ի մերձաւորաց երբեմն ըստ վերոյիշեցելոց: Իսկ զդիրս Զէլէպոյն առեալ ի ձեռս իմ զկատարմանէն զոր փոյթ ունէի. իբրեւ առի եւ զրանից Հաֆիզոյն Թարգմանարար. զի զոյն բանք նմանատարզ եւ հանդիսապատնակ իմոցս չարտաքելոց սոյն գրոց ի բազում տեղիս. եւ առ այս յոյժ խնդացի...»:*

1660ին Կ. Պոլսոյ Ս. Սարգիս եկեղեցին կը գտնուէր պարտքի տակ. եկեղեցւոյն հոգաբարձութիւնը հատուցանելու համար պարտքերը՝ իվաճառ կը հանէ չարժական գոյքերը. անոնց մէջ էր 1263ին Յովհաննէս արքեպիսկոպոս համար գրուած Աւետարանը, զեղիկ մանրանկարուած: Աբրահամ Զէլէպի կը գնէ զայն. եւ կը յանձնարարէ Երեմիայի, գրել առաջորդին Յիչատակարանը (*Համատ.* էջ 113):

Աբրահամ Զէլէպի նաեւ եկեղեցասէր էր եւ չնոր եկեղեցիներու: 1660ին, երբ Կ. Պոլսոյ մեծ հրդեհին կ'այրին Ս. Նիկողայոս եւ Ս. Սարգիս եկեղեցիները, կ'առաջարկէ յիշեալ եկեղեցիներու հոգաբարձութեանց, գնել հողերը եւ իւր հաշուին կառուցանել: Ս. Սարգսի հոգաբարձութիւնը յանձն չ'առներ ծախել. բայց Զէլէպին կը գնէ Ս. Նիկողայոսի հողն եւ կը կառուցանէ եկեղեցին: Որովհետեւ առանց պետական հրամանի կը չինուի Եկեղեցին, հարկ կ'ըլլայ բարերարին հալածանքի վտիտրիկ մ'անցնել: 1675ին կը նորոգէ

Սիլիվրիի Հայոց եկեղեցին. այս մասին նոյն եկեղեցւոյ մէջ պահուած ժամապրքի մը Յիշատակարանը կ՚արձանագրէ [5].

«Առաւն Ս. Գէորգ եկեղեցւոյս ի ձեռանէ Հոռոմոց ազգին Թվին ՌՃԻԴ ամին... Գրէ մարգարէն յառաձն իւր ասելով. Շրջեցարուք գՍիոնիւ, պաշտպանեցէք զնա եւ պատեցէք զաշտարականորա. զոր իբրեւ ընթեռնոյր այրս Աբրահամ Զէլէպիս՝ ցանկայր եւ զնոյնն կատարել. ըստ որում եւ մեւս մարգարէն՝ Երանի որ ունկնդի զաւակ ի Սիոն. որ մանաւանդ է յարմարեալ. զի զնոյն ինքն զբոլորն Սիօն նուագաւ զաւակ, առ ի յիշատակումն Տեառն խորհրդոյ խաչելոյն՝ զոյնս Գողգոթայ յարմարելն՝ զայնս Գողգոթայ յարմարելն, հաստատելով զեկեղեցիան Աստուծոյ, զաւերակեան ի տեղիս տեղիս վերանորոգելով: Եւ մանաւանդ իսկ նախարարք թագաւորին հարկեալ ի սէր եւ ի խաթր սորա՝ առեալ ի ձեռաց Հոռոմոց զեկեղեցիան եւ եառն ազգիս Հայոց ի կլայս Սիլիվրիան յանուն Ս. Գէորգայ ըստ նախնական անուամբ զարձեալ վերահաստատեալ: Եւ Աբրահամ Զէլէպիս... զորս ունէր բազում որդիս պայազատացեալս լաւոր ամօք եւ իաւոր ամօք... եւ այն արդեամբք, որ զեկեղեցիս Ս. Գէորգայ աստացեալ եւ պայծառացուցանէ: Յիշեսջիք յաղօթս ձեր... Աստուած ողորմի ասելով հօրն Պետրոսի մահտեսի խոճա Մուրատխանին եւ մօրն Եահրիտանին, պատուն խոճա Ալիխա-

---

[5] Հրտ. Ա. Ալպոյաճեան, Բիւզանդիոն, 1909, թ. 3891:

բին եւ եղբօրն իւրոյ Պետրոս Չէլէպոյն եւ ա-մենայն արեան մերձաւորացն եւ նախնեացն իւրոց. ամէն: Եղաւ յիշատակս որ կոչի Ժա-մապիրք եւ Սալմոսարան ի Թուականիս ՌՃԻԴ. սկիզբն ամի առաջին եկեղեցւոյս Ս. Գէորգայ»:

Մահալըճ գիւղը, ուր կ'ըսուի թէ Աբրահամ Չէլէպի եկեղեցի մը չինած ըլլայ, կը դանուի Պրուսայի չրջակայքը: Այլուստ անծանօթ է ինձ չինուելուն մասին որ եւ է տեղեկութիւն:

Նոյն կամ յաջորդ տարին ալ Փիլիպէի հայ պաղթականութիւնը կը դիմէ իրեն հոգալ իրենց համար եկեղեցի մը: Աբրահամ Չէլէպի կը յաջողի առանալ Փիլիպէի Յունաց պատ-կանեալ Ս. Գէորգ եկեղեցին, որուն նորոգութեան համար ալ կը խոստանայ տալ կարեւոր գումարը. բայց 1676 Ապրիլ 15ին յանկարծ կը վախճանի: Իր որդին Մատթէոս ի գլուխ կը հանէ հօրը խոստումը (տե՛ս վերը, էջ 116):

Տեսանք վերագոյն թէ ինչպէս 1670ին ալ ձեռք բերաւ Գանտիայի Ս. Կարապետ եկեղեցին, նորոգեց եւ զարդարեց կարեւոր ծախսերով:

1663ին ալ փորձ ըրած էր եկեղեցի մը կանգնել ի Լիվոռնոյ. «Մերազնեայց մէջ մեծատուն մի Ապրօ Չէլէպի անուն՝ ազգային եկեղեցւոյն անհրաժեշտ հարկաւորութեամբն պաճեալ դիմեց 1663ին Ֆահանայապետական Նաւրահին որ ի Փլորենտիա, որուն միջնոր-

պատճառ պիտի մատոյց ի Հռոմ»: Բայց արդիւնք մը չտուին այս դիմումներըն[6]:

Աբրահամ Զէլէպի վախճանեցաւ Ալեքսանդրիա 15 Ապրիլ 1676: Իր որդին Մատթէոս տոհմին անցհատական ձեռագրի մը մէջ կ՚արձանագրէ իւրքնագիրը[7]. «Իմիրու էկի էտրէնէ. ժԱ օր վաղճանած պրատ ողորմած հոգի հայրըս Աբրահամ Զէլէպին. Քրիստոս մխածին ընդ արդարսըն դասեցէ. ամէն: Թվին ՌՃԻԵ. ապրիլի ԺԶ: Առուած լուսաւորէ հոգին բարեխօսութեամբ սուրբ կոյս Աստուածածնին եւ ամենայն սրբոց. ամէն»:

Տապանագիրը պահպանած է Եփրեմ պատրիարք Ալբիանուպոլսեցի էջմիածնի թ. 1495 ձեռագրին մէջ՝ թղ. 152ա.

«Թուին ՌՃԻԵ. ապրիլի ԺԵ. Պէլիրպատցի Ապրօ Զէլէպին մեռաւ. եւ թաղեցաւ ի հոգ պեղնգմանի. ի յարքայանիստ քաղաքն Անկրիանուպօլիս, որ է Էտրէնէ: Եւ ի վերայ պեղնգմանին այսպէս է գրած, տաճկի բառիք.

ՊԷԼԸՐՂԱԹԼԻ ԽՕՃԱՅ ԱՊՐՕ ԶԷԼԷՊԻՆԸՆ ՏԸՐ. ՊՈՒ ՄԷՋԱՐ. ԿԵՕՐՆԻՃԷ ԽԱՒԻԼԷ. ԵՒՍԱՆԷՅԼԷ ԻՇ ՏԸՐ. ՌՈՒՉԻԿԵԱՐ:

Յ. Քիւրտեան, Բ ա գ մ ա վ է պ, 1926, էջ 42 նշեան բերած է տապանաքարը Ալբիանուպոլսոյ Երմերըմ կոչուած Հայոց գե-

---

[6] Մեսրոպ Վ. Ուղուրլեան, Պատմութիւն Հայոց պաղթականութեան եւ չինութեան եկեղեցւոյ նոցա ի Լիվառնոյ քաղաքի: Վենետիկ 1891, էջ 51:

[7] Ձեռագիրը ճակտը Թովմաթեցւոյ տաղաչափեալ Մաղմոսարանի. առնոյ 1930 Դեկտեմբերին ի Մխիթարեան L. Rosenthal հնավաճառին քով. տմմտ. Antiquariats-katalog 167, Nr. 13:

բնդմանսաան մէջ հետեւեալ արձանագրութեամբ :

«ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ ՊԷԼԸՐՂԱՏՑԻ (*ապ. Պէլիկբաշցի*) ՄԱՀՏԵՍԻ ՄՈՒՐԱՏԽԱՆԻ (*ապ. Մուրատեանի*) ՈՐԴԻ ՊՐՆ. ԱՊՐԱՀԱՄ ՋԷԼԷՊՈՒՆ (*ապ. Չելէպեան*), ՈՐ ՀԱՆԳԵԱՒ ԱՌ ՔՐԻՍՏՈՍ ԹՎԻՆ ՈՃԻԵ ՅԱՄԻ ՏԵԱՒՆ 1677ԻՆ ՅԱՊՐԻԼԻ Ժ ՀՆԿԻՆ (*ապ. Կրկին*) Ա·Ա՞ ԱՅՆԼ ՏԱՃԿԱՅ»:

Թուականը 1677 ուղիղ չէ եւ չի համապատասխաներ Հայկականին եւ Տաճկականին :

Աբրահամ Չէլէպիի գովութիւնը կը հիւսէ Յովհաննէս պոլիր, որ 1656ին օրինակած է ի վայելումն Սարգիս Չէլէպիի Աստուածաչունչ մը. յաւագ կը բերեմ Յիշատակարանին կարեւոր տողերը [8].

«Արդ ցանկացող եղեալ այսմ հոգենուաստ մաուննիս... այրս այս բարեպաշտ եւ աստուածասէր Պէլըրղացի Աբրահամ Չէլէպի, որ ունէր նախնեարքն ի սրտի իւրում զՔրիստոնեական տարփումն ուսումնասիրութեան աստուածային գիրս, եւ փիլիսոփայական արհեսից համառ, մինչ զի յաւուրս յայս ոչ որք գոյր համեմատ ամս գրամատիկ(ո)ս ի մէջ հայոսեաց ազանցս. եւ ունէր լիով գուսումն աստուածաչունչ սահից՝ զհնոց եւ զնորոց, նեբ- տրամարբեալ յիւրում սրտի սեռնիկին եւ արագ ի պատասխանիս ամենայնի, որ խնդրէ զրանն : Բայց եւ զաս եւս սուացաւ ի յարդար վաստակոց իւրոց :

---

[8] Հ. Բ. Սարգիսեան, Ցուցակ հայ. ձեռագրաց Մխիթ. Մատ. ի Վենետիկ, Ա., էջ 85—86:

Ով ոք հանդիպիք սմա կարդալով, աւրինակելով՝ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զհայրն իմ զմահդեսի խոճայ Մուրատխանն եւ զմայրն իմ Եայրիտանն եւ առ Աստուած հանգուցեալ մանուկ տիօք զեղբայրն իմ զՊետրոսն, եւ զվայելչապեղ զնորափթիթ հարսդատ զորդիքն իմ զՍարգիս չէլէպին եւ զՄաթթուսաղան եւ զամենայն արեան մերձաւորսն» ...:

Ստացող սորա յոյժ հոգելի
Իմաստասէր Աբրահամի,
Ի վայելս մանկանն իւր զովելի,
Սարգիս անուն չքնաղատեսի,
Զոր տէր Աստուածն ամենայնի,
Անփորձ պահէ զսա յերկրի...:

5. «*Առ կենդանութեամբ Հօր իւրոյ ՄԱՏԹԷՈՍՆ ելեալ ի Կոստանդնուպօլսոյ գայ ի Զմիւռնին առաջ յամի* 1668 (*տպ.* 1688). *ուր յետ ամի միոյ սկսանի չինել տուն. զոր յետ պատչաճ յօրինուածով կատարման՝ լեալ աստիկ զետնաշարժ՝ տապալէ ի հիմանց եւ ընդվլածով ճմլին չորեքին մանկունքն եւ այլն, ազատելով միայն ամուսնոյն իւրոյ ի պարտէզ: Այլ յետոյ պարզեւէ նմա Աստուած եւ զաբրաձեալ չորս զաւակս՝* զԱբրահամ, զՊետրոս, զՍտեփանիոս եւ զԿիւլհան: *Եւ ինքն զարձեալ մեծանուն վաճառականութեամբ եւ իշխանաւոր պատուով ընդունի եւ ի Լուդովիկոս ԺԴ. արքայէ Գաղղիացւոց թուղթ պնուութեան եւ*

*հոխանաւորութեան, 1687: Որում ժամանակ
նոյ հատարակաց կենաց մարդկան՝ հանդէս ի
Ջրիսաոս, քաղեալ ի մէջ աւրբ Սահմանոս
Հիմնիցեաց Ջմիւռնոյս»:*

= Արտահամ չեմկալի անդրանիկն է Սարգիս, որ նաեւ Մադատա կը կոչուի. սա 1656ին «նորափթիթ» կը նկարագրուի. իսկ 1675ին երեսնամեայ. ուստի ծնած լլլալու է 1644ին: Երեմիա պրած է իրեն 1658ին քառթ մը, հաւանօրէն նոր կը պանուէր վենետիկ, ուր ուղարկուած էր ուսման համար (տե՛ս վերը, էջ 156—158): Սարգիս կենդանի էր 1675ին, թէ ի՞նչ եղաւ իր բախտը այս թուականէն նոյնը, յայտնի չէ:

Հ. Ղ. Ալիշան իրեն հետ կը նոյնացնէ այն Սարգիս Ջէլէպին, որ 1665ին ի Լիվոռնոյ դժուած էր Թէոդորա Քթուչենց հոյ վաճառականին հետ. «Սարգիս անն Ջէլէպի թուի յԱպրոյեանց տոհմէ, որ դի դժուեալ էր ընդ Թէոդորի, ատ ի խուխանել դպրթակցութեանն՝ հոհական կաթոլիկոսն Յակոբ Դ. գրէր առ վաճառականն եւ առանձինն առ Սահմանոս (1665, մարտ 10) ջանահնար լինել ի հաշտութեան, յոր սակս գրեաց եւ առ նոյն ինքն մեծ Դուքսն[9]»: Թէ ո՛րքան ճիշդ է այս նոյնացումը, չեմ կարող վճռել. յամենայն դէպս Սարգիս այս մէջտեղն հազիւ 21 տարեկան կարող էր լլլալ:

Սարգիս հաւանօրէն իւր նեռաց հասուա-

---

[9] Սիսական, 452:

աեց Եւրոպա. այս պատճառաւ ալ խօսք չ՚ըլլար իր եւ իր ժառանգներու մասին հայ յիշատակարաններու մէջ. նաեւ Վկայականը կը լուէ Ապրոյեան այս ճիւղի ազգաբանութիւնը:

Ինձի ծանօթ է Սարգիս Ապրոյեանի ճիւղէն՝ Ապրօ Չէլէպի, որ ի Լիվոռնոյ գործած եւ հոն վախճանած է: Սա 1705ին Ադա ոէ Մաթուս հայ վաճառականին դէմ գատ կը բանայ, ամբաստանելով թէ եկեղեցւոյ մը չինութեան համար իրեն յանձնուած գումարը «հաւատարմաբար չէ ծախսած ի պէտս չինուածոյն»: Դատարանին 21 Օգոստ. 1706 վճռով Ադա ոէ Մաթուս կ՚արդարանայ եւ Ապրօ Չէլէպի կը պարտաւորուի վճարել կառավարութեան ծախքերը [10]:

Վախճանած է Ապրօ Չէլէպի ի Լիվոռնոյ 1713ին. տապանաքարը կը կրէ հետեւեալ արձանագրութիւնը [11].

ԱՊՐՕ ՉԷԼԷՊԻ ՈՐԴԻ ՄԱԽՍՈՒՏԻ. Դ. ԱՊՐԻԼ ՌՃԿԲ:

Ի Լիվոռնոյ 1689—1697 տարիներուն կը յիշուի նաեւ Գէորգ Չէլէպի Ապրօ, որ 1689ին հայ եկեղեցի մը կանգնելու համար գումարուած ժողովին մէջ «ընտրուեցաւ ազգին կողմանէ իբր պատգամաւոր» տալով անոր լիազօրութիւն եկեղեցւոյ մը չինութեան յարմար հող մը գնելու համար բարեբարնելէ ողորմութիւն հանգանակելու:

---

[10] Ուղուրլեան, անդ, էջ 80:
[11] Անդ, էջ 104:

Գէորգ Զէլէպի կը յաջողի կարեւոր պատմական հաւաքել եւ գնել այս նպատակին համար փրանկիսկեաններու պարտէզը [12]: Նոյն Գէորգի կը հանդիպինք նաեւ 1697, Մայիս 18 գրուած ապերաթղթի մը տակ, ուր կը ստորագրէ. «Ես Գէորգ Ապրօ Զէլէպի [13]»: Հ. Ղ. Ալիշան ստորագրութիւնս կը կարդայ «Գորգ որդի Ապրոյ Զէլէպւոյ»[14]: Լիւռոնոյ հայ եկեղեցւոյ չինութեան համար 1700, Փետր. 8ին գրուած բարմաստորագիր ապերաթղթի մը տակ ալ կը տեսնուի «Գէորգ Սարգիսեան», այս ինքն որդի Սարգսի [15]: Ո՞վ է այս Գէորգ Ապրօ: Ինձ կը թուի թէ տեղն եւ ժամանակը նկատի առնելով Ապրօ Զէլէպի որդի Մախսուտի, Գէորգ Ապրօ Զէլէպի, *ինչպէս նաեւ* Գէորգ որդի Սարգսի *պէտք է նոյնացնել եւ* նկատել Սարգիս–Մախսուտի, Աբրահամ Զէլէպիի որդւոյն միակ որդին, որ, *ինչպէս կ'երեւայ, անժառանգ վախճանած է*:

Մատթէոս, *որ* 1656ի *յիշատակարանը* Մաքուսապա *կ'անուանէ*, 1675ին *քահանայ* տարիքի մէջ էր. ուստի ծնունդը պէտք է դնել 1654ին: *Ամեցաւ եւ գերեզմանի* պատխարակութեան տակ: Մատթէոս իւր վաճառականական տունը հաստատեց Զմիւռնիա: Հոս ամուսնացաւ 1675ին. այս մասին

---

[12] Ուղուրլեան, անդ, էջ 64—66:
[13] Անդ, էջ 260:
[14] Միսակեան, էջ 452:
[15] Ուղուրլեան, անդ, էջ 72:

կը պրէ ինքնին Յակոբ Թոխաթեցւոյ Սաղմոսարանին վերջը.

«Թվին ՌՃԻԴ. Նոյեմբերի Ը. օրն երկուշաբթի էր, որ առաւօտուն ե սահաթ կայր որ ես Մաթէոս պսակվեցայ Իղմիր»:

Հարսանեաց ներկայ էր նաեւ Ծերունի հայրը. առ այս կը պրէ Մաթէոս Զէլէպի վերոյիշեալ յիշատակարանին մէջ. «Այլ նոյն Թվին նոյեմբեր ԺԱ. օրն հինգշաբթի, ազան նաւըն ճանբեցինք, որ պընաց Ալիկոսնայ. Աստուած բարի ճանապարհ տայ»:

Մաթէոս իւր նորահարս կնոջ անունը չի յիշեր: Այս ամուսնութենէն 1680ին ծնաւ Սարայ, որ կարճօրեայ վախճանեցաւ. եւ 1682ին՝ Հռիփսիմէ. այս մասին կ'արձանագրէ հայրը ինքնագիր՝ վերոյիշեալ մատեանին մէջ.

«Թվին ՌՃԻԲ: ունվարի Թ օրն ուրիաթ աթախէին Ա. սահաթ եւոյ ծընաւ Սարան. տանուտէր տարուն կարիճըն. եօթնեբեակըն Դ: Ջրիատոս միածին ընդ երկայն աւուրս արասցէ. ամէն: — Դ. ամաւ էր կէնդանի. եւ ետ նորա ի մահ վոխէցաւ»:

«Ամենասուրբ Երրորդութեան վառք եւ պատիւ եւ զօրութիւն եւ երկրպագութիւն Հօր եւ Որդոյ եւ սուրբ Հոգւոյն. որ իւր առատ ողորմութեամբն եւ բարեխօսութեամբ սուրբ կոյս ծընօղին իւրոյ. չնորհեաց զղուսար իմ Հռիփսիմէն թվին ՌՃԼԱ. (1682) ունվարի ամսոյն Լ. օրն երկուշաբթի, կէս օրին: Աստուած ընդ երկայն աւուրս արասցէ բարեխո-

սուրբեամբ սուրբ կոյս Աստուածածնին եւ ա–մենայն սրբոց նորայ. ամէն»:

Զմիւռնիոյ երկրաշարժը տեղի ունեցած է 1688, *յունիս 7ին: Ազէտին զոհ գացած են Մատթէոս Չէլէպիի երկու արու մանկահա–սակ զաւակները՝ Աբրահամ եւ Մուրատ. վկայագիրը նկատի ունի Թերեւս — յաւան–դութենէ — Սուտա եւ Հռիփսիմէ դուստր–ները, որոնցմէ մին վախճանած էր* 1680*ին, իսկ Հռիփսիմէի բախտն անծանօթ կը մնայ մեզի: Ազէտեալներու տապանագիրն է*[16].

ԱՑՍ Է ՏԱՊԱՆՔ ԱՊՐՕԵԱՆ ՄԱԹՈՍ
ԱՂԱՑԻ ՈՐԴԻՔ ԱԲՐԱՀԱՄ ԵԻ ՄՈՒՐԱՏ
ԽԱՆ ԱՂԱՑՆԵՐԱՑ ՈՐ ՀԱՆԳԵԱՆ
Ի ՇԱՐԺԷՆ Ի ԹՎԻՆ ՌՃԼԷ ՅՈՒՆԻՍԻ Է

6. «Որպիք սորա Աբրահամ, Պետրոս *եւ* Ստեփաննոս *ընդարձակեն զվաճառականու–թիւնն մինչեւ ի Հնդիկս եւ ի Պարսս եւ յԵւրո–պիայ. եւ բազմօք ճոխանան. որոց տուեալ լինի եւ հրովարտակ ի յաւիտենական յիշա–տակաց արժանի ի Պետրոս կայսերէ Ռուսաց յամի Տեառն* 1717, *որ կայ այժմ ի ձեռս սոցա կնքեալ արքունի մեծ կնքով. ուր ղի եւ Պետ–րոսն էր նախկին թարգման Անգլիացւոց»:*

= *Աբրահամի մէկ նամակը, գրուած ԺԸ. գարու առաջին քառորդին, թուրքերէնէ հայե–րէնի թարգմանելով հրատարակած է Զամուր–ճեան, Հայագրան Ա. (*1846/47*), Թ. 33 եւ* 34:

---

[16] *Հ. Յ. Քօսեան, Հայք ի Զմիւռնիա, Ա.: Վիեն–նա* 1899, *էջ* 85:

Պետրոսին պատահած է 1714ին յԱմստերդամ Թովմաս եպիսկոպոս, որ Հռոմէն կը վերադառնար, եւ յանձնած Ազեքսանդր կաթողիկոսի առ Կղեմէս ԺԱ. պրած թղթին մէկ պատճենը. «արդ զօրինակ պրոյս լինքն Թօմաս եպիսկոպոսն առեալ էր Ապրօյեան Պետրոս աղային, որ էր յայնժամ յԱմստերդամ քաղաքի. որ այժմ իսկ ի նորին հանգուցելոց որդւոցն, այսինքն ի Գալուստ եւ յԱռաքել ամիրայից, մեզ չնորհեալ եղեւ. որ եւ ըստ խնդրոյ տէրացու Աւետիսի սիրելոյն իմոյ օրինակեցաւ ի Սիմէոն սարկաւագէս հարատարատարար». Համմտ. Հ. Գ. Գալէմքեարեան, կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսաներու. Վիեննա 1915, էջ 190: — Պետրոս Մեծի հրամանագիրն առ Ապրոյեան եղբարս՝ Պետրոս, Աբրահամ եւ Սեբաստոս, տրուած 28 Յունուար 1717, հրատարակուած է ի գիր՝ Собраніе актовъ, относящихся къ обозрѣнію исторіи армянскаго народа. *Մասն Ա., Մոսկուա* 1833, էջ 158—160: *Համմտ. առ այս. «Մեծն Պետրոս հրամանագիր մը տուաւ յանուն Պետրոս Ապրոյի, հարուստ եւ պատուաւոր Զմիւռնիացի վաճառականին, որով լինքնակալը կը բանար իւր կայսրութեան դուռը Տաճկաստանի Հայոց եւ հրաման կու տար իր երկիրը մտնելու: Վաւերական յիշատակարաններ կը հաստատեն, թէ տարի մ'ետքը 1718ին Հայք հաստատեցին Ռուսաստան մեծաքանակ գործունեութեան տուն մը, եւ Ռուսաց տրվեցուցին կերպասի ստանձնա-*

կութիւնը». Ֆօսեան, Հայք ի Զմիւռնիա, Ա., էջ 32—33: — Պետրոս ունեցած է յաճախակի խրթակցութիւն Սիմէոն կաթողիկոսի հետ յընթացս 1763—1765 տարիներու. հմմտ. Դիւան Հայոց պատմութեան. բ. 27, 34, 69 եւ 468. վերջին թուղթս գրուած է 1765 Յունիսին Սիմէոն կաթողիկոսէն, որուն համաոտ բոլանդակութիւնը այսպէս ներկայացուած է. «Թուղթ եւս առ Ապրօյեան Պետրոս ապայն եւ յորդիսն իւր Աստուածատուրն եւ Գալուստն եւ Առաքելն, ի պատասխանի հարցապատական թղթոյ նոցին. եւ յորդորումն՝ ի յայն միտել միշտ, որպէս մինչեւ յայժմ»: — Պետրոս վախճանած է 1765ին, հաւանօրէն Յունիսին. Սիմէոն կաթողիկոս նոյն տարուան Օգոստոսին կը գրէ «գթուղթ առ որդիս Ապրօյեան Պետրոս ապային... որ այժմ վախճանեալ էր. այս ինքն առ Աստուածատուրն, Գալուստն եւ Առաքելն. մխիթարութիւն վասն մահուան հօրն. եւ թուռանց նոցին՝ Ալիխաբին եւ Մարգարին զոկջոյն գրեաց» (Դիւան, բ., 740):

Պետրոս Ապրոյեանէ ունինք պատմականաշխարհագրական գրուածք մը վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի թ. 706 հայերէն ձեռագրին մէջ, օրինակուած Կ. Պոլիս 1789ին, որուն համար կ'ըսուի (թղ. 1բ) թէ է «Թարգմանեցեալ ի հեղահոդի գրէ Պետրոս ապայէ, ի տանէ բարեպաշտոն ապնուատրմէ Ապոյ էֆէնդի կոչեցեալոյ, ի Փլէմէնկի բարբառոյն ի հայ բարբառ. յամի նեմարդու-

թեանն Փրիատոսի 1745 *եւ յամի* 1746 *ի Զմիւռնիոյ քաղաքի*»:

7. «*Արդ ծնանին* ԱԲՐԱՀԱՄՈՒ *չորք ուսուսեբք՝* Մատթէոս, Ռափայէլ, Սէթ *եւ* Յովհաննէս. *եւ երկու դստերք՝* Գայիանէ *եւ* Թագուհի, *որք ոչ աճին ի սերունդս*»:

= *Շահան Զրպետ կը գրէ Սէթի մասին.* «en 1730, Set Abro, arménien, etait à la tête de la compagnie des Indes à Madras». Recherches curieuses, էջ 330:

8. «*Ծնանին եւ* ՊԵՏՐՈՍԻ *ուսուսեբք չորք՝* Աստուածատուր, Գալուստ, Առաքել եւ Մարգար. *եւ դստերք երկու՝* Սարայ *եւ* Մարթայ. *յորոց Գալուստ եւ Մարգար կուսակրօն պկեանս իւրեանց վճարեալ՝ Թողուն յիշատակ զպարտաւորն հոգեւոր մանկամբք:*

9. «*Ծնանին նաեւ* ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ *երեք ուսուսեբք՝* Բարդողոմէոս, Յակովբ *եւ* Յարութիւն. *եւ երկու դստերք՝* Սրբուհի *եւ* Բրաքիոն. *որք ոչ սերեն ի ծնունդս. յորոց Բարդողոմէոսն կայ ցարդ կենդանի: Այլ սոքա եւս լցեալ պկեանս իւրեանց՝ փոխին ի Քրիստոս. Աբրահամ ի կ. Պոլիս, եւ Պետրոսն եւ Ստեփաննոսն աստ, թաղելով Պետրոսի ի հայրենի չիրիմն ի մէջ եկեղեցւոյն սրբոյ Ստեփաննոսի. եւ որդի սորա Գալուստ ի տուրբ Լուսաւորչին:*

10. «*Որդիք Պետրոսի Աստուածատուր եւ Առաքել ըստ հայրենի ճանապարհին ունին ընդ վաճառականութեան եւ զթարգմանութիւն. առաջինն՝ զՀոլլանդեայցն գնախկին թարգ-*

մանուքին, եւ երկրորդն՝ զԱնդրիասյոց. ուր եւ Աստուածատուրն պաղպասիրութեան հանդէս պիտի ցնծալ՝ բազմաց բարեկարգութեանց առիթ լինի եւ պատճառ. եւ երկոքին խակ պատուական ընծայեցին գանձինս յոլով բարեսիրութեամբ եւ վաստակոյն յամենայնի իշխանապետական վաստօք յաղթս մեր»:

= Ինչպէս տեսանք Պետրոս Ապրոյեանի որդիք Աստուածատուր, Գալուստ եւ Աստվածատուր էին իրենց հօրը կենդանութեան թղթակցութեան մէջ էին Սիմէոն կաթողիկոսի հետ. որ չարունակեցին նաեւ յաջորդ չրջանին: Սիմէոն կաթողիկոս կը յիշէ թէ 1775 եւ 1776 տարիներուն երեք թուղթ գրած է առ Ապրոյեան եղբարս. Դիւան, Ը., 428, 452, 534. առաջին երկու թղթերը ուղղուած են «առ Ապրօղլի» Աստուածատուր եւն: Աստուածատուր 1787 Հոկտ. 8ին նորոգել կու տայ Աբրահամ Զէյթպիի Սիլիվրիի եկեղեցւոյն նուիրած ժամապիրքը, եւ մէջը կ'արձանագրէ իր անունը «Աստուածատուր Ապրօ, որ եմ թոռան որդի լուսահոգի Ապրօ չէյթուն» (Բիւզանդիոն, 1909, Թ. 3891): — Աստվածատուր Ապրօ, որ 1804ին դեռ կենդանի էր, 1801 Օգոստոս 20ին թղթակցած է Դաւիթ կաթողիկոսին հետ, որուն պատասխանած է կաթողիկոսը 1802 Յունուարին. «Թուղթ յղմիւռնի առ Աբրօյեան Աստվածատուր ապային». Դիւան, Զ., 234—238:

11. «*Եղեն ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՑ լեան որդիք. Ալփիար, Մարգար, Մատթէոս, Պետրոս.*

պարձեալ՝ Ալփիաս, Յակովբ· *պարձեալ.* Պետրոս· *եւ երկու* Գալուստ *եւ չորս եւս պատերք՝* Մալիամ, *երկու* Սրբուհիք *եւ* Իսկուհի· *յորոց կան այժմ չորք որդիք՝* Մարկոս, Մատթէոս, Յակովբ *եւ* Պետրոս. *եւ դուստր մի* Մարիամ»:

12· «*Են եւ* ԱՌԱՔԵԼԻՆ, *որ տակաւին կենդանի է եւ նախկին Թարգման Անգլիացւոց, երեք որդիք՝* Գալուստ, Աբրահամ *եւ* Սէթ· *եւ երեք դստերք՝* կիւլիանի, Մէնէճուհ *եւ* Աննա»:

13· «*Նոյն եւ ի քեռց սորա՝ ի* ՍԱՌԱՅԻ *կենն որդի մի եւ դուստր մի՝* Յարութիւն *եւ* Ծաղիկ: *Եւ ի* ՄԱՐԹԱՅԻ *կան այժմ երկու որդիք՝* Պօղոս *եւ* Պետրոս, *եւ դուստր մի* Նազ-
լու»:

14· «*Այլ ինքն Առաւածատուր եւս կեաց կենդանի իւր եւ Թագի ի Հայրենի գամբարանի ի միջի սուրբ Սահակեանս եկեղեցւոյն Զմիւռնոյս*»:

15· «*Որդիք Առաւածատրոյ՝* Մարկոս, Յակովբ *եւ* Պետրոս, *որ կան այժմ, նոյնպէս ըստ Հայրենի կրթութեանն վաճառականութեան լեալ հետամուտ, ունի* Մարկոս *եւ զնախկին Թարգմանութենն Հոլլանդիոյ. եւ* Յակովբ *եղբայր իւր զերկրորդականն, արք առաքինութեամբ եւ պայազատք՝ որք ջանան միշտ զսա ի նախանձուցն չուք տհամի իւրեանց յաւէտ բարեպաշտել աղնուականութեան ինն բարուք, որ արդարեւ վայելչելի ինն է ամենայնի. յորոց միոյն* ՄԱՐԳԱՐՆ *ամուսնացեալ*

ունի զերկու ապնուածին որդիս՝ զԱստուածատուր եւ զԴանիէլ· եւ զդուստր մի Տիրուհի: Նոյնպէս եւ քեռն սոցա ՄԱՐԻԱՄՈՒ կան երեք զաւակք՝ Մարգարիտ, կիւլ գատըն եւ Թագուհի»:

= Մարդար վերոյիշեալ ժամագրքին մէջ աւարտած է իւր անունը 1795 Ապրիլ 28ին «Մարդար Ապրոյեան» (Բիւզանդիոն, անդ): Դաւիթ կաթողիկոս ունի «առ Ապրօյեան Մարդար ազայ իմմիւր» թուղթեր 1801, Մայիս, Յունիս 12 եւ 1802 Յունուար թուակիր· Դիւան, Զ·, 179—180· 187, 282—285· համառ· եւ Դիւան, Է·, էջ 393—394 (1803էն), ուր կաթողիկոսը իւր ժպտհութիւնը կը յայտնէ Զմիւռնիոյ առաջնորդին, Մարդարի պարտապանութեան համար: Մարդար եւ եղբայրն Ալեխար կը յիշուէին արդէն 1665ին Սիմէոն կաթողիկոսի թղթին մէջ:

ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՆՆ ՄԷՋ ՆԿԱՏԻ ԱՌՆՈՒԱԾ ՁԵՌԱԳԻՐ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

1· *Երուսաղէմ, Մ. Յակոբեանց Մատենադարան.*

Թ. 33	*էջ* 232 *շ.*
605	121
605 *Բ.*	123 *շ.*, 234 *շ.*
892	82, 225 *շ.*, 236 *շ.*
959	121, 123
988	131
1030	86, 124
1042	37, 171
1058	141
1059	152, 189 *եւն*
1076	130
1176	79
1893	89

2· *Երեւան, Պետ. Թանգարան.*

Թ. 386	*էջ* 124

3· *Էջմիածին, Պետ. Ձեռագրատուն.*

Թ. 41	*էջ* 187
72	126
114	54
158	56
348	21, 32, 36—37, 41, 219
349	39
1345	86
1502	26
1644	132
1645	118, 133
1675	77, 86, 124
1786	78, 81
2248	180
2503	58

4· *Լոնտոն, Բրիտ. Թանգարան.*
Թ. 180 (*Կոնիրիր*) = *Էջ* 187

5· *Նոր-Ջուղայ, Ամենափրկչի Մատենադարան.*
Թ. 151 *Էջ* 126

6· *Վենետիկ, Մխիթարեան Մատենադարան.*
Թ. 85 (*Սարգիսեան*) = *Էջ* 132
509 86
556 184
621 125

7· *Վիեննա, Մխիթարեան Մատենադարան.*
Թ. 88 *Էջ* 134
149 176
407 128—132
408 53
436 189
557 189
671 182
706 259
757 57
779 127
786 79
988 132

8· *Ամաչ, Դպրեվանուց Մատենադարան.*
Մաշտոց = *Էջ* 119 2·

9· *Ախալցխա, Լ. Բայրուրթեանի ժողովածոյք.*
= *Էջ* 121, 123, 124

10· *Պարիս, Ցուհ. Զաւրեանի ժողովածոյք.*
Թ. 1 = *Էջ* 74, 113

11· *Միւնխէն, Լ. Ռոզէնթալի ժողովածոյք.*
Թ. 12 = *Էջ* 96

12· Kansas, *Ց. Քիւրտեանի ժողովածոյք.*
Տաղարան = *Էջ* 188

ՅԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

Աբրահամ Բագրատեցի 233
— Զէյթի ս. Աստ
— որդի Առաքելի Աստ 262
— — Մատթէոսի Աստ 252, 256 չ.
— — Պետրոսի Աստ 259
— Վ. Սողանեանցի 252 չ.
Ագուլիս ք. 144
Ադրիանուպոլիս (Անդրնոյ, Անդրիանի, Էտրէնէ) 116, 122, 143, 147, 225, 227, 230, 245, 250
Ակիլ Մահմատ Բանկէ ս. Սահակեան Սեւ
Ակռանտա եպ. Տայի-Սիմոնեան 16
Ալիկսանիա 256
Ալիքար մահտեսի 108, 114, 241
— որդի Առաուածատրոյ Աստ 261 չ.
Ակն ք. 15, 17, 20
Ակնբանդր կաթողիկոս 257
— Մակեդոնացի, պատմութիւն 131
Ամրակում հայրապետ, որդի Մարտիրոսի 15—23, 27—43, 149, 170 չ., 219—224
Ամրակում Գրիգորիս Քէօմիւրճեան ս. Գրիգորիս վարդապետ
Ամիթ ք. 234
Ամասէտամ 257
Անի ք. 56, 241
Անկանա ք. 242
Աննա դուստր Մուրատեանի 115, 243
— — Առաքելի 262
Աշխէն դուստր Նահապետի 17
Ապուչատա գ. 15 չ.
Աստ-Աբրահամ Զէյթի 27, 41 չչ., 49, 93, 96, 103—119, 143, 155 չ., 161 չ., 171, 243 չչ.
— Զէյթի որդի Մարտուտ-Սարգսի Աստ 254 չ.
Աստղեանց ազգաբանութիւնը 239—262
— Մատենադարան 73 չ.
Առաքել Դաւրիժեցի 91 չ., 122
— որդի Պետրոսի Աստ 259, 260 չ.
— — ամէր Յակոբի 21, 223
Ալան որդի Առաուածատրոյ 241 չ.

Աստուածածուր եղբ. Ամբակումի 21, 223
— երէց Նիկոմեդացի 138
— նախահայր Ապրահանց 240 չ.
— որդի Ազանի 242
— — Պետրոսի Ապր. 260
— — որդի Մարգարէ Ապր. 263
— պատրիարք Երուսաղէմի 223 չ.
— կինայոչ 200, 230
Արարատ աշխարհ 39, 55, 206
Արեւելից աշխարհ 14
Արխատոսէլ իմաստասէր 236
Արմաչ 45, 230
Ասորիա 90, 135 չ.
Ատոխ տիրացու 258
Ատոխեան Յովհ. կեսարացի 133

Բազատիճ պ. 232 չ.
Բազէչ ք. 86
Բանայօղ տ. Պանայոտոսի
Բարզոզոսմէոս որդի Սոփ. Ապր. 260 չ.
Բերիա (Հալէպ) 46 չ., 230
Բրարիոն դուստր Սոեփ. Ապր. 260

Գալուստ որդի Աստուածատրոյ Ապր. 261 չ.
— — Առաքելի Ապր. 262
— — Պետրոսի Ապր. 259
Գաղատիա ք. 144, 230
Գայիանէ դուստր Նահապետի 17
— դուստր Աբր. Ապր. 259
Գանձակ ք. 14
Գանտիա ք. 103—111
Գանտիզատէ Զէլէպի 143
Գէորգ-Մարտիրոս երէց Քէօմիւրճեան 23 չ.
— Զէլէպի Ապր. 254
Գոնեղոյ վանք 113
Գրիգոր Լուսաւորիչ 193, 207
— Վ. Ամթենցի 234 չ.
— Կեսարացի 37, 177
— պարոնտէր 22 չ., 43
— զալիր Մարզուանցի 49, 53
— Չամչալ, նահատակ 96
— եպ. 151
— Զէլէպի († 1662), 161, 170
— Զնգուչեցի 39
Գրիգորիս Վ. Քէօմիւրճեան 38, 53 չչ., 129 չ., 141 չ., 144, 146, 148, 154

Դանիէլ որդի Մարգարէ Ապր. 263
Դաւիթ կաթողիկոս 261, 263
Դարանագիք 14 չ.
Դաւիթ Անյաղթ 52
— Խօճայ 170
— եպ. Բերիոյ 230
Դոսիթէոս Բ. պատրիարք 87

Եալի ծովեզերեայ վայր 123
Եահրիսան մայր Ասպօ Չէ-
լէպիի 108, 115, 243 եր.
Եաղուպ որդի Ասլանի 242
Եղիազար կաթողիկոս 24 եր.,
38, 42—49, 56, 61 եր.,
143—147, 151, 167, 199,
223
Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւր-
ճեան 233
Երեննիկ քոյր Երեմիայի 23,
29
Երուսաղէմ 11, 21 եր., 34 եր.,
54, 75, 90, 146, 153 եր.,
200, 219 եր., 242
Եփրեմ պատրիարք 57, 250

Զմիւռնիա 74, 121, 200,
250, 253 եր., 263

Էյուպ 132
Էջմիածին 53, 61, 75, 115,
204 եր., 212, 224, 228

Թազուհի դուստր Մուրատ-
խանի 243
— — Արտահամի Ասպօ 249
— — Մարխամու Յակոբ-
եանց 263
Թագէոս Երէց Համատաս-
պեան 50 եր., 125
Թահմազ Ա. շահ 241
Թամուր Ակնցի պրիչ 224
Թաջատ ս. Աստեփոս Սեւի
Թէլլի աուլքան Հուսայնշահ
148
Թէոդոր ուին ի Լիվոռնոյ 253
Թէքիրտաղ 148, 230
Թոմմաս եպ. 257
— պատրիարք 60
Թորոս պրիչ Հոռոմկլայեցի
113
— որդի ոէր Յակոբի 21,
223
— Զնքուչեցի 39
Թուրմանու քոյր Ամրակում
21, 223
Թրակիա 205

Իզնաուրոս Վ. Վանայ 230
Իմանիէ Թղթակից Երե-
միայի 159
Իսկուհի դուստր Աստուա-
ծատրոյ Ասպօ 262
Իտրահիմ սուլտան 97, 100,
244
Իրենէ Քէօմիւրճեան 23

Լանկեստուր 204
Լիվոռնոյ ք. 249, 254
Լուդովիկոս ԺԴ. Թագաւոր
149 եր., 252

Խաչատուր կաթ. 46 եր.,
149, 228
— Բագրատիճի 232 եր.
— Երէց պրիչ 26
— որդի Յովհ. Տէրպետոյ
134
Խարբերդ 39
Խոսրով Ագուլեցի 143, 173,
200
Խոսրովենք 201

Խորան դուռտր Նահապետի 17
Խուպի մայր Ամրակումի 21, 223 չ.
Խորչա որդի տէր Յակորի 21, 223
Խօճայից գիւղ 14 չ.

Ծաղիկ դուռտր Սասոյի 262

Կամախ 15, 232 չ.
Կամենից ք. 116, 166 չչ., 244
Կարապետ Կարնեցի 163
— «*Կրպօ*» *պատրիարք* 48, 63
Կարրի գ. 39, 55 չ., 95 (*տ. Յովհաննէսեանք*)
Կարին ք. 241 չ.
Կաթս ք. 56
Կեսարիա, Մ. Կարապետ 171, 230
Կիլիպօլի ք. 14, 16 չչ.
Կէտի Կէտի տ. Սապէթայ Մեւի
Կիրակոս տիրացու 230
— *Պէլինկոյ* 230
Կիւլպաղքն դուռտր Մարխամու 263
Կիւլպահէ դուռտր Մուրատխանի 242
Կիւլհան կին Ապրօ Զէյթպիի 108, 245
— *դուռտր Առաքելի Ապրօ* 262
— — *Մաթէոսի Ապրօ* 252
Կնպօչ տ. Աստուածատուր
Կղեմէս Ժ. Բահանայապետ 258
— *Գալանոս* 128
Կոմիտաս Երէց Բէօմիւրճեան 16 չ., 23 չ., 29, 57, 82, 85, 236
— *Թոռն տէր Կոմիտասի* 16
Կոստանդին Ծաղկող 113
Կոստանդնուպոլիս 15, 19, 20, 35, 45, 53, 57, 74, 153, 200, 205, 209, 210, 220, 223, 230, 244
— *Ս. Աստուածածին եկեղ.* 24, 68 չ., 209
— *Ս. Լուսաւորիչ* 50
— *Ս. Նիկողայոս* 27, 32, 43 չչ., 99, 106, 229, 247
— *Ս. Սարգիս* 15, 26 չ., 32, 34, 43, 99, 223, 247
— *Վլանկա, Ս. Սարգիս* 15, 24, 31
— *Չրպեհ* (1660) 67 չչ., 101, 226 չ.
— *Պատմ.* 70 չ.
Կորնթոս 163
Կրէտէ 33, 96 չ., 100, 103, 105, 108, 111, 243 չչ.
Կօմիկ տ. Կոմիտաս

Հապէշք 35
Հաֆիկ 103, 246 չ.
Հոլլանտա 260 262
Հոխիսխմէյ խաչ 40
Հոխիսխմէ դուռտր Մատթ. Ապրօ 257

Հաւմկլայ 146
Հրեայք 123 եւ.

Զաքար Սերաստացի եպ. Տիւրինի եւ պատմիչք 66, 145, 228 ե.
Զաքարիա Բուլղարիոյ 116
— Կ. Պոլսոյ 150
Զարա-Մհնթհչի հրեայ 121
Զբէլա գ. 120
Զումպարի Կ. Պոլսոյ 237
Զուռբի Խաչկալցի 45, 120
Զօգան օղլու 233

Ճգրտարանին Փլէթրօ 150

Մագաուա ա. Սարգիս Ախթօ
Մագրաս ք. 259
Մահալըճ գ. 120, 244, 249
Մախթաս, ապա ոչ — 254 ե.
Մախթասպա ա. Մատթէոս Ալթունեան
Մագաքիա գրիր Քէօմիւրճեան 38 ե.
— — Զնքուչեցի ճէվահիրճեան 39, 75
Մաճառք 90, 104, 148, 225, 227
Մանուչակ քոյր Ամրակումի 21, 223
Մանուէլ անձն 154
Մատթէոս Զէյլպի Ախթօ 108, 115 ե., 147, 150, 244, 252 ե.
— արդի Աբրահամի Ախթօ 260
Մատթէոս արդի Աստուածատրոյ Ախթօ 261 ե.
Մարգար արդի Աստուածատրոյ Ախթօ 261 ե.
— — Պետրոսի Ախթօ 260
Մարգարիտ դուստր Մարիամու Յակոբեանց 263
Մարթա դուստր Պետրոսի Ախթօ 260, 262
Մարիամ դուստր Մուրատխանի 115, 242 ե.
— — Աստուածատրոյ Ախթօ 262
Մարկոս եպ. Արմաչոյ 230
— — Կեսարիոյ 230
— պատկերահան 224
— վրդ. 237
Մարտիր ք. 51
Մարտիրոս Զրիմեցի պատրիարք 43, 48 ե., 61 ե., 81, 199, 224, 228 ե.
— Երէց Քէօմիւրճեան 16—36, 47, 109, 149 եե., 176 եւն
— Գէորգ Երէց Քէօմիւրճեան 24, 141 ե.
— Տայր Ամրակումի 21, 223 ե.
Մեհմէտ Տապաղ վաչոյ 226 ե.
Մեսրոպ եպ. Այբիանուպոլսի 119
— արքեպ. Զմիւռնիոյ 239 ե.
Մէնէնտա դուստր Աստքելի Ախթօ 262
Մինաս Ամթեցի պատրիարք 57, 237 ե.

Մինաս եպ. Գարգաթից 230
— Երզնկացի նահատակ 150
Մխոյի թղթակից Երեմիայի 200
Մխիթարյան ք. 59, 81
Մոսա ք. 43, 98 շ., 163
Մոսկովք 148
Մովսէս Բջնեցի 57
— Խորենացի 193, 203. — պատմ. տաճկերէնի թարգմանուած 133
— Տաթեւացի կաթ. 177, 195 շ., 208
Մուհամէտ Ա. սուլթան 77
— Բ. սուլթան 76 շ.
Մուրատ Չէլէպի 162, 256
Մուրատեան մատենի 108, 114 շ., 241 շ.
— որդի Ապրոյի 115, 244, 248
Մրգաստա հրէուհի 123

Յակոբ Զուղայեցի կաթ. 36, 40 շ., 80, 177 շ., 191, 193, 197 շ., 205, 208, 210, 212, 221 շշ., 228, 253
— Վ. Դրիմեցի 128
— Երէց Թոխաթեցի 236, 250
— — Կեսարացի 178
— — 108
— պապաթճի 232 շ.
— ումն ի Լիվոռնոյ 242
— պապն Ամրակումի 21, 223 շ.
Յակոբ որդի Աստուածատուր Ապրօ 262
— — Սեւխանոսի Ապրօ 260
Յարութիւն որդի Սեւխանոսի Ապրօ 260
— — Սուայի յԱպրոյեանց 262
Յոյնք 116, 125
Յովհաննաւանք 39, 55 շ., 195
Յովհաննէս Վ. Կոգեան 193
— արքայիպրայր 103
— Երկայն, Երէց 236 շշ.
— Թուխնճի, պատրիարք 145, 230
— Տէրունի 133
— որդի Շահքըր Երիցու 149
— Ական 230
— Անդրիանոյ 230
— Սուայ 230
— դպիր 251
— ումն հալածեալ ի Զաղար պատրիարքէ 230
— ումն աչխակից Զաղարայ 228
— Երէց դպիր 25 շ., 32 շ., 43 շ., 59, 109
— որդի Աբրահամի Ապրօ 260
— — Ալիխարի 241
— Գ. Սորխեցի 168 շշ.
Յուխաթան թղթակից Երեմիայի 158 շ.
Յովէփ Քէօմիւրճեան 38, 141

Յովհէփ նուիրակ Եկեղեցւոյ 183
Յուդիտա Քէօմիւրճեան 19, 22, 28 չ., 31, 175

Նապլու պուռսա Մարթայի 262
Նախամկայի վանք ի Դարաչամբ 198
Նախիւան ք. 204
Նահապետ կաթողիկոս 39, 148, 165 չ.
— Քէօմիւրճեան 16 չ.
Նամըկ պէյ 20
Նեթսէս Մեծն 193, 207
— Լամբրոնացի 52, 232 չ.
— Կլայեցի 52
— Ուրֆայցի 230
Նեթսխանք 195
Նէյմէթուլահ Զէլէպի 143
Նիկոմարքոս խմաստասէր 236
Նիկոմեդիա ք. 120, 152
Նչանեան Մեսրոպ եպ. 8, 13, 75 չ., 89, 179, 192 եւն
Նորաւունկ Աբրահամեան 230

Շահ-Աբաս թգ. 204
Շաթըր երէց 143
Շահապեւ Բաղատիճցի 233
Շափաչա Բաղատիճցի 233

Ոսկան վարդապետ 50 չչ.
Ուրֆա ք. 230

Զէնգիզեան 78
Զինապատան 120
Զնքուշ աւան 39

Պալէ ք. 78 չ.
Պաղտասարեան Աւետիս 124
Պանայոտաի Քիլէյի, թարգման 104, 123, 134 չ.
Պանդալէմոն վկայ 153
Պարսկաստան 90, 120
Պէլլինկ ք. 230
Պետրոս Զէյլէպի յԱպրոյեանց 115, 157, 243 չ.
— որդի Աստուածատրոյ Ապրօ 261 չ.
— — Մաքէդոնի Ապրօ 252, 258
— — Մարթայի յԱպրոյեանց 262
— արքեպ. Ապուլեաց 134, 147, 159
— Սաղ 230
— աշակերտ Մինաս Ամթեցւոյ 238
— Մեծ կայսր Ռուսաց 257 չ.
Պէլիզաս (Բելգրատ) ք. 98, 241 չ.
Պէհլէր եղբ. Ամրակումի 21, 223
Պէհօղլի 205, 210
Պնեաթ ումի 200
Պոնտոս (Տրապիզոն) 159
Պուրսա, Պրուսա 36, 161, 249
Պօղոս որդի Մարթայի յԱպրոյեանց 262

Ջուղա ք. 204
Ջրպետ Շահան 73, 260

Ռամիսկէլ սրբի Աբրահամի Աղբօ 260
Ռուհիջան իշխ. 46

Սահակ Պարթեւ կաթ. 193, 208
Սամաթիա 24
Սապեթայ Մեւի հրեայ, Դեւերահարութեան 120 եր.
Սառա դուստր Ադրոյի 115, 244
— — Մաամէտի Աղբօ 256
— — Պետրոսի Աղբօ 260
Սարգիս-Մոզաուա Աղբօ 83 եր., 108, 115, 156, 158, 244 եր., 251 եր., 253
— եկեց Սպահանցի 50, 125
— պրիչ 15
— նախահայր Քէօմիւրճեանց 16 եր.
— Թէքիւրտպղի, պատրիարք 145, 230
Սեբաստիա ք. 230
Սէթ սրբի Աբրահամի Աղբօ 260
— — Ատաբէլի Աղբօ 262
Սէլիմ սուլտան 77
Սիսուպոլիս ք. 116
Սիլիվրի գ. 120, 244, 248, 261
Սիմէոն գոփր Լեհացի 16 եր.
— կաթողիկոս 259, 261, 263
— եկեց Մշեցի 108
— սարկ. 258
Սիս ք. 228, 230
Սկուտար, Ուսկուտար 44
Սպաման Ադուլեցի տպարիչ 50 եր.
Սպանեմմէկեան տ. Աբրահամ
Սուլէյման Սուլթան 88, 241
— պոյմախամ 227
Սուլտանեասեր 24, 228
Սուքիաս Եպ. Պրուսացի 64, 126 եր.
Սոխիա Քէօմիւրճեան 17
Սղահան ք. 201, 204
Սպարթա ք. 54
Սուեխանաս Դաշտեցի 78, 80
— Մեկրեցի պատրիարք 145
— սրբի Աստուածածնայ Աղբօ 252, 257
— ուխտ ի Լիվոռնոյ 253
Սրապիոն կաթողիկոս 37
Սրբուհի դուստր Սուեխանասի Աղբօ 260
— — Աստուածատրոյ Աղբօ 262 եր.

Վաղարշապատ ք. 204
Վան ք. 230
Վանի մուֆթի 135
Վարդան Վ. Բագիշեցի 67, 80, 85 եր.
— ուխտ 160
Վարդենոց գիւղ Ամրակումի 21, 223
Վենետիկ ք. 75, 89, 253
Վիեննա ք. 92, 120

Տաթեւ 195
Տէր-Հիւսէյին փաշա 98, 243 չ.
Տիգրանակերտ բ. 25, 234
Տիմոթէոս առնաւուտ 123
Տիվրիկ բ. 228 չ.
Տիրուհի դուստր Մարկոս-թոյ Արբօ 263
Տիւնիկիւնճեան կեսարացի 132
Տիւրիկ բ. 82
Տղաս Եղէց 149

Ւէվանոյ խան 201

Փափուխչ ս. Բափուխճ
Փիլիպպոս կաթ. 21, 26 չ., 34 չչ., 40, 164, 196 չչ., 208, 219, 228
Փիլիպպուպոլիս, Ֆիլիպէ 116 չչ., 243, 249
Փիրդալէմեան Գ. Վ. 115
Փլոբենսիա բ. 249

Քէթոյ կին 124
Քէմէրնիք 85
Քէօմիւրճեան ատեմ 14 չչ.
Քէօմիւրճի պաղա 18
Քէօփրիւլու Մեհմէտ վէզիր 81, 98, 103 չ., 106, 122, 225 չ., 243 չ.

Օսման Սուլթան 76
Օսմանցոց պատմութիւն 76 չչ.

Ֆարիս վէ Վէնա, վէլ ատեմ 133
Ֆէնէր 123
Ֆռանկք 90, 100
Ֆրանսա 147, 149

Anhang:

EREMIA ČELEBI KÖMÜRDJIAN.

SEIN LEBEN UND SEINE LITERARISCHE TÄTIGKEIT.

EINE LITERARISCH-HISTORISCHE STUDIE.

VON

P. NERSES AKINIAN.

Über Eremias Entwicklungsgang unterrichten uns seine Tagebücher. Auch für das Leben und Erleben des Schriftstellers sind seine Schriften und Briefe die Hauptquelle. Neben Eremias Schriften sind die Kolophone der zeitgenössischen Handschriften als Quelle wertvoll. Die Tagebücher sind leider noch ungedruckt; uns sind nur die Auszüge, die Torkomian und Nšanian herausgegeben haben, zugänglich. Die Literatur, die das Thema behandelt, ist angegeben (§ 1).

Die Familie Kömürdjian, aus dem „Orient“ (Persisch-Armenien) stammend, war im Dorfe Khodjayitz in Daranaghik' (Kamakh) ansässig. Gegen die Wende des 16. Jahrhunderts, als die Djelalis die armenischen Provinzen verheerten, übersiedelte die Familie nach Kallipolis. Dort erblickte Mar-

tyros, Eremias Vater, das Licht der Welt. Als er seine Mutter verlor, kam er mit seinem Vater nach Konstantinopel, wo er beim Bäckermeister Ambakum einen Posten fand. Er heiratete die Nichte Ambakums und kurz nachher empfing er in Jerusalem die Priesterweihe (1634). Die Ehe wurde mit drei Kindern gesegnet: Eremia, Georg (später Priester Martyros) und Komitas (später Priester und Märtyrer).

Eremia wurde am 13. Mai 1637 zu Konstantinopel geboren. Ambakum adoptierte ihn. Den ersten Schulunterricht genoß Eremia beim Priester Johann. Im Knabenalter bekam er die niederen Weihen (vor 1650); zu den höheren fühlte er sich nicht berufen. Im Jahre 1657 heiratete er. Dieser Ehe entsproßten ihm drei Söhne: Ambakum (später Gregoris Vardapet), Josef († um 1684?), Malachia dpir (Miniaturist) und einige Töchter. Als im Jahre 1658 sein Adoptivvater starb, schloß er mit dem Großkaufmann Abraham (Abro) Čelebi Freundschaft; dieser nahm ihn als Erzieher seiner Kinder zu sich, seither wurde Eremia als Mitglied der Familie betrachtet. Eremia war noch nicht 13 Jahre alt (1649), als ihn sein Adoptivvater nach Jerusalem mitnahm. Im Jahre 1653, als der Katholikos Philipp nach Konstantinopel kam, begleitete ihn Eremia

nach Brussa. In den Jahren 1661 und 1663 besuchte er das Armaškloster (bei Nikomedien). Um 1664 wurde er von Konstantinopel an den Patriarchen Eliazar in Alep gesandt, um diesen von seinem Vorhaben zurückzuhalten. Eliazar wollte sich nämlich zum Katholikos der im osmanischen Gebiet ansässigen Armenier weihen lassen. Eremias Bemühungen waren umsonst. Seither war er stark in die nationale Kirchenpolitik hineingezogen worden. Ihm wurde die große Aufgabe zuteil, die Parteien zu versöhnen. Um 1676 legte er in Konstantinopel eine Druckerei an; er scheint dazu von Thaddäus aus Djulfa angeregt worden zu sein. Die Druckerei gab nur zwei Broschüren heraus und stellte die weitere Tätigkeit ein. Im Jahre 1685 besuchte er mit seinem Sohne Malachia Etschmiatzin, wohin ihn die Sehnsucht nach seinem Sohn Gregoris Vardapet gezogen hatte.

Eremia starb im Jahre 1695 in Konstantinopel.

Es folgt eine Charakteristik des Autors.

Eremia Čelebi entwickelte eine vielseitige schriftstellerische Tätigkeit. Die meisten seiner Schriften sind uns in Originalhandschriften erhalten, teils in der Mechitharistenbibliothek zu Venedig, teils in der Jakobus-Kloster-Bibliothek zu Jerusalem.

Einige waren auch im Besitze der Familie Abro in Smyrna und Konstantinopel. Eremia verfaßte seine Werke in zwei Sprachen: armenisch mit einem Einschlag in Konstantinopolitaner Dialekt und türkisch in armenischer Schrift.

Es seien hier die wichtigsten seiner Werke kurz erwähnt: 1. Geschichte der osmanischen Sultane, in drei Redaktionen aus den Jahren 1678, 1695. 2. Geschichte der Feuersbrunst von Konstantinopel (1660). 3. Beschreibung von Konstantinopel, in Versen (1689). 4. Tagebuch (1648—1663). 5. Annalen (1680). 6. Geschichte der neuen Märtyrer (1686). 7. Widmungen an Abraham Čelebi, in Versen (1672). 8. Historisches zu der Eroberung von Kreta (1670). 9. Kolophon zum Evangeliar, welches sich im Besitze des Abraham Čelebi befand (1662). 10. Karte von Persien, Indien und Anatolien mit Erläuterungen, geschrieben im Auftrage des österreichischen Botschafters in Konstantinopel. 11. Der Antichrist (Sabathai Sevi, in Versen, 1666). 12. Über den Bäcker Timo, der eine Jüdin heiratete (in Versen). 13. Kontroverse mit den Juden und Griechen. 14. Kurze Fragen und Antworten (1681). 15. Eine Zuschrift an den Bischof Sukias (1692). 16. Predigten, armenisch und türkisch. 17. Heiligenlegenden,

türkisch (1685). 18. Alexander-Roman, türkisch (in Versen). 19. Geschichte Armeniens (Auszüge aus Moses Khorenaçi, türkisch). 20. Psalterium und Neues Testament, türkisch. 21. Roman de Paris et Vienne, türkisch (in Versen). 22. Briefe. 23. Gedichte.

ANHANG: 1. Eremias Gedichte zum Tode des Katholikos Jakob. 2. Drei Lieder über dasselbe Thema. 3. Das Kolophon der Etschmiadziner Nr. 348. 4. Ein Abschnitt aus der Geschichte der Feuersbrunst von Konstantinopel. 5—7. Beschreibung der Jerusalemer Hss. Nr. 33, 605 B, 892. 8. Genealogie der Familie Abroyan (1500—1805).

Ա Զ Գ Ա Յ Ի Ն Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ա Ր Ա Ն

Ա· Գալէմքեարեան Հ· Գր· Վ·, *Ուսումնասիրութիւնք Լեհահայոց դատաստանագրոյն*: 1· Պիշոփ, *Լեհահայոց հին իրաւունքը*· 2· Գոլէր, *Իրաւունք Հայոց*: 1890: *Էջք* է + 85 + 59: *Ցը*· 1·50

Բ· Մէնէվիշեան Հ· Գ··, *Ազգապահութիւն ապն· զարմին Տիւզեանց*: 1890: *Էջ* 50: *Ցը*· 1·—

Գ· Տաշեան Հ· Յ·, *Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ աստղ եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ գրոց*: 1891: *Էջ* ԺԱ + 159: *Ցը*· 1·50

Դ· Տաճ Գ··, *Արեւելեան Հայք ի Պուքովինա*: *Թրգմ*· Հ· Գ· Վ· Գալէմքեարեան: 1891: *Էջ* 79: *Ցը*· 1·—

Ե· Տաշեան Հ· Յ· Վ·, *Ուսումնասիրութիւնք Սահակ–Կալինիկեանց Վարուց Աղեքսանդրի*: 1892: *Էջ* Դ + 272: *Ցը*· 3·—

Զ· Տըվլէ Ա· եւ Գ· Փիսոն, *Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա*: *Թրգմ*· Հ· Յ· Վ· Տաշեան: 1892: *Էջ* 82: *Ցը*· 1·—

Է· Մառ Ն·, *Ամառնային ուղեւորութենից դէպ ի Հայս*: *Թրգմ*· Ո· Անուխեան: 1892: *Էջ* 89: *Ցը*· 1·—

Ը· կարրիէր Ա·, *Նորագոյն աղբերք Մովսէսի Խորենացւոյ*: *Հտ*· Ա: *Թրգմ*· Հ· Ե· Վ· Տաշեան: 1893: *Էջ* Ժ + 51: *Փը*· 1·—

Թ· Գալէմքեարեան Հ· Գ· Վ·, *Պատմութիւն հայ լրագրութեան*: *Հատ*· Ա· 1794—1860: (1 *լուսանկար պատկերով*:) 1893: *Էջ* 232: *Սպառած*:

Ժ· կոնիբիր Փր· Կ·, *Քննութիւնք գրոց Դաւթի կամ Թարգմանութեան Աբիսաոսէլի*: *Թրգմ*· *եւ յառ*· Հ· Յ· Վ· Տաշեան: 1893: *Էջք* է + 92: *Ցը*· 1·50

ԺԱ. Գովրիկեան Հ. Գ. վ., *Հայք յԵգիպտոս եւ պատմութիւն Դրանախլուանից*, Հտր. Ա. 1680—1779: (1 գնկատիպ պատկերով:) 1893: Էջ ժ + 533: Ցր. 5·50

ԺԲ. Խալաթեան Գր., *Զննար Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն*: 1893: Էջ Զ + 96: Ցր. 1·—

ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փ., *Հայ պիտակեան տունը*: Թրգմ. Հ. Բ. վ. Պիլէգիկեան: (6 տխտկ. 55 պատկ.:) 1894: Էջ Ը + 103: Ցր. 2·50

ԺԴ. Կարրիէր Ա., *Նորագոյն տրբերք Մովսիսի խորենացւոյ Հտր. Բ. կամ Ցառնդուած*: Թրգմ. Հ. Յ. վ. Տաշեան: 1894: 8°: Էջ ԺԱ + 43: Ցր. 1·—

ԺԵ. Տաշեան Հ. Յ. վ., *Ուսումնասիրութիւնք հայկեկն փոխառեալ բառից Ա.՝ Հ. Հիւպշմանն, Եմականն փոխառեալ բառեր հին հայկերէնի մէջ: Բ.՝ Բրոքէլմանն Կ., Ցունական փոխառեալ բառեր հայկերէնի մէջ: Գ.՝ Հ. Հիւպշմանն, Հայկական Ցատուկ անուանք*: 1894: Էջ Թ + 145: Ցր. 2·—

ԺԶ. Տաշեան Հ. Յ. վ., *Մատենագրական մանր Ուսումնասիրութիւնք. Հտր. Ա. Ա—Զ. Նեմեսիոս, Պրոկղ Դիադոխոս, Խոսրովիկ, Գիրք Հերձուածոց, Պրոկղ եւ Սեկուղոս*: 1895: Էջ ԺԲ + 296: Ցր. 3·50

ԺԷ. Տաշեան Հ. Յ. վ., *Հայկական աշխատասիրութիւնք Հայսպէտ Պ. Ցէթթէրի, ամփոփուած եւ թարգմ. ծանօթութեամբ*: 1895: Էջ Թ + 202: Ցր. 2·50

ԺԸ. Տիւրեան Կ., *Սեւ Ծովու ուսական եզերքը*: 1895: Էջ 192: Ցր. 2·—

ԺԹ. Գովրիկեան Հ. Գ. վ., *Դրանախլուանից Հայոց Մեսրոպոլիսը կամ Նկարապիր Կերլա Հայաքաղաքի*: 1896: Էջ Թ + 352: Ցր. 4·—

Ի. Տաշեան Հ. Յ. վ., «*Վարդապետութիւն առաքելոց*» *անվաւերական կանոնաց մատեանը: Թուղթ Ցակոբայ առ Կոպրաւոս եւ կանոնք Թադէի*: 1896: Էջ Թ + 442: Ցր. 6·—

ԻԱ. Տոմաշէկ վ., *Սասուն եւ Տիրէխի տրբերայ սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազօտութիւն: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիկեան*: 1896: Էջ Խ + 62: Ցր. 1·—

ԻԲ. կարրիէր Ա.-, *Աբգարու զրոյցը Մովսէս Խորենացւոյ պատմութեան մէջ։* Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան։ 1897։ Էջ ԺԶ + 107։ Ցր. 1·50

ԻԳ. Յովճաննեան Հ. Գ. Վ., *Հետազօտութիւնք նախնեաց ամկօրէնի վրայ։* Մասն Ա. Ամկօրէն մաճենապրութիւն։ Տետր Ա։ 1897։ Էջ Ը + 272։ Ցր. 4·—

ԻԴ. Յովճաննեան Հ. Գ. Վ., *Հետազօտութիւնք նախնեաց ամկօրէնի եւն։* Տետր Բ։ 1897։ Էջ Ը + 273—522։ Ցր. 3·—

ԻԵ. Գելցէր Հ., *Համառօտ պատմութիւն Հայոց։* Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմքեարեան։ Ցանկ 1. *Լուսաբ* 1. Ցանկ 1895էն—1897 *Հայոց կատարածներու տոթիւ լոյս տեսած գրքերու։* 2. *Ազանապիրք կաթողիկոսաց եւ պատրիարքաց Հայոց։* 1897։ Էջ Ը + 130։ Ցր. 2·—

ԻԶ. Մէնէվիշեան Հ. Գ. Վ., *Գիրք կամ՝ յօդուած գրելու արուեստը։* Ցանկ՝ *Գիրք կարդալու արուեստը։* Բ. տպ. 1926։ Էջ Ը + 168։ Ցր. 2·—

ԻԷ. Խալաթեան Գր., *Մ. Խորենացւոյ Նորագոյն աղբիւրներէ մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք։* 1898։ Էջ Է + 56։ Ցր. 1·—

ԻԸ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., *Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ։* (10 *գնկատիպ պատկերով։*) 1898։ Էջ ԺԱ + 202։ Ցր. 2·50

ԻԹ. Դաղբաշեան Յ., *Փ. Բիւզանդացի եւ իւր պատմութեան խարդախողը։ Խորենացու աղբիւրներէ ուսումնասիրութիւն։* 1898։ Էջ Թ + 175։ Ցր. 2·50

Լ. Մսերեանց Լ., *Հայերէն բարբառախօսութիւն։* Թրգմ. *ի ռուսերէնէ* Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան։ 1899։ Էջ Է + 26։ Ցր. —·50

ԼԱ. Քօսեան Հ. Յ. Վ., *Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի չրջակայս։* Հատոր Ա. *Զմիւռնիա եւ Հայք։* (53 *գնկատ. պատկերով։*) 1899։ Էջ ԺԲ + 369։ Ցր. 5·—

ԼԲ. Քօսեան Հ. Յ. Վ., *Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի չրջակայս։* Հատոր Բ. *Զմիւռնիոյ վիճակին գլխաւոր քաղաքներն եւ Հայք։* (15 *պատկերով։*) 1899։ Էջ Ժ + 161։ Ցր. 2·50

ԼԳ. Գովրիկեան Հ. Գ. Վ., *Հայք յեղիսաբեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ. Հտր. Բ.* 1780—1825։ 1899։ Էջ Է + 558։ Ցր. 6·—

ԼԴ. Գազանճեան Յ., *Եւդոկիոյ Հայոց դաւառաբարբառը*: 1899: էջ է + 124: Ցր. 1·50

ԼԵ. Կարբիէր Ա., *Հնթանոս Հայաստանի ուխմեհաններն Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացւոյ համեմատ*: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաչեան (1 աչխարհագրական տախտակով:) 1899: էջ 48: Ցր. 1·—

ԼԶ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., *Ժողովածոյք առակաց վարդանայ, ըստ Ն. Մատի. տեղեկատուխին եւ քաղուածքներ*: 1900: էջ ԺԱ + 198: Ցր. 2·50

ԼԷ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., *Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնք* (տես ԺԶ): *Հատոր Բ. է—Ժ. Խիկար եւ իւր խմաստութիւնն, Ագաթեաոս եւ իւր Յորդորականք առ Յուստինիանոս՝ հանդերձ հրատարակութեամբ, թղթակցութիւն Աբգարու եւ Քրիստոսի ըստ նորագիւտ արձանագրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ վեցօրեայք*: 1901: էջ ԺԲ + 388: Ցր. 4·50

ԼԸ. Տէր–Պօղոսեան Գր., *Նկատողութիւններ Փաւստոսի Պատմութեան վերաբերեալ. Մաս Ա.*: 1901: էջ Ը + 110: Ցր. 1·50

ԼԹ. Վէրէր Ս., *Աբարատը Ս. Գրոց մէջ*: Թրգմ. Հ. Բ. Պէլէդիկճեան: 1901: էջ Ե + 77: Ցր. 1·—

Խ. Սանտալճեան Յովսէփ Վ., *Ատրճանագրութիւնք*: 1901: էջ 262: Ցր. 4·—

ԽԱ. Խալաթեանց Բագրատ, *Հայ ժողովրդական դիւցազնական վէպը*: 1903: էջ Ը + 72: Ցր. 1·—

ԽԲ. Մէնէվիշեան Հ. Դ. Վ., *Արդի լեզուագիտութիւնը*: Հտր. Ա: 1903: էջ Ը + 204: Ցր. 3·—

ԽԳ. Մարկուարտ Յ., *Հայ Բդեաչխք*: Թրգմ' Հ. Թ. Կէտիկեան: 1903: էջ 44: Ցր. —·50

ԽԴ. Գելցէր Հ., *Սկզբնաւորութիւնք Բիւզանդեան բանակաթեմերու դրութեան* (1 աչխարհագրոյցով): Թրգմ. Հ. Գ. Գաբանճիլեան: 1903: էջ է + 83: Ցր. 2·—

ԽԵ. Կիւլէսէրեան Բ. Վ., *Ծովք, Ծովք–Տլուք եւ Հոմ–Կլայ*: (1 աչխարհագրոյցով:) 1904: էջ Ը + 124: Ցր. 2·—

ԽԶ. Կիւլէսէրեան Բ. Վ., *Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք*: 1904: էջ ԺԴ + 227: Ցր. 3·50

ԽԷ. Պեդերսըն Հ., *Նշաւակ մը հայ լեզուի պատմութեան*: Թրգմ. Հ. Գ. Գաբրաճֆիլեան: 1904: էջ Ը + 87: Ցր. 1·—

ԽԸ. Տէր-Մկրտչեան Գ. եւ Աճառեան Հ. Յ., *Քննութիւն եւ համեմատութիւն եղնկայ նորապիւտ ձեռագրին*: 1904: էջ Լ + 110: Ցր. 1·50

ԽԹ. Գովրիկեան Հ. Գ. Վ., *Հայք յեղիսաբեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ. Հատ. Գ. 1825—1904*: էջ Ժ + 666: Ցր. 7·—

Ծ. Շտրէֆ Մ., *Հայաստան, Քրդաստան եւ արեւմտեան Պարսկաստան, բաբելական-ասորեստանեայ սեպագրերու համաձայն*: Թրգմ. Հ. Բ. Պիւզիկճեան: 1904: էջ Լ + 222: Ցր. 3·—

ԾԱ. Խալաթեանց Գր., *Հայ Արշակունիք ըստ Մովսէս Խորենացւոյ*: Թրգմ. Արսէն Ս. Սիմոնեանց: 1904: էջ + 124: Ցր. 1·50

ԾԲ. Պեդերսըն Հ., *Հայերէն եւ դրացի լեզուները*: Թրգմ. Հ. Թ. Կէսիկեան: 1907: էջ ԺԱ + 264: Ցր. 5·—

ԾԳ. Հիւբշման Հ., *Հին Հայոց տեղւոյ անունները*: Թրգմ. Հ. Բ. Պիւզիկճեան: 1907: էջ ԺԶ + 443: Ցր. 7·—

ԾԴ. Պեդերսըն Հ., *Հին հայերէնի յուցական դերանունները*: Թրգմ. Հ. Յ. Տաշեան: 1907: էջ Լ + 90: Ցր. 2·—

ԾԵ. Գալէմքեարեան Հ. Գ. Վ., *Կենսագրութիւն Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան եւ ժամանակին հայ կաթոլիկեայք* (1720—1775): 1908: էջ ԺԴ + 433: Ցր. 6·50

ԾԶ. Աճառեան Հ., *Հայերէն նոր բառեր նորագիւտ Մնացորդաց գրոց մէջ*: 1908: էջ 38: Ցր. —·50

ԾԷ. Կիւլէսէրեան Ե. Ծ. Վ., *Եղիշէ, քննական ուսումնասիրութիւն*: 1909: էջ ԻԸ + 461: Ցր. 7·—

ԾԸ.[1] Ակինեան Հ. Ն., *Տիմոթէոս կուզ հայ մատենագրութեան մէջ*: էջ Ը + 60:

ԾԸ.[2] Աճառեան Հր., *Հայերէն նոր բառեր Տիմոթէոս կուզի Հակաճառութեան մէջ*: 1909: էջ 61—106: Ցր. 1·50

ԾԹ. Ակինեան Հ. Ն., *Զաքարիա Եպ. Գնունեաց եւ իւր տաղերը*: 1910: էջ ԺԲ + 87: Ցր. 1·—

Կ. Ակինեան Հ. Ն., *Կիւրիոն Կաթոլիկոս Վրաց*: 1910: էջ ԻԷ + 315: Ցր. 5·—

ԿԱ. Մէնէվիշեան Հ. Գ. Ծ. Վ., *Հայերէն լեզուի ուղղագրութեան խնդիրը*: 1910: էջ 73: Ցր. 1.—

ԿԲ. Գիւտերքոֆ Կ., *Բիւզանդիոն եւ Պարսկաստան եւ անոնց դիւանագիտական եւ ազգային-իրաւական յարաբերութիւնները Յուստինիանոս ժամանակ*: Թրգմ. Հ. Հ. Համբարեան: 1911: էջ Ը + 162: Ցր. 2·50

ԿԳ. Սամուէլեան Խ., *Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքն ու հին Հայոց քաղաքացիական իրաւունքը*: 1911: էջ ԺԲ + 344: Ցր. 5.—

ԿԴ. Առաքելեան Հ., *Պարսկաստանի Հայերը, նրանց անցեալը, ներկան եւ ապագան*: Մաս Ա. 1911: էջ Ը + 97: Ցր. 1·50

ԿԵ.[1] Յովնանեան Հ. Գ. Վ., *Միջնադարեան ազգային տաղաչափութիւն ռամկավարսն*: էջ Ը + 1—48:

ԿԵ.[2] Ակինեան Հ. Ն., *Ցովնաթան Նաղաշ եւ Նաղաշ Ցովնաթանեանք եւ իրենց բանաստեղծական եւ նկարչական աշխատութիւնք*: 1911: էջ 49—117: Ցր. 1·50

ԿԶ. Մէնէվիշեան Հ. Գ. Ծ. Վ., *Գրիգորի Մագիստրոսի «Գամագտականի» ամբողջական լուծումը*: 1912: էջ ԺԱ + 162: Ցր. 2·—

ԿԷ. Գաբրիէլեան Դկտ. Մ. Ս., *Ակնայ Գաւառաբարբառը եւ արդի Հայերէն լեզուն*: 1912: էջ Խ + 416: Ցր. 6·—

ԿԸ. Մարկուարտ Պրոֆ. Դկտ. Յ., *Պատմութիւն Հայերէն նշանագրերու եւ վարուց Ս. Մաշթոցի*: Թրգմ. Հ. Ա. Վարդանեան: 1913: էջ Խ + 59: Ցր. 1·—

ԿԹ. Աճառեան Հ., *Հայոց դրերը*: 1913—1927: 8⁰: էջ 504: Ցր. 7·—

ՀՀ. Մատիկեան Հ. Ա., *Անանունը կամ Կեղծ-Մեբէոս, քննական ուսումնասիրութիւն*: 1913: էջ Խ + 91: Ցր. 1·50

ՀԱ. Թորգոմեան Տ. Վ. Յ., *Երեմիա Չէլէպիի Քէօմիւրճեան Ստամպօլոյ Պատմութիւն*: Հատոր Ա. 1913: էջ ԼԸ + 412: Ցր. 6.—

ՀԲ. Վարդանեան Հ. Ա., *Դասական մանր բնագիրներ եւ ձեռագրական համեմատութիւններ*, Ա., 1913: էջ Ը + 155: Ցր. 2·—

ՀԳ.[1] Մարկուարտ Պրոֆ. Դկտ. Յ. *Հայ բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը ծանօթութիւններով*: Թրգմ. Հ. Մ. Հապոպեան: 1913: էջ 68:

ՀԳ.[2] Մարկուարտ Պրոֆ. Դկտ. Յ., *Վրաց բա-*

դրատուննաց ծագումը: Թրգմ. Հ. Մ. Հապո-
զեան: 1913: Էջ 69—150: Ցր. 2·—

ՀԴ. Վարդանեան Հ. Ա., *Բառաքննական դիտողու-*
թիւններ, Ա.: 1913: Էջ 120: Ցր. 1·50

ՀԵ. Գիւտերբոռ Կ., *Հռոմէական Հայաստան եւ*
հռոմէական սատրապութիւնները Դ—Զ դա-
րերուն: Թրգմ. Հ. Մկրտիչ Վ. Նորշուան:
1914: Էջ է + 94: Ցր. 1·50

ՀԶ. Վարդանեան Հ. Ա., *Բառաքննական դիտո-*
ղութիւններ, Բ: 1914: Էջ 110: Ցր. 1·50

ՀԷ. Սրապեան Հ. Ս., *Ս. Յակոբ ազգային հիւան-*
դանոց: 1915: Էջ ԻԹ + 477: Ցր. 6·50

ՀԸ. Գալէմքեարեան Հ. Գր. Ծ. Վ., *կենսագրու-*
թիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն
եպիսկոպոսներու եւ ժամանակին հայ կաթո-
ղիկեայք: 1915: Էջ Ը + 384: Ցր. 4·50

ՀԹ. Դաւիթ-Բէկ Մ. Ս., *Ամա Վիրք դաւառաբար-*
բառը: 1919: Էջ ԺՍ + 292: Ցր. 4·—

ՁՀ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., *Արշակունի դրամներ, Ա.:*
1919: Էջ է + 192: Ցր. 3·—

ՁԱ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., *Պոնտական ուսումնասի-*
րութիւնք: Մասն Ա.՝ Հետազօտական ուղեւո-
րութիւն ի Պոնտոս Յ. Գ. Կ. Անդերսընի:
Մասն Բ.՝ Ուղեւորութիւն հնախօսական հե-
տազօտութեան ի Պոնտոս եւ ի Փոքր-Հայս Փր.
եւ Եւգ. Կիւմոն Եղբարց: 1919: Էջ է + 420:
Ցր. 6·—

ՁԲ. Ֆէրհաթեան Հ. Պ., *Յուցակ Եւրոպական-*
Հայկական Հրատարակութեանց 1896—1910:
1919: Էջ է + 273: Ցր. 3·50

ՁԳ. Գալէմքեարեան Հ. Գր. Ծ. Վ., *Նորագոյն ազ-*
րերք Եղնկայ Կողբացւոյ. 1919: Էջ ԺՍ +
98 + 42: Ցր. 2·—

ՁԴ. Խալաթեանց Բ., *Արարացի մատենագրեր Հայ-*
աստանի մասին: 1919: Էջ է + 147: Ցր. 2·—

ՁԵ. Տէր-Պօղոսեան Գր., *Նիւթողութիւններ Փաւ-*
ստոսի պատմութեան վերաբերեալ. Մասն Բ.:
1919: Էջ 126: Ցր. 2·—

ՁԶ. Ակինեան Հ. Ն. Վ., *Գաւազանագիրք կաթո-*
ղիկոսաց Աղթամարայ: Պատմական ուսումնա-
սիրութիւն: 1920: Էջ ԺՍ + 200: Ցր. 3·—

ՁԷ. Մատիկեան Դկտ. Հ. Ա., *Կրօնի ծագումը եւ*
դիցաբանութիւն ըստ համեմատական կրօնա-
դիտութեան: 1920: Էջ ԺԲ + 334: Ցր. 4·—

ՁԸ. Վարդանեան Հ. Ա., *Նիւթեր հայերէն բառագրութեան*: 1920: Էջ 80: Ցր. 1·—

ՁԹ. Վարդանեան Հ. Ա., *Ցերոնիմեայ Վանն Ի քսան եւ յերկուս պիրս առ Ի Հերրայեցւոց պատմութիւնս բաժանելոյ*. 1920: Էջ 82: Ցր. 1·—

Ղ. Տաշեան Հ. Յ., *Հայ բնակչութիւնը Սեւ Ծովէն մինչեւ Կարին*: 1921: Էջ 84: Ցր. 2·—

ՂԱ. Վարդանեան Հ. Ա., *Բառաքննական դիտողութիւններ*, Գ: 1921: Էջ 120: Ցր. 1·50

ՂԲ. Ակինեան Հ. Ն., *Հինգ պանդուխտ տաղասացներ*: 1921: Էջ 223: Ցր. 3·—

ՂԳ. Ասկեան Դկտ. Հ. Հ., *Յովհաննէս Վանական եւ իւր դպրոցը*: 1922: Էջ Ի + 122: Ցր. 1·50

ՂԴ. Ակինեան Հ. Ն., *Մատենադրական Հետազոտութիւններ*, Ա: 1922: Էջ Ջ + 230: Ցր. 3·—

ՂԵ. Մովսէսեան Հ. Ղ., *Լօռի եւ Բազրատունի տան Կոբիկեան ցեղի պատմութիւնը*: 1923: Էջ Ի + 95: Ցր. 1·—

ՂԶ. Երեմեան Ա., *Զահարմահալի հայ ժողովրդական բանահիւսութիւնը*: 1923: Էջ Ը + 81: Ցր. 1·—

ՂԷ. Վարդանեան Հ. Ա., *Դասական մանր բնագիրներ, Բ*: 1923: Էջ 162: Ցր. 2·—

ՂԸ. Սադաթէլեան Յ., *Բնութեան աւերումը Անդրկովկասում, յատկապէս Հայաստանում*: 1923: Էջ 66: Ցր. 1·—

ՂԹ. Կոգեան Դկտ. Հ. Ս., *Մակարայեցւոց Բ. դրքին հայերէն Թարգմանութիւնը*: 1923: Էջ Ի + 207: Ցր. 3·—

Ճ. Վարդանեան Հ. Ա. *Բառաքննական դիտողութիւններ*, Դ: 1923: Էջ 130: Ցր. 1·50

ՃԱ. Վարդանեան Հ. Ա., *Յովհաննէս Ժ. Բար-Շուշանի Հայոց Կաթողիկոսին գրած Թուղթը*: 1923: Էջ 102: Ցր. 1·50

ՃԲ. Թէրէմէգեան Ռ., *Կոմիտաս վարդապետ, կեանքը եւ գործունէութիւնը*: 1924: Էջ 96: Ցր. 1·50

ՃԳ. Փօսեան Հ. Ռ., *Լիակատար Ցուցակ Հայերէն ըրատիրներու, որոնք կը պահուին Մխիթ. Մատենադարանի մէջ Ի Վիեննա* 1794—1921: 1924: Էջ Ջ + 79: Ցր. 1·50

ՃԴ. Ակինեան Հ. Ն. Վ., *Մատենադրական հետազոտութիւններ, քննութիւն եւ բնագիր: Հատոր Բ*: 1924: Էջ 150: Ցր. 2·—

ՃԸ· Վարդանեան Հ· Ա·, *Հայ դրչագիրները*: 1924: *Էջ* 55: Ֆր· 1·—

ՃՋ· Երեմեան Ա·, *Պարսկահայ նորագոյն աչուղներ*: 1925: *Էջ* 120· Ֆր· 1·50

ՃԼ· Ոսկեան Դկտր· Հ· Հ·, *Երգ Երգոց առաջին եւ երկրորդ թարգմանութիւնը*: 1924: *Էջ* 80: Ֆր· 1·—

ՃԽ· Թէրլէմէզեան Ռ·, *Բրիտանիոր կարա–Մուրզա, նրա կեանքը եւ գործունէութիւնը*: 1925: *Էջ* 68: Ֆր· 1·—

ՃԾ· Բիւզանդացի Նորայր Ն·, *Քննադատութիւն հայրուսակի*: 1925: *Էջ* ԻԴ + 215: Ֆր· 3·50

ՃՀ· Կոգեան Դկտր· Հ· Ա·, *Կամաբրականները, «Տեարք Շիրակայ եւ Արչարունեաց»· պատմական ուսումնասիրութիւն*: 1926: *Էջ* 176: Ֆր· 2·—

ՃՁ· Ադոնց Պրոֆ· Ն·, *Մաշթոց եւ նրա աշակերտները, ըստ օտար աղբիւրների*: 1925: *Էջ* 56: Ֆր· 1·—

ՃՂ· Ոսկեան Դկտր· Հ· Հ·, *Մատենագրական քննութիւններ*: 1926: *Էջ* 192: Ֆր· 2·—

ՃՃ· Կուրտ Լֆհարդ, *Տիգրան Բ· եւ Հայ–Լուկուլլեան պատերազմները*: Աշխատասիրեց Հ· Գ· Վ· Գարանֆիլեան: 1926: *Էջ* 250: Ֆր· 3·—

ՃՄ· Սարուխան Ա·, *Հոլանդան եւ Հայերը*: ԺԶ·—ԺԹ· *դարերում*: Պատմ· ուսումնասիրութիւն, *պատկերազարդ*: 1926: *Էջ* 196: Ֆր· 3·—

ՃՅ· Ալպալբէգեան Թ·, *Անյայտ տպանդաւորներ Հայոց մէջ ԺԶ· ու ԺԷ· դարերում*: 1926: *Էջ* 76: Ֆր· 1·—

ՃՆ· Տաշեան Հ· Յ· Վ·, *Բառախոսական դիտողութիւններ հայերէն դիտական լեզուի մասին*: 1926: *Էջ* 221: Ֆր· 3·—

ՃՇ· Ոսկեան Դկտ· Հ· Հ·, *Եղիա Ասատուածատուրեան–Մուշեղեան եւ իր գրական արտադրութիւնները*: 1927: *Էջ* 90: Ֆր· 1·—

ՃՈ· Ալրպեռտ, *Ճորտի աւազանը*: 1929: *Էջ* 242: Ֆր· 2·50

ՃՉ· Մանանդեան Պրոֆ· Յ·, *Յունարան դպրոցը եւ նրա զարգացման շրջանները*: 1928: *Էջ* 303: Ֆր· 3·50

ՃՊ· Ալպալբէկեան Թ·, *Մխիթը Հայոց մէջ*: 1929: *Էջ* 164: Ֆր· 2·—

ՃՊՒ· Գիւտ Եպսկ·, *Աւետիս վանքը*: 1929: *Էջ* 134: Ֆր· 1·50

ՃԻԲ. Սարուխան Ա., *Յարգանք հայ նահատակին: Յիշատութիւններ Յաւիտենական Բազաքից: Մէկ պատկերով:* 1930: *Էջ* 8 + 128: Ցր. 1·50

ՃԻԳ. Կիւլէսէրեան Բ. Եպս., *Իսլամը հայ մատենագրութեան մէջ: Ա. Գր. Տաթեւացւոց ընդդէմ Տաճկաց. Բ. Ի Բաչուանէ քաղածու:* 4 *տախտակով:* *Էջ* 240: Ցր. 3·—

ՃԻԴ. Շուր Վ., *Ներոն կայսեր արեւելեան քաղաքականութիւնը: Թրգմ. Հ. Մ. Հապոզեան:* (*Ընդ մամլով:*)

ՃԻԵ. Օսվալդ Ֆ., *Երկրախօսութիւն Հայաստանի: Թրգմ. Հ. Յ. Տաչեան:* (*Ընդ մամլով:*)

ՃԻԶ. Մատիկեան Դկտ. Հ. Ա., *Արուց Գեղեցիկ. Համեմատական–քննական ուսումնասիրութիւն:* 1930: *Էջ ԺԱ* + 351: Ցր. 4·—

ՃԻԷ. Ակինեան Հ. Ն., *Մատենագրական հետազոտութիւններ: Հատ. Գ: Գէորգ Երէց եւ Մ. Խորենացի:* 1930: *Էջ ԺԱ* + 334: Ցր. 4·—

ՃԻԸ. Ակինեան Հ. Ն. Վ., *Թուղթ Մակարայ Բ. Երուսաղէմի Հայրապետի առ Վրթանէս եպիսկոպոսապետ Սիւնեաց Յարգոյ կարգաց եկեղեցւոյ: Բնագիր եւ քննութիւն:* 1930: *Էջ* 128: Ցր. 1·50

ՃԻԹ. Երեմեան Արամ, *Փշրանքներ Ջուղայեցւոյ եւ Հնդկահայ բանահիւսութիւնից:* (*Տաղեր եւ ժողովրդական երգեր:*) 17—19*րդ դար:* 1930: *Էջ* 80: Ցր. 1·—

Ի. Թորգոմեան Դկտ. Վահրամ Յ., *Ծանօթագրութիւնք Սամսպօղոյ պատմութեան Երեմիա Չէլէպիի Քէօմիւրճեան:* *Հատոր Բ.* 1932:

ՃԼԱ. Սարուխան Ա., *Ազեքսանդր Մանթաչեանց, մեծ վաճառականն եւ բարեգործը: Երեք պատկերով:* 1931: *Էջ* 223: Ցր. 2.50

ՃԼԲ. Ֆաամէր Ռ., *Հայաստանի ատենականներու ժամանակագրութիւնը 833—887 տարիներու շրջանին: Թրգմ. Հ. Վ. Ինգլիսեան:*

ՃԼԳ. Ակինեան Հ. Ն., *Եղիշէ Վարդապետ եւ իր պատմութիւնն Հայոց պատերազմին. քննական ուսումնասիրութիւն:* *Հատոր Ա.* 1932:

ՃԼԴ. Ակինեան Հ. Ն., *Դատական հայերէնն եւ վիճնական Մխիթարեան Դպրոցը:* 1932:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀՍՍՌ- ՊՄ.ՍՍՌ
Մ. Մյասնիկյանի ԱՆՎԱՆ

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0397697